

गीतगोविंद.

के. ह. मुख.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

સચિવાલય કોપીંગરૂમ વિભાગ

અનુક્રમાંક ૭૧૭૪૧૮ જર્મીક

પુસ્તકનું નામ ગાંધીજી

વિષય ૪૩૫:૧

गीतगोविंद.

संस्कृतने आधारे गूजरातीमां रची

प्रसिद्ध करनार

केशवलाल हर्षदराय ध्रुव,

अमदावाद.

How sweet the answer Echo makes

To Music at night,

When roused by lover's lute she wakes,

And far away o'er lawns and lakes

Goes answering bright?

(T. Moore)

आवृत्ति ५. प्रत ५००. सं. १९८०, स. १९२४.

मूल्य रु. २.

(सर्व हक स्वाधीन राख्वा छे.)

छापनार विमललाल ईश्वरलाल म्हेता,

वसंत मुद्रणालय, बीकांटा आगळ, अमदावाद.

The * stage between pure lyric and pure drama is represented by the Gitagovinda.

The great perfection of form...here attained by combining grace of diction with ease in handling the most difficult metres, has not failed to win the admiration of all who are capable of reading the original Sanskrit. Making abundant use of alliteration and the most complex rhymes...not only at the end but in the middle of metrical lines, the poet has adopted the most varied and melodious measures for the expression of exuberant erotic emotions, with a skill which could not be surpassed.

शुक्लराजी अर्पितः सः
Macdonell's Sanskrit Literature.

Jayadeva's style is worthy of high praise; now in a rapid flow of short words, now in the measured movement of long and skilfully constructed compounds, the poem brings in a series of brilliant pictures the emotions it seeks at once to describe, and to arouse as sentiments in the hearts of its readers or hearers.

Keith's Classical Sanskrit Literature.

गरवूँ गीतगोविंद विराजे भक्तिसुधाकर,
प्रेममंत्र, रतितंत्र, रागकेरो रतनाकर;
पदतां छंद प्रबंध रोम रोमे रस वासे,
रीझे जुगलकिशोर, त्रिविधना ताप ज नासे;
पद्मावतीजीवन अमीनिधि, संतकंजरंजन रवि.
कविक्रवर्ती जयदेवजी; खंडमंडलिक परकवि.

नाभाजीकृत भक्तमाल उपरधी.

રસમુગ્ધ ચકોર.

(ચતુર્લ્લઘ પ્રબંધ.)

કવણ રસિકતા જાણશે

રસિક હૃદયની,

પરવશ દશા પ્રમાણશે

તન તન્મયની ?

કહીં ઇંદુ^૧ સુધાસિંધુ^૨ ગગનમેંડલે ?

કહીં રંક પંક્ષી જ્યોતીશંક્ષી^૩ ભૂતલે ?

એ મધુર જ્યોતીના ધ્યાને

એ અમ્રતરસના તાને

એ અમિટ^૪ મીટના પાને

અવિચલ યોગ અમોઘ કવણ ઊર આણશે

સુભગ ભોગીનો ?

લય લવ કવણ પીછાણશે

નવલ યોગીનો ?

---

* ૧ ચંદ્ર. પ્રસ્તુત પ્રબંધમાં ચંદ્ર અને તેના પર્યાયશ્રી ભૂતપૂર્વ ચંદ્ર માસિક પળ અભિપ્રેત છે. ૨ અમ્રતનો સાગર. ૩ ચંદનીનો ભોગી. ૪ સ્થિર, નિશ્ચલ.

ढळेल घनघोर धारण विशे

बन्यूं नर्यूं अचेत चेतन दीसे,

तमोमय ज छे.

तहीं दीन तल्लीन

रजनीगुहानिलीन^५

ए चकोरकेरी समाधि,

मीट पलकती पळ पळ सांधी

झगझगता तारलिया चकित नयन नाणशे

बंधु इंदुना;

लहे ए नेहे माणशे

सुधासिंधुना^६.

हृदयरसिकनी ते ज रसिकता जाणशे

रसिक हृदयना;

लगनी रगनी प्रमाणशे

मन मन्मयना^७.

^५ रात्रिना गुहातुल्य ऊंडा एकांत भागमां रहेले.

^६ सुधा-

सिंधुना नेहे एटले चंद्र प्रत्येना प्रेमाने लीधे.

^७ मद्रूप, मारो जेवा.

બે બોલ.

(અ)

ગીતગોવિન્દની ગૂજરાતી પદ્યાત્મક ઢાયા આ પહેલી છે. એ કાવ્યની જૂની ગૂજરાતીમાં લઘ્વાયલી ટીકા મારા જોવામાં આવી છે^૧. અને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ગદ્યાત્મક ભાષાંતર કેટલાંક વર્ષ ઉપર પ્રગટ થયું હતું^૨. એ રસમય કાવ્યનાં બે હિંદી ભાષાંતર^૩ છાપેલાં મળી આવે છે. તેમાંના એકમાં સંસ્કૃત અક્ષરમેળ છંદને સ્થાને માત્રામેળ વાપર્યા છે, જોકે અષ્ટપદીને સ્થાને તો અષ્ટપદી જ મૂકી છે. બીજામાં છંદ છોડી દેઈ માત્ર પ્રબંધ જ દેશી રાહમાં ઉતાર્યા છે. બંગાળીમાં રસમયદાસે સતીશચંદ્રરાયે તથા વિજયચંદ્ર મજુમદારે ગીતગોવિન્દનાં કવિતારૂપ ભાષાંતર કર્યાં છે, તે ત્રણેમાં મૂળના છંદ અને પ્રબંધને તે જ છંદ અને

---

૧ ગીતગોવિન્દની જૂની ગૂજરાતીમાં થયેલી ટીકાની એક પ્રત ચરોતરમાં ખેટારી ગામના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ રૂઢજીના હાથની સં. ૧૬૪૩ માં ઉતારેલી જાણવામાં છે. ૨ કર્તા ગોંડલના વતની વૈદ્ય કાનજી માધવજી ભટ્ટ (સન ૧૮૮૯). ૩ આસ્વા ગીતગોવિન્દનું હિંદી ભાષાંતર મુર્શિદાબાદના નાગર કવિ રાયચંદે ગીતગોવિન્દાદર્શ એ નામે સંવત ૧૮૩૧ માં રચેલું એક; અને ચોવીસ અષ્ટપદીનું ભાષાંતર બનારસના આરતેદુ હરિશ્ચંદ્રે ગીતગોવિન્દાનન્દ એ નામે રચેલું બીજું. આ બે અનુવાદ ઉપરાંત અમૃતસરના મત્કરત્ન હરિદાસે કરેલો અનુવાદ પણ સાંભળ્યો છે.

પ્રબંધમાં ઉત્તારવાનો* આશય રાખ્યો નથી^૪. મરાઠીમાં એક જ પદ્યાત્મક ભાષાંતર બહાર પડેલું મારા જોવામાં આવ્યું છે. એની પદ્યરચના મોટે ભાગે મૂલને અનુસરતી છે. ચેતોહરદેવનો એ અનુવાદ મનોહર છે^૫.

જયદેવના મધુર પદ્યબંધનો કંઈક પરિચય કરાવવા મેં મૂલની જ ઇંદ્રપ્રબંધની રચના ભાષાંતરમાં ઉતારી છે^૬. આમ કરવા જતાં કોઈ કોઈ

૪ ઇ.સ. ૧૫૬૦ ના અરસામાં કવયિત્રી રસમયીદાસીએ રસમય-દાસ નામથી સમગ્ર કાવ્ય વિસ્તારથી વ્યાખ્યાનરૂપે પયાર ઇંદ્રમાં ઉતાર્યું છે. એ અનુવાદ જૂનામાં જૂનો છે. ત્યારપછી ઇ.સ. ૧૭૩૬ માં ગિરિધરદાસે ભાષાંતર કર્યું છે. એ અનુવાદ ચડિયાતી પંક્તિનો છે. તે બહુધા મૂલને મઝતા બંધમાં રચેલો હોય એવું દિનેશ બાબુએ આપેલા અવતરણ ઉપરથી સમજાય છે. સતીશચંદ્ર રાય અને વિજયચંદ્ર મજુમદારનાં ભાષાંતર ચાલુ જમાનાનાં છે.

૫ આ ભાષાંતર પૂનામાં બુધવારપૈઠના અંબાપ્રસાદ છાપખાનામાં સન ૧૮૮૯ માં છપાયું હતું. એની પ્રસ્તાવનામાં નીચેની વિશેષ હકીકત આપેલી છે:—મરાઠી મધ્યે ૩૦—૩૫ વર્ષ માગ ભાવાચાર્ય અષ્ટપુત્રે યાંની ‘ભાવાર્થદીપિકા’ નાંવાર્ષે યા કાવ્યાસ ધરૂન સમશ્લોકી કાવ્ય રચિલે.

૬ ગૂજરાતીમાં અષ્ટપદીનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર કવિ ઉદ્ભવદાસ છે. એણે ગીતગોવિંદના ઝોજા પ્રબંધનું અનુકરણ કર્યું છે. ઉદ્ભવદાસની એ અષ્ટપદી પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પત્રના સં. ૧૯૭૭ ના દીવાળીના અંકમાં છપાઈ છે. એ કવિએ સં. ૧૬૪૮ માં માગશર વદિ પાંચમને દિવસે વિષ્ણુસહસ્રનામ રચ્યું હતું.

પ્રસંગે એકના બે છંદ કરવા પડ્યા છે અને પ્રબંધનાં પદ પણ વધારવાં પડ્યાં છે. કવિની પ્રસિદ્ધિ સંદર્ભના માધુર્યને લેઈને છે, તે વાત લક્ષમાં રાખી મૂલનો એ ચમત્કાર સાચવવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. સાથે સાથે ભાષાંતરમાં મૂલનો રસ જમાવવાનો પણ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. મુદ્રારાક્ષસની ખુબી તેના ગહન સંવિધાનમાં રહી હોવાથી તેનો અનુવાદ વસ્તુગ્રાહી છે. અમરુશતકના મુક્તકમાં રસરૂપે પરિણામ પામતા તે તે ભાવનું નિરૂપણ છે; તેથી તેનો અનુવાદ ભાવગ્રાહી છે. ગીતગોવિંદમાં રસનું પ્રાધાન્ય છે, માટે તેનું ભાષાંતર રસગ્રાહી કરવા ઉચિત ધાર્યું છે. આ સંકેતને અનુસરી પ્રધાન રસને સ્વીકારવા અને શોભાવવા ભાષા અને અલંકાર તરફ ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. પ્રસંગે પંક્તિ અને પદ્યનો ક્રમ બદલવાની જરૂર જણાઈ, ત્યાં તે બદલ્યો છે. ભાષા કંડક કઠિન છે, તથાપિ રચનામાં ક્ષિપ્રતા આવવા દીધી નથી.

સ્વતંત્ર રચેલા ગ્રંથ જેવું ભાષાંતર સુભાષ્યે જ લોકપ્રિય થવા પામે છે. પ્રેમાનંદની મોહક બાનીથી રચાયેલું માર્કણ્ડેયપુરાણનું ભાષાંતર એ કવિનાં ઓસ્વાહરણ ને સુદામાચરિત્ર જેટલી ધ્યાતિ નથી પામ્યું; જોકે માર્કણ્ડેયપુરાણને રુચિકર કરવા પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત વૃત્તને બદલે દેશી વાપરવાની છૂટ લીધી છે. રત્નેશ્વરનાં ભાષાંતર તેથી પણ ઓછી પ્રધ્યાતિ પામ્યાં છે. આથી હું પણ રસિક જનોને આનંદ ઉપજાવવા-ઉપરાંત આ ભાષાંતર અધિક લોકપ્રિય થવાની આશા નથી રાખતો.

(આ)

‘ એ કોણ મને ડોલવે છે ! ’, નિશામાં ચકચૂર બનેલો શેઠરક

ડોલતો ડોલતો કહે છે^૧. કેફની खुमारी આવી મારે હરો, તે તો રંગ-
પાળીના જીવો જાણે. પરંતુ રસની મસ્તી તો પરવશ બનાવે છે સ્વરી.
માષાંતરના ધેરી માર્ગથી ન સ્વસવાનો અવિચળ નિશ્ચય રાક્ષી રસનું
પાત્ર ઓઠે અડાડ્યું ને તે અંતરમાં ઠલવાયું ન ઠલવાયું, કે સ્વરેસ્વાત
કોઈ ડોલ્યવતું હોય તેમ થવા લાગ્યું. પૃથ્વી ચઢ્યાની, સૂર્ય ચઢ્યાની, ધ્રુવે
ચઢ્યાની અતિશયોક્તિ ક્યમે જાણે સ્વભાવોક્તિ બની. દૃષ્ટિ સ્થૂઠનું પ્રહણ
કરતી અટકી; ને છાયા, નિર્મલ મોહક છાયા જ જોવા લાગી. હૃદયચક્ષુ
આગળ પળ એ જ છાયા પ્રકાશવા ને વિકાસવા માંડી. પાત્ર તો મ્હોડે
માંડ્યું જ હતું; તે ફરી ફરી ઠલવાઈ ગયું: એટલે કેવલ લીલાંપીઠાં જ
નહિ, પળ હંદ્રજાઠના અનેક અવનવા રંગ એ છાયામાં ભરાયા. એ
હૃદ્રજાલિક છાયા રસિકજનના વિનોદને અર્થે આ નિવેદન કરું છું.

શારદાદેશના ‘આલંકારિકે સત્ય જ માણ્યું છે, કે ‘કાવ્યં પર-
નિર્વૃત્યે.’ સાહિત્યના નંદન વનમાં કલ્પનાના કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય લેવો,
મૂર્તિમતી સુંદરતાના સૌભાગ્યના મોગી થવું, સરસ્વતીની વીણાના દિવ્ય
સ્વરો સાંભળવા અને રસનું પાન કરવું તથા કરાવવું, એ લ્હાવો ઓર
જ છે. અમૃતથી આત્મા ધરાતો નથી તે પર દેહે સ્વર્ગના અને આ દેહે
કાવ્યના.

પાંચ પાયમપઃ પેયાપેયાઃ પેયતમં પુનઃ ।

પ્રદત્તે યઃ પયઃપૂર્ં દૂરં માન્યો ઘનઃ સ નઃ ॥

કવિ અને કાવ્ય.

કેંદુલીનો મહોત્સવ.

બંગાળના વીરભૂમ જિલ્લામાં કેંદુલી નામે ગામ છે. તે અજયા નદીને તીરે આવેલું છે. એ ગામમાં પ્રતિવર્ષ મેઝો મરાય છે, અને એક ભક્તકવિના મહિમાનો ઉત્સવ ઝૂજવાય છે. કહે છે કે તે તિથિએ ભગવતી ગંગા એ ભક્તકવિની સ્વાતર અજયા નદીમાં પૂર્વે પધાર્યા હતાં અને કવિનો વિષ્ણુલોકે વાસ થયા પછી તેના પવિત્ર નામની સ્વાતર પ્રતિવર્ષ પધારે છે^૧. એ કવિને માટે આસ્થો દેશ અભિમાન ધરાવે છે. આઠસં વરસ વીતતાં એ બંગાળી બંધુઓ એને સંભારે છે. વંગસાહિત્યના અરુણોદય પહેલાંના બ્રાહ્મ મુહૂર્તનો એ ગીર્વાણકવિ તે ગીતગોવિન્દનો રચનાર જયદેવ.

કેંદુલીના સેન રાજા.

કેંદુલી ગામ અષ્ટપદીના કર્તાની જન્મભૂમિ છે^૨. ફસવી બારમા

---

૧ જુઓ સદગત વિજયચંદ્ર મજમુદારે છપાવેલા બંગાળી ગીત-ગોવિન્દની ભૂમિકા. ૨ જુઓ ગીતગોવિન્દ ૧૩૧૦૧. આમાં

સૈકામાં ત્યાં ^૩ચંદ્રવંશી સેન રાજાઓની આળ ફરતી હતી. ^૪અરિરાજ વિજયસેન સૈકાના આરંભમાં પશ્ચિમ બંગાળનો રાજા હતો. બહોળા નૌકાસૈન્યના બઠથી ગંગાકાંઠાના મુલકને નમ્યું આપવાની તેણે ફરજ પાડી. પ્રદ્યુમ્નેશ્વરપ્રશસ્તિમાં એ રાજાએ રાઘવ, વીર, વર્ધન અને નાન્યને હરાવી કેદ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંવો રાઘવ તે ગૌડ દેશનો રાજા રામપાલ (^૫ઈ.સ. ૧૦૬૯-૧૧૧૧) હોય એમ હું માનું છું. એને બારમી સદીના પહેલા દસકામાં વિજયસેને હરાવ્યો સંભવે છે. ગૌડ ઉપરાંત કલિંગ અને કામરૂપના રાજાઓનો પણ સેન રાજાએ પરાभव કર્યાનું પ્રશસ્તિમાં છે. કદાચ વીર અને વર્ધન તે આ દેશના જ હશે. એમની સાથેના વિગ્રહનો સમય ચોકસ જાણવામાં આવ્યો નથી. છેલ્લો

કહેલું કેંદુબિલ્વ તે જ કેંદુલી.

૩ જુઓ લક્ષ્મણસેનકૃત અદ્ભુતસાગર । શ્લોક ૪। મુવઃ....ભર્તાજન્નિ વિજયસેનઃ શશિકુલે । જુઓ વઢી પ્રાચીનલેખમાળા । ૨।, પ્રદ્યુમ્નેશ્વર-પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૩-૫। જગત્યસાવચરમો રાજા સુધાવીધિત્તિઃ॥ વંશે તત્ત્વ.... સેનાન્વવાયે....સામન્તસેનઃ । રાજકુમાર કેશવસેન પણ પોતાના મૂલપુરુષરૂપે ચંદ્રને સ્તવે છે; જુઓ સદુક્તિકર્ણામૃત । ૧ । ૭૨ । ૫ । જયતિ ભુજભુવાં વંશકન્દઃ સુધાંશુઃ । અબુલફઝલ સેન રાજાઓને વૈધવંશીય કહે છે. તે મૂલ છે. સુલતાસા માટે જુઓ પંડિત વિશ્વનાથ રેડ કૃત ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ (પ્રથમ ભાગ) । પૃ. ૧૯૮. ૪ વિજયસેનનું વિરુદ. ૫ રામપાલના

રાજ્યના આરંભ અને અંતનાં વર્ષ Indian Antiquary, 1922, July-August માંથી ઝતાર્યા છે.

નાન્યદેવ મિથિલાનો રાજા હતો^૬. તેનું રાજ્ય યુવરાજ વલ્લાલસેને ઇ. સ. ૧૧૧૯ માં जीती लीधूं. ए ज संघिमां युवराजने महेले कुमार लक्ष्मण-सेन पधार्यानी वधामणी पण मळी. राज्यनी अने वंशनी वृद्धिनुं आ वर्ष विजयसेने नवो लक्ष्मणसेनसंवत् स्थापी अमर कर्यू^७. सेन वंशનો ए पहेंलो प्रतापी राजा હતો. एणे इ.स. १०९६ थी इ.स. ११५७ सूधी राज्य कर्यू^८.

विजयसेन पછी वल्लालसेन गादीए आव्यो, आ वस्वते तेनी उम्मेर ओगणसाठ बरसनी हती. एनुं घडपण जोई इ.स. ११६५ ना अरसामां गौड देशना राजाए विग्रह मांज्यो. परंतु कुमार लक्ष्मणसेन पिस्ताना जेबो ज पराक्रमी હતો. तेणे गौड સજાને હરાવી કેદ કર્યા અને તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ जीती लेई गौडेश्वर बिरुद प्राप्त कर्यू^९.

६ भा प्रा.रा. । १ । मां कर्णाटकना नान्यदेवे शक ८११ (क्र. कीलहोर्नना मत प्रमाणे शक ८८९) मां नेपाळ जीव्यो एम कळूं छे. ए ज नान्यदेवने पंडितजी विजयसेन साथे संघर्षमां आणे छे. परंतु नेपाळना जीतनार नान्यदेवनो अने विजय-सेननो राज्यकाळ, बे परस्पर बंध बेसता नथी. आथी वल्लालसेने કેદ કરેલ્ય નાન્યને નેપાળ જીતનાર નાન્યદેવથી હું મિત્ર ગણૂં છું. ૭

લક્ષ્મણસેનસંવત્તના આરંભ નાવત બહુ બહુ વાતો ચાલે છે; જુઓ भा.प्रा रा. । १ । વગેરે. એ બધી પાઠલથી ઘડી કાઢેલી હામે છે. ૮ વિજયસેન, વલ્લાલસેન અને લક્ષ્મણસેનના રાજ્યના આરંભ અને અંતનાં બરસ

Ind. Ant. 1922, July-August
ને અનુસરીને આપ્યાં છે. ૯ જુઓ Madhianagar Plate,

સમર્થ યુવરાજને રાજ્યની ચિંતા સોંપી વૃદ્ધ રાજા સરસ્વતીની આરાધનામાં ગૂંથાયો. બદરિકાશ્રમવાસી સાધુ સિંહગિરિના ઉપદેશથી તાંત્રિક બૌદ્ધ ધર્મ તજી તેણે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અનેક રાજપંડિતના સમાગમમાં તેણે પ્રતિષ્ઠાસાગર અને આચારસાગર રચી^{૧૦} દાનસાગર અને અદ્ભુત-સાગર આરંભ્યા. આ બે પૈકી પહેલો ગ્રંથ ઇ.સ. ૧૧૬૯-૭૦ માં પૂરો થયો. બીજો ગ્રંથ તેણે ઇ.સ. ૧૧૬૮-૬૯ માં રચ્યો શરૂ કર્યો હતો, તેમાં પછી તેણે ચિત્ત પરોવ્યું. પરંતુ તેનું શરીર વરસ જતાં કરી બહુ સ્વસ્થ થઈ ગયું હતું. તેથી અધૂરો ગ્રંથ મરણોત્તર પૂરો કરાવવાની આજ્ઞા આપી તેણે ઇંસી વર્ષની વયે ઇ.સ. ૧૧૭૮ માં તીર્થરાજ પ્રયાગ આગળ ગંગા અને યમુનાના સંગમમાં નવી રાણી સાથે જલપ્રવેશ કર્યો^{૧૧}.

વલ્લાલ, તે સેન વંશનો બીજો પ્રતાપી રાજા હતો. એનું રાજ્ય રાઠ કિંવા પશ્ચિમ બંગાળમાં, વેરંદ્ર કિંવા પૂર્વ બંગાળમાં, વંગ કિંવા ઉત્તર બંગાળમાં, વાગડી કિંવા ગંગાનાં મુખ વચ્ચેના દક્ષિણ બંગાળમાં, તથા મિથિલામાં પસર્યું હતું^{૧૨}. વર્ણમર્યાદા પઠાવવામાં અને શાંતિ સધાવવામાં તે બહુ કડક અને જાપ્રત હતો. બ્રાહ્મણોને સંતાપનાર સોનીવાણિયાનાં તેણે જનોઈ ઉત્તરાવી લીધાં. વેરંદ્રના માઠી બહુ તોફાની હતા, તેમને એ નીતિનિપુણ

આસીદ્ ગૌડેશ્વરશ્રીહટ્ઠહરણકરી यस્ય કૌમારલીલ. આ ગૌડ રાજા કદાચ ગોપાલ હશે.

૧૦ આ માહિતી Ind.Ant. 1922, July-August માંથી મળેલી છે. જુઓ ભા.પ્રા.રા. ૧૧. ૧૧ આ વૃત્તાંત ભા.પ્રા.રા. ૧૧. ૧૨ માંથી લીધો છે. ૧૨ જુઓ ભા.પ્રા.રા. ૧૧.

राजाए युक्तिथी विखेरी नांसी प्रजानो त्रास टाळ्यो. सच्छूद्रमां दाखल करी तेणे एमने घरकामनी नोकरीनां द्वार ऊघाडी आप्यां, एटले ए आपोआप नोकरीना लोभमां चारे कोर दूर दूर बेराई गया. कूंभार माळी वगेरनी पण सच्छूद्रमां गणतरी करी बहोळा विचारना राजाए घरकामना नोकर मेळववानी हाडमारी टाळी; अने हलका वर्णनो उद्धार करनार तरीके तेनूं नाम यावचंद्र अमर कर्युं.

वल्लालसेननी सभामां अनिरुद्ध, श्रीनिवास आदि पंडितो अने गोवर्धन शरण आदि कविओ विराजता हता. ^{१३} अनिरुद्ध उत्तर बंगाळनो वतनी हतो. तेणे दानसागर रचवामां विद्याविलासी राजाने सारी मदद करी हती. अद्भुतसागरनूं मंडाण ^{१४} श्रीनिवासनी सहायताथी थयूं हतूं; अने ते अधूरो ग्रंथ राजाना मरण पछी ए गणित तथा ज्योतिषमां कुशल पंडिते ज पुरो कयां संभवे छे. आचार्य गोवर्धने आर्यासप्तशती अने भट्ट शरणे वल्लालचरित रच्यां, ते वल्लालसेनना राज्यकाळमां. पहिला पुस्तकमां प्रतिष्ठासागर आचारसागर वगेर प्रबंधकळा प्रगटावनार तरीके ए चंद्रवंशी राजानी प्रशंसा छे ^{१५}. बीजानी

---

१३ हारलता चम्पाद्वितीया वगेरेनो कर्ता. १४ गणितचूडामणि-
नो कर्ता. १५ जुओ आर्यासप्तशती। ३९। सकलकलाः कल्पयितुं
प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च । सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥.
पंडित विश्वनाथ रेड पण आ श्लोकमां वल्लालसेन अभिप्रेत समजे छे;
जुओ भा. प्रा. रा. । १ । पृ. २१८-२१९.

માહીતી ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં અનંત મટે રચેલું નવું^{૧૬} વલ્લાલચરિત્ર માત્ર આપે છે^{૧૭}.

લક્ષ્મણસેન ત્યારે ગાદીએ બેઠો, ત્યારે તેની ઉમ્મર પણ ઓગળમાઠ વરસની હતી. તે પિતાના જેવો વિદ્યાવિલાસી અને તેના જેવો જ પરાક્રમી હતો. ગૌડ ઉપરાંત કાશી કર્દિંગ તથા કામરૂપના ગજાઓને તેણે જીત્યા હતા^{૧૮}; અને પ્રયાગ વાગણસી તથા પુરીમાં ગેપેલા કીર્તિસ્તંભ તેનો જશ ગાતા હતા^{૧૯}. ગજ્યારૂઢ થતાં તેણે મોટી ઉમ્મરના કુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનને ગજ્યકારભારમાં જોડ્યા.^{૨૦} ત્રિકૂટાચલની શીતલ ઢાયામાં દસ વરસ ઉપદ્રવ રહિત આનંદમાં પસાર થયાં. તેટલામાં બે જવગં શિશ્વર તૂટી પડ્યાં. પહેલો માધવસેન ગુજરી ગયો ને

૧૬ ગોપાલ મટે વૈદ્ય જાગીરદાર શિષ્ય વલ્લાલસેનનું જીવનચરિત્ર રચ્યું છે, તેનું નામ પણ વલ્લાલચરિત્ર છે; તેનાથી શરણનું અને અનંત મટનું વલ્લાલચરિત્ર ભિન્ન સમજવું. વૈદ્ય જાગીરદાર સેન રાજા પછી અઢીસેં વરસ નોડો થયો હતો. ૧૭ જુઓ ભા. ગ્રા. રા. ૧૧૧. ૧૮ જુઓ Lakshmanasena's Madhainagar Plate. ૧૯ જુઓ Visvarupasena's Madanpada Plate. ૨૦ સદુક્તિ. ૧૧૫૪, ૬૫, ૭૨. ૫, ૨, ૫. માં કેશવસેનના નામ પૂર્વ શ્રીમત્ વિશષ્ણ મૂક્યું છે અને એ ત્રણ શ્લોક પૈકી વચ્ચલાને અંતે નામ પાછલ દેવ ઉપપદ જોડ્યું છે, તે ઉપરથી તેને રાજ્યાધિકાર ભોગવતો મેં માન્યો છે. એથી મોટા રાજકુમાર માધવસેનને રાજ્યાધિકાર અર્થાપન છે.

પછી કેશવસેન^{૨૧}. ન્હાનો કુમાર વિશ્વરૂપસેન, તે જ વૃદ્ધની લાકડીરૂપ રહ્યો. એવામાં તોફાનનું મારે વાદળ ચડી આવ્યું; તેણે પડોશનું પાલરાવ્ય પાયમાલ કર્યું. ગુલમવંશના દિલ્હીના સુલ્તાનના સરદાર બલ્તિયાર સ્વિલજીએ ઇ. સ. ૧૧૯૭ માં છેલ્લા ગૌડ રાજા ગોવિંદપાલને હરાવી તેની રાજધાની ઔદંતપુરી ડહાડ કરી. એ કાલ-સર્પના પાડોશથી વ્હી લક્ષ્મણસેનની પ્રજાએ નાસભાગ કરી મૂકી. કેટલાંક માણસ કામરૂપ તરફ, તો બીજાં પુરી તરફ સિધાવી ગયાં. પણ શૂરો વૃદ્ધ રાજા ડયોં નહિ. ડયોં નહિ. સામે મ્હોણે લડી પિતાપુત્ર ધર્મયુદ્ધમાં બિજયંની કે સ્વર્ગની આશા રાખતા હતા, તેવામાં લડકરને પાછલ મૂકી ઇંશી જ સવારથી આંગળ વધી માજી સુલ્તાન શહાબુદ્દીન ગોરીનો ગુલમ રાજધાની નવદીપમાં એકાએક દાખલ થયો. વસતીમાં કોઈને પણ ન છેડતાં તેણે પાંશરો રાજમહેલનો રસ્તો લીધો. લોક સમજ્યા, કે આ કોઈ ઘોડાનો સોદાગર છે તે દરબારમાં ઘોડા વેચવા જાય છે. જેવો સ્વિલજી દરબારગઢે પ્હોચ્યો, તેવો જ તેણે જોસમેર હુમલો કર્યો; અને જે સામા થયા તેમને દમસ્કની તીર્ણી તરબારે કાપી

---

૨૧ અબુલફઝલ માધવસેનનો રાજ્યકાળ દસ અને કેશવસેનનો પંદર વરસ આપે છે, તે મેં સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ એ બે રાજકુમાર લક્ષ્મણસેન પછી ગાવીએ આવ્યાનું આઈને-અકબરીમાં લખ્યું છે તે માન્ય નથી. Madanpada Plate માં વિશ્વરૂપસેન પોતાને લક્ષ્મણસેનનો ઉત્તરાધિકારી કહે છે. એથી માધવસેન તથા કેશવસેનને પિતાના પૂર્વે ગત થયા મેં કહ્યા છે; અને એમનો રાજ્ય-કાળ પિતાના રાજ્યકાળમાં સમાવ્યો છે. બલ્તિયાર સ્વિલજીના ઉપદ્રવ

નાંહ્યા. એ અવસરે રાજા ભોજનશાળામાં જમવા બેઠો હતો, તે માળા ઉપરથી ઝડી પાછળે વારણેથી રવાને થઈ ગયો. હસ્ટ્યામી ફોજ આવી પહોંચી, તેણે હંટ ચલાવી આગ લગાડી નવદ્વીપનો નાશ કર્યો. પછી સ્વિલ્જી સરદાર લક્ષ્મણસેને વસાવેલી લક્ષ્મણાવતીએ ગયો. આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરી ત્યાં તેણે થાળું નાંહ્યું. નવદ્વીપની હંટનો મોટો ભાગ તેણે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી મેટ મોકલ્યો. પોતાના માલિકના ગુલામને સુલતાને મહેરબાનીમાં લક્ષ્મણાવતીની જાગીરનો પટો કરી આપ્યો; इ.स. ૧૧૯૯^{૨૨}.

આ તરફ નિરુપાય સ્થિતિમાં ચાલી નીકળેલો ઇંશી વરસનો સેન રાજા સહીસલામત પૂર્વબંગાળમાં પહોંચી ગયો. સ્વિલ્જીના છઠ્ઠી પશ્ચિમ બંગાળ સ્થોયો, તે જતાં બીજો બધો દેશ તો લક્ષ્મણસેનના સ્વામિત્વમાં જ હતો. વૈરદ્ર વિભાગના વિક્રમપુરમાં રાજધાની ઠરાવી ધર્મમૂર્તિ સેન રાજાએ સાત વરસ શાંતિથી રાજ્ય કર્યું^{૨૩}. પિતા અને પિતામહની આયુ-પહેલાં તે મેં કલ્પ્યો છે.

૨૨ બલ્હિયાર સ્વિલ્જીના ઉપદ્રવની હકીકત મા.પ્રા.રા. ।
 ૧ । ના આધારે આપી છે. ૨૩ અબુલફઝલે લક્ષ્મણસેનનો રાજ્યકાળ સાત વરસનો આપ્યો છે, તે હું વિક્રમપુરની ગાદીનો સમજૂ છું. આઈને-અકબરીમાં નવદ્વીપની ગાદીનો રાજ્યકાળ ગણતરીમાં લેવો જ રહી ગયો છે. ઇથી ઝલ્દૂં તબકાતે—નાસિરીમાં વિક્રમપુરની ગાદીનાં સાત વરસ લેવામાં લેવાયાં નથી; અને રાજગાદી મળતા પહેલાનાં ઓગણસાઠ વરસ નવદ્વીપની ગાદીનાં એકવીસ વરસમાં સ્થોટાં ઝમેરાયાં છે. લક્ષ્મણસેનસંવતની ઘટનામાં પણ આવી જ

મર્યાદાએ ઇ.સ. ૧૨૦૬ માં કુમાર વિશ્વરૂપસેનને રાજ્ય સોંપી એ સ્વર્ગવાસી થયો^{૨૪}. એનો પ્રતિપક્ષી અધર્મની જાગીર છ વરસ મોગવી ઇ.સ. ૧૨૦૫ માં કામરૂપ ઉપરની સવારીમાં માર સ્વાઈ પાછો વઢતાં એના જ અર્માર અલીમર્દાનના હાથે વગરમોતે મુઓ.

લક્ષ્મણસેન બહુ બહાદુર અને હિમ્મતવાન રાજા હતો. એનાં પરાક્રમની નોંધ અનેક તામ્રપત્રોમાં જઢવાઈ રહી છે. બલ્તિયાર સિલજીએ નવદ્વીપ છઠ્ઠથી લીધું તે મ્હેલે: એનાથી વિક્રમપુર ઉપર સવારી લેઈ જવાઈ નહિ. પિતાની આજ્ઞા પાઢી લક્ષ્મણસેને અધૂરો અદ્ભુતસાગર પૂરો કરાવ્યો એટલું જ નહિ, પળ તમના વારાના પંડિત અને કવિઓને પોપ્યા. વલ્લાલસેનને હાથે ઉત્તમ કેઢવળી પામેલા રાજાએ રાજકુમારોને પળ ઝંચા પ્રકારની કેઢવળી આપી. લક્ષ્મણસેન કવિ હતો તેવો જ કેશવસેન પળ કવિ હતો. સદુક્તિકર્ણમૃતના દેવ-પ્રવાહની પાંસઠમી વીચીનો બીજો શ્લોક વાંચી લક્ષ્મીસ્વયંવર ઉપર

વિવિધતા છે. એ વિવિધતા વિક્રમપુરની ગાદીનો સાત વરસનો ગાઢો ગળતરીમાં લેવાથી અને મૂકી દેવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ મારું માનવું છે. અકબરનામાના લક્ષ્મણસેનસંવતમાં એ ગાઢો ગળતરીમાં લેવાઈ ગયલો છે. તિરહૂતના રાજા શિવસિંહના દાનપત્રના સેનસંવતમાં એ પડતો મૂકાયલો જણાય છે. મિથિલાનાં પંચાંગમાં મૂલથી એ દુપટ પડતો મૂકાયલો છે.

૨૪ વિશ્વરૂપસેન સંજ્ઞાને બદલે ઢૂંકી વિશ્વસેન સંજ્ઞા પળ વપરાતી હશે. એ ઢૂંકી સંજ્ઞાનો પર્યાય સદાસેન પળ પ્રચારમાં હશે. આ માન્યતાથી આઢને—અકબરીના સદાસેનને ઢૂં વિશ્વ-

રાજકુમારે સંસ્કૃતકાવ્ય રચ્યાનું અનુમાન નીકળે છે. સેન રાજાના પ્રીતિપાત્ર મહાસામંત બટુદાસના પુત્ર મહામંડલેશ્વર શ્રીધગ્દાસે ઇ.સ. ૧૨૦૫ માં સદુક્તિકર્ણામૃત રચ્યું છે તેમાં રાજાનાં, રાજકુમારનાં અને રાજકવિઓનાં અનેક સુમાર્ષિત મઠી આવે છે. એવા શુભવીર, ચારિત્રવાન, પ્રતિભાશાળી, રસિક રાજાનો શક ચાન્ધો, તે યોગ્ય જ થયું.

સેન રાજાઓનાં પંચરત્ન.

જંગલીપણાની રીતે જનૂનમાં નવદીપનો નાશ કરી બલ્તિયાર સ્થિલજીએ અને થાનેશ્વરનો નાશ કરી મહંમદ ગિઝનવીએ રાજમહેલ અને દેવસ્થાનની સાથે ઇતિહાસનાં અમૂલ્ય સાધનનો પણ નાશ કર્યો છે. અનેક કીર્તિસ્તંભો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. શિન્પ કઠા અને સંસ્કૃતિનાં અભિજ્ઞાન લુપ્ત થયાં છે. ગિઝનવીએ કરંડા કેરમાંથી બચ્યું છે એકલું મહારાજા હર્ષની રાજધાનીનું નામ; અને સ્થિલજીએ વર્તાવેલા વિનાશમાંથી ઝગર્યો છે એકલો લક્ષ્મણસેનના સમામંડપના શિરોલેખનો શ્લોક^{૨૫}. એમાં નવદીપની રાજસભાનાં પાંચ રત્ન ગણાવ્યાં છે:—ગોવર્ધન, શરણ, જયદેવ, ઉમાપતિ અને કવિરાજ. આચાર્ય ગોવર્ધન અને મહા શરણ

રૂપસેન જ સમજૂં છું.

૨૫ જુઓ આર્યસત્પરતીના આરંભે સદગત પંડિત દુર્ગાપ્રસાદે આપેલી ટિપ્પણી:—‘ગોવર્ધનશ્ચ શરણો જયદેવઃ ઉમાપતિઃ । કવિ-રાજશ્ચ રત્નાનિ સમિતૌ લક્ષ્મણસ્ય ચ ॥’ इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेन-सभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् ।.

વિશે પૂર્વ કહેવામાં આવ્યું છે. આર્યાસપ્તશતીમાં ધ્વનિ આદિ કાવ્યના પદાર્થ શાસ્ત્રીય રીતે નિર્દર્શિત કર્યા છે, તેને ટીપ્પે ગોવર્ધનને સેન રાજા તરફથી આચાર્યની માનવંત પદવી મળી લાગે છે. સદુક્તિકર્ણમૃતના પહેલા પ્રવાહની ચોત્રીસમી વીંચીના પાંચમા શ્લોક નીચે ' આર્યા-વિલાસસ્ય ' એવી મુદ્રા છે; એ ઉપનામથી કદાચ આચાર્ય ગોવર્ધન જ અભિપ્રેત હોય. શરણ ભેડે શ્રીકૃષ્ણને નાયક કાંપી કોઈ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું હતું, એવી પ્રતીતિ એ જ સુભાષિતસંગ્રહના પહેલા પ્રવાહની છઠ્ઠી વીંચીના ત્રીજા શ્લોકથી ઊપજે છે. આ બે કવિ સાથે બાકીના ત્રણ પાળ વલ્લભસેનની સમા શોભાવતા હતા, એમ પ્રસ્તુત શ્લોકને અંતે આવેલો સમુચ્ચયવાચક જ અવ્યય સૂચવે છે. ' સમિતૌ લક્ષ્મણસ્ય ચ ' એ શબ્દો કહી આપે છે કે એ કવિઓ વલ્લભની તેમ જ લક્ષ્મણની સમાનાં પંચરત્ન હતાં; અર્થાત્ પાંચે કવિને બંને સેન રાજાનો આશ્રય હતો. સમામંડપના શ્લોકમાંનો કવિરાજ; તે ગીતગોવિંદના આરંભે આપેલા ક્ષેપક સુભાષિતમાં ધોયી કવિ-ક્ષમાપતિઃ કહ્યો છે તે જ સમજવાનો છે. ધોયી કે ધોઈ તેનું વિશેષ-નામ હતું અને કવિક્ષમાપતિ એટલે કવિરાજ ઉપનામ હતું. આ તેને પવનદૂત^{૨૬} કાવ્ય લક્ષવાથી લક્ષ્મણસેન તરફથી મળ્યું હશે. તેમાં દિવિજયે નિકળેલા એ સેન રાજાને જોઈ મોહિત થયેલી મલ્યા-ચંદ્રની ગંધર્વકન્યા કુવલ્યક્તીએ પવન દ્વારા કહાવેલો સંદેશો સમાવ્યો છે. એ શતશ્લોકીના ઉત્તર ભાગમાં સુહા અને ગૌડનું વર્ણન છે, તે બહુ

રમણીય છે^{૨૭}. ભૌગોલિક સ્વલ્પનોની ઉપેક્ષા કરિયે, તો પવનદૂત મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતની નહિજેવી છાયા લઈ રચાયદ્વં વૈદર્ભી રીતિનું સુંદર કાવ્ય છે. ગાદીએ બેઠા પછી રાજા વિજયયાત્રાએ નીકળ્યાનો આચાર કરે છે તે સંપ્રદાય ઉપર ભાર મૂકિયે, તો એ પ્રાસંગિક કાવ્ય ઇ.સ. ૧૧૭૮ માં રચાયું હશે એમ કહી શકાય. પંચરત્નમાંના ઉમાપતિને અને ગીતગોવિંદમાંના ક્ષેપક સુભાષિતના ઉમાપતિધરને હું અભિન માનું છું. પ્રબન્ધચિન્તામણિમાં ઉમાપતિધરને લક્ષ્મણસેનનો અમાત્ય કહ્યો છે^{૨૮}. પિતાના વારાના રાજપંડિત^{૨૯} હલ્દાયુધને જેણે પોતાનો મંત્રી અને ધર્માધિકારી બનાવ્યો^{૩૦}, તે લક્ષ્મણસેને તેમના વારાના રાજકવિ ઉમાપતિધરને અમાત્ય નીમ્યો હોય એ સંભવ્ય છે. ગીતગોવિંદ ઉપરની બાલબોધિની, સંજીવનની, રસમક્ષરી આદિ ટીકા એ સંભાવનાનું સમર્થન કરે છે. ભાગવતની ભાવાર્થદીપિકા ઉપરની વૈષ્ણવતોષિણી ટીકા તેથી આગળ વધી અને જયદેવનો મિત્ર પણ કહે છે^{૩૧}. સદુક્તિકર્ણમૃતમાં શ્રીધરદાસે ઉમાપતિધરના પુષ્કળ શ્લોક લીધા છે. એના પહેલા પ્રવાહની છટ્ટી

તે ધોયીના પવનદૂતથી મિન.

૨૭ આ સાર વંગીય સાહિત્યપરિષત્પાત્રિકામાં હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આપેલા ‘ધોયી કવીર પવનદૂત’ એ મથાઝાવાળા લેક્ષમાંથી લીધો છે.

૨૮ જુઓ લક્ષ્મણસેનોમપતિધરયોઃ પ્રબન્ધઃ । ૨૯ બ્રહ્મણસર્વસ્વ

આદિ અનેક ગ્રંથનો કર્તા. ૩૦ જુઓ મા.પ્રા.રા. ૧૧ । પૃ. ૨૧૯ ।

૩૧ જુઓ મા.પ્રા.રા. ૧૧ । પૃ. ૨૧૭ ।

वीचीनो चोथो श्लोक विचारतां प्रस्तुत कविए शिवपार्वतीने नायक-
नायिका कल्पी कोइ काव्य रच्युं होय एवं अनुमान बंधाय छे^{३२}.
उमापति किंवा उमापतिधरनी कवितामां अलंकारनी धमक आगळ
पडती छे. जयदेवनां सुभाषित पण सदुक्तिकर्णामृतनी भरती करे छे.
एनो जन्म भोजदेव अने वामादेवीथी थयो हतो. कवि बहु कोमळ
अने प्रेमाळ मननो हतो. एने पद्मावती नामे सुशील पत्नी हती,
तेने ए अत्यंत च्हातो हतो. कविनो प्रेम पराशर आदि बंधु
प्रत्ये पण व्हेतो हतो; तेओ एने बहु प्रिय हता^{३३}. दृढ विष्णुभक्त
छतां शंकरनी स्तुतिना श्लोक पण एना रचेल मळी आवे छे^{३४}.
एना हृदयनी विशाळता आंकबी होय, तो बुद्ध भगवाननी प्रशंसा
जिज्ञासुए ध्यानमां लेवी^{३५}.

राजसभानां आ पंचरत्ननी प्रत्येकनी खुबी नोंखी हती^{३६}.
उमापतिधरनी वाणीमां अनेरी प्रौढि हती. शरण भइनी कविता

३२ प्रद्युम्नेश्वरनी प्रशस्तिनो कर्ता उमापतिधर पंचरत्नमांना
उमापतिधरथी भिन्न के अभिन्न, तेनो निर्णय करवानां पूरां साधन नथी.
सदुक्ति. ११।११, ७३।३, १।नो कर्ता उमापति तो भिन्न
जणाय छे. ३३ जुओ गीतगोविन्दनां उपोद्घात अने समा-
प्ति. ३४ जुओ सदुक्ति. १।१४।४। ३५ जुओ गीत-
गोविन्दनी दशावतारस्तुतिनी अष्टपदी. ३६ जुओ गीतगोविन्द-
मांनुं क्षेपक सुभाषित 'वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां
जानीत जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतौ। शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेय-

બીજાની ચમકારા જેવી ચક્રિત કરનારી હતી. ગોવર્ધન એક એક આર્યામાં શૃંગારનું સર્વસ્વ સમાવી સૌનાં ચિત્ત હરી લેતો હતો. ધોયી તેની વિદ્વત્તાને લીધે શ્રુતધર ઉપનામથી ઓઢાવાતો હતો. જયદેવ સાહિત્ય અને સંગીતના સ્પૃહણીય યોગમાં જાળકતી પ્રબંધમાધુર્યને માટે વચ્ચળાતો હતો. વિશ્વમાં ઉમાપતિધર્મી પ્રૌઢિ, શરણની ગહનતા, ગોવર્ધનની રસચ્છટા અને ધોયીની વિદ્વત્તા ગીતગોવિંદમાં મઠી એકરસ થાય છે. તેથી જ મર્મજ્ઞ સેન રાજાએ જયદેવને પંડિતકવિ અને કવિ-સજરાજ વિરુદ્ધ આપ્યાં હતાં^{૨૭}. આર્યાસત્તશતી કે પદનદૂત જયદેવની અષ્ટપદીની તોળે આવે નહિ^{૨૮}.

वचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतधरो धोयी कविस्मापति ॥ ' કોઈએ આ શ્લોક શ્વાસ જયદેવની પ્રશંસાનો મારી ગીતગોવિંદમાં ઘુસાડી દીધો છે. સ્વચ્છ જાતા એમાં પંચરત્નની વિશિષ્ટતા જ નિરૂપિત છે.

૩૭ જુઓ ગીતગોવિંદ ૧૧૧, ૧૨૧, ૨૬૧. ૩૮

આ લેખમાં રામપાલ, નાન્યદેવ, વીર અને વર્ધન વિશેનું, લક્ષ્મણસેન-સંવતની સ્થાપના વિશેનું, તેની વિવિધ ગણનાના સમાધાન વિશેનું, અદ્ભુતસાગરની શેષપૂર્તિ વિશેનું, સેન રાજાઓનાં વિશેષલક્ષણ વિશેનું, રાજકુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનના રાજ્યકારભાર વિશેનું, વિશ્વરૂપસેન અને સદાસેનની એકતા વિશેનું, કેશવસેનની કવિ તરીકેની ગણના વિશેનું, અને પંચરત્ન તથા તેમની કૃતિ વિશેનું સમસ્ત કથન મારું પોતાનું છે. આધાર નથી ટાંક્યા તે તે બધી બાબતનો જવાબદાર જાતે જ છું.

अनेक जयदेव.

संस्कृत साहित्यना इतिहासना अनेक जयदेवोमां सेन राजाओनी सभाना जयदेवनो विवेक करवो सहेल छे. अष्टपदीकार ^{३८} छन्दःशास्त्रवृत्तिना लखनारथी भिन्न छे. हेमाचार्य स्वोपज्ञ ^{४०} छन्दोनुशासनमां अने नमिसाधु रुद्रटना काव्यालंकारनी ^{४१} टीकामां आ छांदस जयदेवनो उल्लेख करे छे. ए उपरनी समजाय छे, के छन्दोवृत्तिकार अष्टपदीकारनी पूर्वं थयो हतो. गीतगोविन्दनो कर्ता चन्द्रालोकना कर्तार्थी पण भिन्न पडे छे. कौडिन्य गोत्रनो आ विद्वान महादेव अने सुमित्रानो पुत्र थाय. ते अलंकारप्रस्थाननो अनुयायी हतो; तेही ध्वनिप्रस्थानमे अनुसारमारा मम्मद आचार्यना उपहासमां लखे छे के अलंकार रहित शब्दार्थने ज जे काव्य माने छे, ते महापुरुष अग्नि उष्मता रहित ज केम नथी मज्जतो ^{४३} चन्द्रालोकनो जयदेव

३९ एना उपर श्रीचंद्रसूरिण टिप्पण लख्युं हतुं; जुओ जैन संशोधक, भाग १, अंक २, बृहट्टिप्पनिकी, अंक ४८१, जयदेव-छन्दःशास्त्रवृत्तेः टिप्पणकं श्रीचन्द्रसूरिकृतम्। ४० जुओ सम कृत प्रकरणमां अवित्तथ उपरनी अने विषम वृत्त प्रकरणमां ज्योतिः उपरनी वृत्ति, ४१ जुओ रुद्रटना काव्या. ११।१८। उपरनी टीका. नमिसाधुनो समय एक प्रत प्रमाणे सं. ११२५, बीजी प्रमाणे सं. ११७६. ४२ जुओ प्रसन्नराघव नाटकनी प्रस्तावना. ४३ जुओ नीचेनो श्लोकः— अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलंकृती । असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमज्ञलं कृती ॥

પીયૂષવર્ષ ઉપનામથી પોતાને ઓઠ્ઠાવાં છે. પ્રસન્નરાગવની પ્રસ્તાવનામાં તે ચૌર કવિન ઇટલે કાશ્મીરી બિલ્હણને સ્મરે છે અને ન્યાયની કુશ-
ઠ્ઠાનો ગર્વ કરે છે. એ ન્યાયશાસ્ત્રપારંગત હતો, તે પક્ષધરી આદિ
ન્યાયના ગ્રંથથી અને ઉત્કલ દેશના રાજાની સમાના નૈયાયિકો ઉપર
મોકલેલા વાદના ^{૪૪}કહેણથી સિદ્ધ થાય છે. ચન્દ્રાલોકકાર અષ્ટપંદી-
કારથી અર્વાચીન છે. રતિમજ્જરીનો કર્તા જયદેવ છેક આધુનિક છે ^{૪૫}.

સતી પદ્માવતીની આલ્યાયિકા.

જયદેવનું હૃદય ભક્તિમય અને જીવન પ્રેમમય હતું. તે શૃંગારી કવિ
તેની ^{૪૬}પત્ની પદ્માવતીને ગૃહદેવી કરીને પૂજતો. તેના જેવી પતિવ્રતાના
હસ્તમેઘાપથી તે પોતાને કૃતાર્થ સમજતો. તે સાધ્વી સ્ત્રીની આરાધના—તે
જ તેના રસમસ્ત મનનો મહોત્સવ હતો. તેની પરિચર્યામાં તે સદા
તત્પર રહેતો. ‘પણ્ડિતકવિ’ ‘કાવિરાજ’ આદિ મોટાં ઉપનામોથી તે જેટલો
સંતુષ્ટ હતો, તેટલો જ અથવા તેથી અધિક સાદા ‘પદ્માવતીરણણ’ નામથી
અંતરમાં પ્રસન્ન રહેતો. સતી પદ્માવતી પણ જયદેવસ્વામીને અનન્ય પ્રેમથી

૪૪ જુઓ અલંકારશેસ્વર.

૪૫ શૃંગારમાધવીચમ્પૂનો

કર્તા કૃષ્ણદાસજયદેવ અને ગજાષ્ટપદીનો ધીરજયદેવ, એ નામથી જ
જુદા પડે છે. રામાષ્ટપદીનો કર્તા અસંસ્કૃત પ્રયોગથી અને સ્વહૃદ્વચ્છેદી
પદ્યરચનાથી નોંસો ઓઠ્ઠાવાં આવે છે. એ સૌ શાસ્ત્રા જાણીતા નથી.
તેથી તેમના વિશે સ્વાસ ચર્ચા કરી નથી.

૪૬ પદ્માવતી સિવાય

જયદેવને એક રોહિણી નામે પત્ની હતી, એમ વિજયચંદ્ર મજુમદાર
લખે છે; અને તેની સાચીતીમાં સાતમા પ્રબંધને છેડે મૂકેલો રોહિણીરમણ

चंदातीं. कहे छे के ते पवित्र प्रमदाए रसिक जयदेव साथे एक साधारण पर्णकुटीमां गृहसंसार आरंभ्यो हतो. कविओ चकवाचकवीमां जे प्रीति कल्पनाथी वर्णवे छे, ते प्रीति आ रसिक दंपतीमां सहजे संपूर्ण परिपाक पामी हती. पतिने प्राण समजनारी पतिव्रता अनुमरणना कालक्षेपने खरा अनुरागनी अवज्ञा लेखती, अने संसारनाटकनी सती-ओना चिता खडकी प्राण तजवाना. प्रयासने पवित्र प्रेमनी विडंबना मानती. तेनी परीक्षा जोवा एक वस्ते प्रियतमना अकालमृत्युनी खोटी खबर तेने कहेवामां आवी. ते सांभळी सहगमननी अधीरी साध्वी तत्काल शब थई धरणी ढळी. तेने शुद्धिमां लाववा अनेक उपाय करवामां आव्या, तथापि पाषाण वत जड बनेला देहे पासूं मरड्यूं नहि. सहज उपहास करतां आवो दारुण विनाश नीपज्यो, तेथी सौ खशियाणां पडी गयां. एवे अकस्मातनो अजाण्यो जयदेव त्यां आवी फोच्यो. सतीनी शबस्थिति अवलोकी परम भक्त कविए वीणा हाथमां लई भक्तिभरित हृदये 'श्रितकमलाकुचमण्डल' आदि संबोधनथी शरु थतो प्रबंध गायो. अनेक भावथी ऊभराती ते संकीर्ण स्तुति सांभळी

बोल टांके छे. आने ते भूल कहेवी, के बलात्कार कहेवो, के शू कहेवूं, तेनी समजण पडती नथी. जयदेव केंदुबिल्व गाममां जनम्यो हतो, माटे ते पोताने केंदुबिल्व रूपी समुद्रथी प्रगटेल चंद्र तरीके वर्णवे छे. अही जयदेवनी रोहिणी नामे बीजी पत्नी होवानी बात ज नथी. पद्मावतीरमण शब्दने घोरणे बाबुजीए रोहिणीरमणनो मिथ्या अर्थ कल्प्यो जणाय छे.

મક્તવ્સલ્લ મગધાન તેની વ્હારે ચડ્યા, અને મરણની અનંત નિદ્રાનો અમેશ મૂર્છાપટ મેદી મહાપ્રસ્થાનને પંથે પડવા તત્પર બનેલા સતીના આત્માને પ્રેમી પતિનો પરિચિત મધુર સ્વર પ્હોચાડ્યો; જેથી અષ્ટપદીનાં આઠ પદ પૂરાં થતાં પવિત્ર પદ્માવતી, જેમ કોઈ યોગાનિદ્રામાંથી જાગે, તેમ તત્કાલ આલસ મરડી બેઠી થઈ. તેના વિસ્મયકારક પુનરુજ્જીવ-નથી સર્વત્ર આનંદ વરતી રહ્યો. તે જ ક્ષણે તે મક્તકવિણ રસબસ હૃદયે તે અદ્ભુત મંગલ પ્રસંગનું સ્મરણ રાખતું નવમું પદ રચી વલણ વાઢી લીધું, જેને લીધે તે પ્રબંધ નવપદીરૂપે જોવામાં આવે છે^{૪૭}.

આદિમક્તકવિ.

મુનિવર વાલ્મીકિ આદિકવિનું માન મોગવે છે, તેવી રીતે આદિ-મક્તકવિની પદવી જયદેવની છે. તે પરમ ભાગવત કવિની વાળીમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રતિ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પદે પદે પ્રકાશે છે. ચતુર્ધા કે પંચધા વિભક્ત ભક્તિરસની પરમ કોટિ જે માધુર્યભક્તિ, તેમાં વૈષ્ણવ કવિ જયદેવ નિરંતર નિમગ્ન રહે છે. આથી જ આપણા નાગર મક્ત-કવિ નરસિંહ મહેતા એને 'સુરતસંગ્રામ'માં રસમગ્ન વિશિષ્ણ લગાડે છે.

જયદેવનું દશાવતારનિરૂપણ વૈષ્ણવ માર્ગને અનુસરતું છે. ગીત-ગોવિંદમાં આઠમો અવતાર વલ્લભદ્રનો માન્યો છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ મગધાનને તે પૂર્ણાવતારી પ્રીતિ છે. ગીતગોવિંદનું વસ્તુ જોકે ભાગવતમાંથી નથી લીધું, તોપણ તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને રુચતું છે. વાઢી કથાશરીર સંગીતશાસ્ત્ર પ્રમાણે રચેલા પ્રબંધમાં ગોઠવ્યું છે, તેથી મજનકીર્તનને વિશેષ અનુકૂલ બન્યું છે.

૪૭ મતૃહરિનિવંદનમાં આવી જ આલ્યાયિકા ગૂંથી છે.

મંત્રિનો મહિમા વધારનારી, પરંપરાએ ઉપચય પામેલી, ચમત્કારથી ભરપૂર દંતકથાઓ એકઠી કરી ગોપાલ મંદ્રે સં. ૧૫૮૦ ના શ્રાવણ સૂદિ ૯ ને સોમવારે આ આદિભક્તનું જીવનચરિત્ર સંસ્કૃતમાં લખ્યું છે, તેનું નામ ગીતગોવિંદદીપિકા છે. એમાં એકસો અગિયાર શ્લોકથી જયદેવના જીવનના અનેક ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે^{૪૮}. ત્યારપછી અંબેરના અમ્રદાસના શિષ્ય નાભાજીએ સં. ૧૬૫૦ ના અરસામાં ભક્તમાલ રચી કહેવાય છે, તેનો વિસ્તાર સં. ૧૭૬૯ માં પ્રિયાદાસજીએ કર્યો છે^{૪૯}. એમાં પણ જયદેવને ભક્તમંડલીમાં માન ભરેલું સ્થાન મળ્યું છે. પ. વિસ્તારેલી હિંદી ભક્તમાલને આધારે ચંદ્રદત્ત મૈથિલે ભગવદ્ભક્તિમાહાત્મ્ય સંસ્કૃતમાં જોડ્યું છે^{૫૦}, તેના સર્ગ ૩૯-૪૧ માં તેણે જયદેવનું ચરિત્ર સમાવ્યું છે. ઉપરાંત બંગાળીમાં વનમાલીદાસકૃત જયદેવચરિત્ર છે^{૫૧}, અને ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કવિ પ્રેમાનંદે પણ જયદેવાલ્યાન^{૫૨} રચ્યું કહેવાય છે.

આ રસમગ્ન કવિના કાવ્યનો રસ સૌને પ્રહણ કરવા યોગ્ય છે; તે હરિભક્તના હૃદયનો ભક્તિભાવ મનન કરવા યોગ્ય છે; અને તે પવિત્ર

૪૮ એની લિખિત પ્રત સદ્રત પંડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકુંદજી પાસેથી મને જોવા મળી હતી. ૪૯ હિંદી ભક્તમાલ છપાઈ છે અને તેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર પણ થયું છે. ૫૦ આ સંસ્કૃત ભક્તમાલ પણ મુંબઈમાં છપાઈ છે. ૫૧ વંગીય સાહિત્યપરિષદે આ કાવ્ય સંશોધન પૂર્વક છપાવ્યું છે. ૫૨ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાથી જાણીતા સદ્રત નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રીએ મને આ સ્વર આપી હતી.

દંપતી જયદેવ અને પદ્માવતીનો દાંપત્યપ્રેમ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. પંડિતકવિના હૃદયનું પ્રતિહૃદય ગીતગોવિંદ છે; જેમાં તેના નિર્મલ પ્રેમનું, તેના ઉજ્જ્વલ ભક્તિભાવનું અને તેના રમણીય રસોહાસનું સ્વરૂપ સમાયું છે.

આદિભક્તિકાવ્ય.

ગીતગોવિંદ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની 'કેવલ રસ શૃંગાર' ની લીલા ગાનારું આદિભક્તિકાવ્ય છે. શૃંગાર રસ તરુણ જનને સ્વાભાવિક રીતે પ્રિય છે; ભક્તિશૃંગાર પ્રગલ્ભને પણ આદરણીય છે; અને ભગવદ્ભક્તિનાં કીર્તન મુગ્ધ જનનાં પણ મન હરે છે. શૃંગારનો ઉત્કર્ષ ભક્તિથી છે; અને ભક્તિની માધુરીનું પોષણ સંગીતથી છે.

કવિની કવિત્વશક્તિની કસોટી રસનિષ્પત્તિમાં છે. વિવિધ ભાવના ઉદય સંધિ શાશ્વત્ય આદિ યોગ વડે સ્થાયીભાવના પરિષ્કારમાં તેની સંસ્કારી પ્રતિભાની પરીક્ષા છે; શાથી જે રસ એ કાવ્યનું જીવન છે અને એ રસને સુસ્થિર કરનાર તે ભાવની ભાવના છે. જયદેવના કવિત્વની પ્રતીતિ ગીતગોવિંદના રસોહાસથી થાય છે. સ્થાયી રતિની સંપૂર્ણ જમાવટ સારું તે અલૌકિક રૂપલાવણ્યનાં પાત્રને આલંબન તરીકે પસંદ કરે છે; વસંતની અદ્ભુત ઉદીપનસામગ્રી વડે નાયિકાની રતિના અંકુરને પલ્લવિત બનાવે છે; અને મદનમહોત્સવના ઉન્માદક દ્રશ્ય દ્વારા નાયકની સ્પૃહણીય સૌભાગ્યસમૃદ્ધિનાં દર્શનથી અને તેની આત્યંતિક ગ્રીતિના રસિક અનુભવથી રતિની भरतीને ઊભરાવે છે. રસિકશિરોમણિ નાયક પણ એવી રસમીની નાયિકાને અર્થ પ્રેમાતુર બને છે. એ રીતે

परस्पर समागमनां अधीरां नायकनायिकानो मेळाप कराववा कवि सखी द्वारा संकेत ठेरावे छे. वृद्धिगत रति हवे फलोन्मुख जणाय छे. ते समये संभोगशृंगारना उत्कर्षने अर्थे रसमर्मज्ञ कवि बहुवल्लभ नायकनायिकाक्षिप्यमांथी सहजे प्रगटतो समयभंगनो प्रसंग आणे छे, तेथी असू-यानी काळी वादळीनी छाया पडतां रतिनो निर्मळ गंगाप्रवाह कलुषित अनी मानविप्रलम्भना जमुनाजळरूपे बहे छे. ए असूयानो घोरंभो कवि सामादि प्रयोगे दूर करे छे. पक्षी विरहातुर नायकनायिकानो समागम करावी स्थायी रतिने मस्त संभोगशृंगाररूपे बहेकावी पात्रने रसना सागरमां शीलतां मूकी पडदो पाडी दे छे.

रसना समुल्लासने अर्थे जयदेवे जे मार्ग लीधो छे, ते काव्यसृ-ष्टिमां नूतन अने चमत्कारी छे. संस्कृत आलंकारिकोना संकेत प्रमाणे गीतगोविन्द श्रव्य काव्य छे, तेम छतां तेमां रसनो साक्षात्कार दृश्य काव्यनी रीति छे. भारवि के माघनी पेठे प्रभात, सायंकाल, रात्रि, चंद्रोदय, गोपीप्रस्थान, वसंतोत्सव, वनविहार, जलविहार आदि प्रसंग उपजावी विषयांतरथी सर्गना सर्ग भरी नांखी कवि रसप्रवाह छावरो करतो नथी; प्रतिनायिका साथे नायकना समागमना प्रत्यक्ष निरूपणथी चैरस्य नथी उपजावतो; अथवां तो मधुपान, प्रसाधन, आदि गौण विषयने अघटित प्राधान्य आपी ग्लानि नथी प्रगटावतो; परंतु भरतनाट्यशास्त्रना नियमने अनुसरी संक्षेप्य वस्तुनो संक्षेप. सूच्य वस्तून् सूचन अने त्याज्य वस्तुनो त्याग करी रसमय ज वस्तु आगळ धरे छे. वळी संधि-धान पण पंच संधिनो क्रम साचवी रच्यूं जणाय छे; जे विधि सरस्व-

तीकंठाभरणना कर्ताने अभिमतछे^{५३}. पात्रनो प्रवेश अने निर्गम ते पण नाटकनी रीते थाय छे^{५४}. सर्गनी समाप्ति अंकनी समाप्तिनी पेठे स्थळांतर के पात्रांतर दर्शाववाने अर्थ जोवामां आवे छे. एक सर्गमांथी बीजा सर्गमां वळवूं कोइ वखते अंकावतारनूं ने कोइ वखते अंकास्यनूं स्मरण करावे छे. वस्तुनूं निरूपण दृश्य काव्यनी पद्धतिथी बहुधा पात्रमुखे कर्यूं छे. आथी करीने, पात्रो पोते ज जाणे गीतगोविन्दने आपणा आगळ नाटकरूपे भजवी जतां होय, एवो भास आपणने थाय छे. ग्रीक नाटकनी संगीति (chorus) नी पेठे वच्चे वच्चे उक्तिना अंकोडा जोडवा कवि एकाद श्लोक ललकारे छे. कविना ए अवतरण-श्लोक आ श्रव्यनाटकनी चूलिका छे.

आम छतां ए गीतगोविन्द आपणने आनंद आपे छे, ते तेनी श्रव्य रचनाने लीधे छे. श्रव्य रूपमां ज तेनूं कर्पूरमंजरीथी पण स्व-त्पतर वस्तु प्रतिभावळे विस्तार पामतूं चमत्कारी बने छे; तेनूं उत्तर-रामचरितथी पण मंदतर कार्य रसप्रवाहे वेगवान बनतूं आह्लाद उपजावे छे; अने तेनी महानाटकथी पण दीर्घतर उक्तिओ हृदयरोगे हृदयहारी थती तद्रूप करी दे छे.

५३ स्थूल दृष्टिए सर्ग १-२ मां मुख, सर्ग ३ मां प्रतिमुख, सर्ग ४-६ मां गर्भ, सर्ग ७-१० मां अवमर्श के विमर्श अने सर्ग ११-१२ मां निर्वहण के उपसंहार संधि छे. ५४ बीजा सर्गनो श्रीकृष्णनो प्रवेश बीजा सर्गनी समाप्तिए सूचवी मूक्यो छे; तेवी ज रीते दशमा सर्गनो नवमा सर्गथी सूचव्यो छे. राधा अने कृष्णनी ते ते सखीनो निर्गम तो सर्गनी समाप्तिथी ज प्रसंगे प्रसंगे दर्शाव्यो छे.

प्राचीन आलंकारिको अलंकारने साहित्यमां सर्वापरि पद आपे छे. तेमना मतने मान आपनारा जयदेव कविण गीतगोविन्दने अलंकारथी शृणगारवामां कचाश राखी नथी. अनुप्रास अने यमकनो रणकार तो वीणाना तंतुना अनुरणनना संस्कारनी पेठे आ श्रव्य काव्य बांची केरे मूक्या पखी पण कानमां रम्या करे छे. अनेक अर्थालंकारनो चमत्कार पण तेवो ज स्थळे स्थळे हृदयने विस्मय पमाडे छे. कविने अलंकारनो मोह अतिशय होय एम जणाय छे; साथी जे कोइ कोइ स्थळे अलंकार अलंकारनी खातर ज वापरेला दृष्टिए पडे छे. तोपण एकंदरे जयदेवनी आलंकारिक वाणी उद्वेग न ऊज्ज्वलतां आनंद आपे छे; केमके गीतगोविन्दमां शिशुपालवध के हरविजय जेवो एकाक्षर, लोमप्रतिलोम, के अनेकार्थ श्लोकनो, अथवा मुरजबंध, सर्वतोभद्र, अर्धध्रुमक, के गजपदपाठनो, किंवा श्लेष, विरोधाभास, के अन्य चित्रनो त्रास छे नहि.

गीतगोविन्दनां पात्र.

काव्यनां नायकनायिका शृंगार रसना अभिष्टाता श्रीकृष्ण भगवान अने रासेश्वरी राधा छे. श्रीकृष्ण बहुवल्लभ नायक छे; तथापि तेमनू चित्त तो राधामां ज रमे छे. भगवानने गोपीना बृंदे वींटायाला जोई ते हरिधेली नायिकाना मनमां ईर्ष्यानो वास थतो नथी, परंतु भगवाननू स्थूहणीय सौभाग्य निहाळी ते अधिक प्रेमातुर बने छे. राधानी एवी अपूर्व प्रीति जोई प्रेमभक्तिने आधीन भगवान मदनमहोत्सवना अंगे पोतानाथी बनेल अपराध माटे गळगळा बने छे. पण ए ज राधा

જ્યારે સમયભંગને લીધે રીસાઈ ભગવાનની તર્જના કરે છે, ત્યારે પામર કામી જનની પેટે ઊર્ધ્વરેતા ભગવાન કાર્પણ્ય બતાવતા નથી, તેમ જ અસિક નિષ્ઠુર જનની પેટે કેવળ ઉપેક્ષા કે અવગણના પણ કરતા નથી; પરંતુ રીસાયલી રસિક પ્રિયતમાને સસ્વી દ્વારા ભેદાદિ ઉપાયથી પાછી પ્રણયોન્મુલ્ક કરી પોતે પેરે પેરે તેને પ્રેમપંથે ચડાવે છે, અને રૂપ્યાનું આચરણ ટક્કી જતાં ઉજ્જ્વલ પ્રેમભક્તિને અનુરૂપ તેના કોડ પૂરે છે. રાધા પણ ભગવાનને હૃદયના હાર ગણે છે. તેમના સૌભાગ્યથી તે મોહિત છે. પરંતુ તે પ્રેમાતુર પ્રમદા ભગવાનથી થયેલો સમયભંગ સહી શકતી નથી; તે તેમનો તિરસ્કાર કરે છે ને કાઢી મૂકે છે. તથાપિ જલ્લની માલ્લી જલ્લથી રીસાઈ અઢગી થવા ઉઢાઢા મારી જલ્લના વિરહે તરફડે છે, તેમ પ્રિયતમાને તરછોડી કાઢી રીસાઢ રાધા હરિના વિરહે વરાંસે છે. તે ણવી નરમ બની જાય છે, કે હરિના તર્ફથી સસ્વી આવી પિયુથી રીસાવા માટે તેને ઉપાલંભ આપે છે તે સૌ ણ દીન-પણે સાંભઢી રહે છે. તે વિરહવિધુર સુંદરી રીસ વીસરી જઈ હરિના અનુનયવચન મૌનમુલ્કે સ્વીકારી સસ્વીના સંગમાં જાતે હરિને જઈ મઢે છે.

કથાને અંગે કવિ નાયિકાનાં વિવિધ અવસ્થાંતર વર્ણવી નાયિકા-ભેદમાં કુશઢતા વતાવવાની તક સંપૂર્ણ રીતે સાધે છે. સાહિત્યશાસ્ત્રમાં નાયિકાની જે આઠ અવસ્થા કહી છે, તેમાંની પ્રોષિતપતિકા વિના બીજી બધી અવસ્થાનાં મનોહર ચિત્ર ગીતગોવિંદમાં છે. ણ ચિત્રાબઢીને લીધે ગીતગોવિંદ નાયિકાભેદની ઉદાહરણચંદ્રિકા સરસૂં દીસે છે.

નાયકનાયિકાના સહાય માત્ર બે અથવા ત્રણ સસ્વીઓ છે. ણ

ગૌણ પાત્ર છે, માટે કવિએ તેમનાં નામ આપ્યાં નથી. બંને પક્ષની સહીઓ ઉભયનો સમાગમ કરાવવાને સરહી ઉત્કંઠિત છે. પરંતુ રાધાની સહી સરઠ મનની દૂતી છે. તેની ઋજુતાને લીધે તે સમુત્સુક જોડાનો પળ સમાગમ કરાવવામાં નિષ્ફળ થાય છે. ઈથી ઉલટૂં કૃષ્ણ ભગવાનની ચતુર સહી રૂઠેલી રાધાને મનાવી સામે પગલે વંજુકુંજે લાવી ભગવાનના ભેગી કરે છે. બીજો સહીવર્ગ જે સૂચિત છે, તે પળ જુગલ-કિશોરના સુખમાં જ સુખ માને છે. પ્રતિનાયિકા પળ એક સૂચિત પાત્ર છે. તે રતિકલામાં કુશલ તરુણ સ્વયંદૂતી છે.

ગીતગોવિન્દનું કાર્ય અને સ્થલ.

ગીતગોવિન્દનું કાર્ય માત્ર બે દિવસનું છે, શ્રીમદ્ભાગવતની રાસ-પંચાધ્યાયીની સરસાઈમાં શરદ ઋતુના શુક્લપક્ષની પૂર્ણિમાને ઠેકાળે જયદેવે વસંત ઋતુના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી નવમી લીધી છે^{૫૫}. એ ફેરફાર બહુ રુચિકર છે. અનેક પુષ્પની સમૃદ્ધિને લીધે કુસુમાકરને નામે વિખ્યાત વસંત શૃંગારનું સર્વોપરિ ઉદીપન છે. રતિના સ્વામી મદનનો તે મિત્ર હોઈ ઋતુરાજ પદવી પામ્યો છે. વઠી પ્રીતિ રૂપી હેમની કસોટી કૃષ્ણપક્ષના ગાઢ અંધકારમાં છે, માટે કૃષ્ણાભિસાર પ્રિયકર છે. ત્યમ વઠી શુક્લપક્ષની ચંદની વિજોગમાં વિહ્વલ કરનારી અને સંજોગમા સુખ

---

૫૫ મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol. 5, Part 2 માં ‘ભરતચંદની સુંદર શરદઋતુની મનોહર પૂર્ણિમા’ આ કાવ્યનો સમય લે છે, તે ભાગવતની રાસપંચાધ્યાયીના મળકારને લીધે લક્ષતા હશે.

વધારનારી હોઈ આદરણીય છે. આથી રસિક કવિએ તિમિર અને જ્યોત્સ્નાના સંગમને લીધે રમણીય લાગતી તિથિ સ્વીકારી ઔચિત્ય ઠીક સ્વીલબ્ધ્યું છે.

કાર્યનો પ્રસર વર્ણવતાં કવિ કાઠની ગતિ જે સૂચક રીતે દર્શાવે છે, તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. તેના અનેક પ્રસંગમાંથી એક જ પ્રસંગ હું અહીં દૃષ્ટાંતરૂપે ઉત્તારું છું. કૃષ્ણાષ્ટમીની રાત્રિ નાયિકા વિવિધ મનોભાવમાં વટાવે છે. તે ત્રિયામાના બે પ્રહર રાધા ઉત્કંઠામાં ગાઠે છે. પૂર્વ રાત્રિ તો હરિ મઠવાની હોશમાં જોતજોતામાં એવી ઉતાવળી વીતી જાય છે. કે કાલ્ગણનામાં તેની નોંધ સરસી કવિ લેવા રહેતો નથી. પરતું મધ્ય રાત્રિ થતાં અપેક્ષાનું અવલંબન ઢગવા માંડે છે. અધીરી રાધાને ઘડી જુગ જેવી લાંબી થઈ પડે છે. તેટલા માટે કવિ સમયના તે તે અંશના નિર્દેશને અંગે અવતરણશ્લોકમાં પ્રથમ ઉત્તર રાત્રિના ચંદ્રોદયનું નિરૂપણ કરે છે; તે પછી વઢી એક જુદા શ્લોકથી ચંદ્ર ગગને ચડી આવ્યાનું પણ વર્ણવે છે; ત્યારપછી આશા મૂકતી ઉત્કંઠિતા કરુણ પ્રલાપમાં કષ્ટે સમય કાઢે છે, તે સસ્વીના મોડી રાત્રિના પ્રવેશથી એ સૂચવે છે; તથા તે પ્રસંગે સસ્વીની ઉત્તરી ગયેલી મુસ્તમુદ્રાથી નિરાશામાં વૂઢતી વિપ્રલબ્ધાને પ્રત્યેક પલ જે કલ્પ જેવી લાગે છે, તે ત્રણ અષ્ટ-પદીના દીર્ઘતર ટકોર વહે એ જણાવે છે. એ રીતે ઉત્કંઠિતા અવસ્થાની અપેક્ષા, આશા અને આશંસામાંથી વિપ્રલબ્ધા અવસ્થાની નિરાશામાં ઉત્તરતી નાયિકાની રાત્રિ વીલ્યાનું મનોહર નિરૂપણ પૂરું થાય છે.

આ કાવ્યના કાર્યનું સ્થળ યમુના નદીના તટનો પ્રદેશ છે. મદ-

નમહોત્સવ ઇંદાવનમાં થાય છે. ભગવાન વંજુકુંજમાં આશ્રય લે છે. રાધિકા પળ કાલિંદીને કાંઠે આવેલીં લતાકુંજમાં વિશ્રામ લે છે. સમાગમનું સ્થલ વંજુકુંજ છે. એ મનોહર ક્રીડાગૃહનું વર્ણન કવિ એક એક સ્વતંત્ર અષ્ટપદીથી સસ્વીમુખે ચિત્તાકર્ષક રીત કરે છે.

પદ્યબંધ.

ગીતગોવિંદનો પદ્યબંધ છંદ અને પ્રબંધનો બનેલો છે. કાવ્યનો રસમય ભાગ પ્રબંધમાં સમાય છે. છંદ તો પૂર્વે આવી પ્રબંધની ઉત્થાનિકાનું કામ કરે છે, અથવા તો પૂંઠે આવી પ્રબંધની અવસાનિકા બને છે. પ્રબંધ સામાન્ય રીતે અષ્ટપદીને નામે ઓલસાય છે; કેમકે ઘણે ભાગે તેમાં આઠ પદ દૃષ્ટિએ પડે છે. એ અષ્ટપદી સંગીતશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિવિધ તાલથી નાના પ્રકારના રાગમાં ગવાય છે^{૫૬}. આથી કરીને કાવ્યને જે ગીતગોવિંદ નામ આપ્યું છે, તે સાર્થક બને છે. પાઠ્ય અને ગેયની આ ફૂલગૂંથળી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેવી વિરલ તેવી અપ્રતિમ છે.

સંસ્કૃતમાં પ્રબંધાત્મક કવિતા પ્રથમ રચનાર કવિ જયદેવ છે. એ પ્રબંધનું બંધારણ જયદેવે તેના સમયની પ્રાકૃત ગેય કવિતા ઉપરથી

૫૬ કુંભ ભૂપતિ દશમા સર્ગના પ્રબંધને રાગરાજિ નામ આપે છે; કેમકે તે વિવિધ રાગમાં ગાઈ શકાય છે. બઢી અગિયારમા સર્ગનો ત્રીજો પ્રબંધ વિવિધ તાલથી સત્તર રાગમાં ગવાય છે, તેથી તેને તે રાગ-શ્રેણિ નામ આપે છે. તેમ જ અગિયારમા સર્ગનો પહેલો પ્રબંધ અને બારમા સર્ગનો બીજો પ્રબંધ વિવિધ તાલથી ગાઈ શકાય છે, તે કારણથી તાલ-રાજિ અને તાલશ્રેણિ નામ મેળવે છે.

લીધું હોય એમ ધરાય છે. ઉપર ઉપરથી જોનારને પળ જણાશે, કે પ્રબંધો રચનામાં હાલનાં પદોને મઝતા છે. પદ, પ્રબંધ ને ગીતનું બંધારણ બહુધા કાલાત્મક છે. માત્રા ગણવાના નિયમ સંસ્કૃતમાં સસ્વત છે. સંસ્કૃત ઘંદ:શાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્વર હસ્વ છતાં જો તેમાં અનુસ્વાર ભળ્યું હોય, અથવા તો તે પછી સંયુક્ત વ્યંજન હોય, તો તે હસ્વ સ્વર ગુરુ ગણાય છે; પ્રાકૃત અને અર્વાચીન ભાષાની કવિતામાં તે લઘુ પળ લેસી શકાય છે. હવે ગીતગોવિંદના પ્રબંધ જોકે સંસ્કૃતમાં રચેલા છે, તોપણ માત્રા ગણવાના વિષયમાં તો તે પ્રાકૃતને અનુસરે છે. એ કાવ્યના બીજા પ્રબંધના છેલ્લા પદમાં પ્રત્યેક યતિને અંતે સાનુસ્વાર હસ્વ સ્વર છે^{૫૭}, તે માપ જાઝવવા પ્રાકૃત પ્રમાણે લઘુ લેસવો પડે છે. સાનુસ્વાર હસ્વ સ્વર લઘુ લેહ્યાનાં બીજાં ઉદાહરણ પહેલા, ચોથા, પાંચમા અને અગિયારમા સર્ગનાં ‘તવ ચરણે પ્રણતા વયં’, ‘નયનં નલિનમિવ વિગલિતનાલમ્’^{૫૮}, ‘ત્યજતિ લલિતં ધામ’ તથા ‘બહુ મનુતે નનુ તે તનુસંગતં પવનચલિતમપિ રેણુમ્,’ અને ‘પ્રવિશ રાધે માધવસમીપં’^{૫૯} એ છે. વઢી પહેલા સર્ગના ચોથા પ્રબં-

---

૫૭ પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રીજયદેવકંવેરિદં કુરુતે મુદં
 એ મજ્જલમુજ્જ્વલગીતં જય જય દેવ હરે । ૫૮ ઉપલબ્ધ પાઠ વયં
 પદનો ઉત્તર સ્વંડ સાથે સંધિ કરી વયમિતિ વાંચે છે, પરંતુ પ્રબંધની
 રચના વિચારતાં એ સંધિ વિહિત નથી. ૫૯ આ પંક્તિ છાપેલી
 પ્રતોમાં ઉત્તર પંક્તિ સાથે સંધિથી જોડી દીધી છે, તે મૂલ છે. પ્રથમ
 સર્ગના બીજા પ્રબંધની છેલ્લી તૂકમાં ‘મુદં’ અને ‘એ’ને સંધિથી સાંકળી
 નથી લીધાં. મિથ્યા સંધિને લીધે અગિયારમા સર્ગના બીજા પ્રબંધની

ધની સાતમી તૂકમાં રાસેરસ પદ છે, તેના બીજા વર્ણનો જે ‘એ’ સ્વર છે તે પળ ગુરુ છતાં લઘુ બોલાય છે. ત્યમ વઢી આઠમા સર્ગના પ્રબંધની ચોથી તૂકમાં અલત્તક બોલ છે, તેમાં લકારમાંનો ‘અ’ સ્વર સંયુક્ત વ્યંજન પર આવ્યાને લીધે ગુરુ બનવા છતાં લઘુ તરીકે જ વપરાયલો છે. બારમા સર્ગના બીજા પ્રબંધની છટ્ટી તૂકમાં મનસિજ શબ્દમાંનો હસ્વ તાલવ્ય સ્વર લંબાવી ગુરુ બનાવવો પડે છે^{૬૦}. એ બધું જોતાં એમ અટકલ થાય છે, કે પ્રબંધનું ધોરણ કવિએ કાલામક પ્રાકૃત કવિતા ઉપરથી લીધું હશે.

વઢી પ્રબંધોમાં હરિહરિ અને એ નિપાત ગીતપૂર્તિ તરીકે વાપરેલા જોવામાં આવે છે. તેમાંનો ગ્લાનિવાચક હરિહરિ નિપાત પ્રાકૃતસિદ્ધ છે^{૬૧}, સંસ્કૃતમાં સંભવતો નથી; તેમ વઢી બીજા પ્રબંધનો તાનપૂરક એ નિપાત નોંસો રહે છે, તે પળ પ્રાકૃત અનુસાર છે—એટલે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ વિરુદ્ધ છે. એ બે પ્રાકૃત પ્રયોગ પ્રબંધમાં જ દષ્ટિએ પડે છે; તેથી પ્રબંધના બંધારણ બાબત મેં કરેલી કલ્પનાને ટેકો મળે છે. વઢી કવિ

ધ્રુવપદનું સ્વરૂપ નિર્ધારવામાં ટીકાકાર, અનુકારક અને અનુવાદકની અવઢી સમજ થઈ છે.

૬૦ ચૈતન્યદાસને અનુસરી ‘માનસજ’ પાઠ લેઈએ, તો ઉપર કહેલી છૂટ લેવાની જરૂર રહેતી નથી. ૬૧ આવી જ રીતે નીચેના શ્લોકમાં પ્રાકૃત શિવશિવ નિપાત પળ ગ્લાનિના અર્થમાં વપરાયલો મઢી આવે છે:—અયિ સ્વલુ વિષમઃ પુરાકૃતાનાં ભવતિ હિ જન્તુષુ કર્મણાં વિપાકઃ । શિવશિરસિ શિરાંસિ યાનિ રેજુઃ શિવશિવ તાનિ લુઠન્તિ ગૃધ્રપદૈઃ ॥

જયદેવના જોડિયા ગોવર્ધનાચાર્યે પ્રાકૃત ગાહાસત્તસર્દના ધોરણ ઉપર સંસ્કૃત આર્યાસત્તશતી રચી છે તે જોતાં સહજે સમજાય છે, કે મહારાજા લક્ષ્મણસેનના દરબારમાં પ્રાકૃત કવિતાના અનુકરણ તરફ સંસ્કૃત કવિઓનું લક્ષ ગયું હતું.

સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં કાલાત્મક કવિતા છેલ્લી ઉત્પન્ન થઈ છે, ને સ્વાભાવિક ક્રમ પળ તે જ છે. ઋગ્વેદની ઋચાઓ તપાસશો, તો તેમાં અક્ષરની સંખ્યાનું ધોરણ સાચવ્યું જોશે. તે સંખ્યામાં પળ ઝ્યાં ન્યૂનાધિક્ય હોય છે, ત્યાં પાછલ્લી વૈષમ્ય કૃત્રિમ રીતે દૂર કરવાના પ્રકાર ઠરાવ્યા છે. મહાસંસ્કૃત અક્ષરબંધ ભરતસ્વંડની કવિતાની મૂલપ્રકૃતિ છે. ઇતિહાસપુરાણના સંસ્કૃતનો આર્ષ અનુષ્ટુપ વિશિષ્ટાક્ષરબંધ છે. માપનું સહેલામાં સહેલું ધોરણ અક્ષરની સંખ્યા છે. માટે અક્ષરાત્મક કવિતા જ મૂલપ્રકૃતિ થવી ઘટે છે. અક્ષરબંધપદ્ધતિમાં તે તે અક્ષરના રૂપનો વિવેક સ્ફુરવાથી સંસ્કૃતની રૂપાત્મક કવિતા પ્રગટી. સંસ્કૃત કાવ્યો ઘણે ભાગે રૂપાત્મક વૃત્તમાં જ રચાયાં છે. પૃથક પૃથક અક્ષરનું રૂપ જાલ્લવવાને બદલે સંધિના એકંદર વજનનું ધોરણ લેવાથી માત્રાત્મક કવિતા અસ્તિત્વમાં આવી. સંસ્કૃત ઇંદ્રશાસ્ત્રનું આર્યાપ્રકરણ માત્રાત્મક કવિતાનો અંકુર છે^{૬૨}, ત્રણે પ્રકારની કવિતા ગેય છે. મહાસંસ્કૃતમાં સામ, સંસ્કૃતમાં દ્રુતવિલંબિત, પ્રાકૃતમાં હરિગીત આદિ તેમના નામથી જ આ વાતનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. પરંતુ આ ત્રિવિધ કવિતાનાં ચરણ લંબાઈમાં બહુ

---

૬૨ વધારે માહિતી માટે જુઓ ‘પદ્યરચનાના પ્રકાર’ નામે ઇ.સ. ૧૯૦૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયેલો નિબંધ.

करीने समान होवार्थी गायनमां वैचित्र्य उत्पन्न थतूं नथी. आर्थी ऊलटूं प्रबंधात्मक कविता तेना ध्रुवपदने लीधे नवीन चमत्कार उपजावे छे. पद प्रबंधना संगीतनूं वैचित्र्य मनोहर छे. गीतगोविन्दना पद्यबंधनी मोहनी तेना प्रबंधमां वसे छे. वजननूं धोरण अक्षरना नैसर्गिक मध्यम माननूं बदली समयनूं लेवार्थी कालात्मक पद प्रबंध प्रचारमां आव्यां. ए प्रबंधात्मक रचना आदिभक्तकविए पसंद करी छे, ते सकारण छे. हरिना चरित्रनूं गान ए भक्तिमार्गमां प्रधानता धरावे छे; ने गानेने अनुकूल रचना पद प्रबंधनी छे. आर्थी गीतगोविन्दना हृदयरगथी रेलता प्रसंगो बधा विविध प्रबंधमां ज छे^{१३}.

गीतगोविन्दना लयबंधनी विलक्षणता अंतर्गत टेकवाळो प्रबंध छे. सामान्य रीते ध्रुवपद किंवा टेक एक चरणने—अथवा तो अनेक चरणना समूहने—अंते आवे छे. परंतु गीतगोविन्दना एकवीसमा प्रबंधमां ध्रुवपदनी आंतरी बे चरणना प्रत्येक पाटना मध्यमां छे^{१४}. प्रबंधनी छेल्ली तूकथी आ वात स्पष्ट थाय छे. एमां 'दालदा दालदा दालदा गा' ए मापनां प्रासवाळां बे चरणोने 'कुरु मुरारे मङ्गलशतानि' ए आंतरीथी

६३ वंगभूषण हरप्रसाद शास्त्री Journal of the Bihar and Orissa Research Society XII ३ मां नीचे प्रमाणे लखे छे:—The work is still sung in the temple of Jagannatha at Puri and sends the audience into raptures. ६४ मैथिल कवि कृष्णदासकृत गीतगोपीपतिना 'विश विशद' प्रतीकवाळा प्रबंधने पण आ टीका लागु पडे छे.

જોડી દીધાં છે. આ છેલી તૂકનૂં અને તે પહેલાની સાત તૂકનૂં
 બંધારણ એકધારું હોવું ઇષ્ટ છે, એ ધોરણે પ્રથમની સાત તૂકમાં ‘પ્રવિશ
 રાધે માધવસમીપં’ એ આંચઢી ઠે છે, ને તે સમાન માપનાં પ્રાસબદ્ધ બે બે
 ચરણોના જોડકાની વચ્ચે ગોઠવાય છે. અંતર્ગત ધ્રુવપદ અર્વાચીન
 લયબંધને ઓછું પરિચિત હોવાથી આ પ્રબંધનું બંધારણ નિર્ધારવામાં બાલ-
 બોધિની, રસમજ્જરી, રસિકપ્રિયા આદિ ટીકાના કર્તાઓ અને વંગીય
 હિંદી તથા મરાઠી અનુવાદકોએ તરેહવાર મૂલો કરી છે. આવી જ
 મૂલ જયદેવના આ લયબંધની નકલ કરતાં ગીતગિરીશના કર્તાથી પણ
 થઈ ગઈ છે. અંતર્ગત ધ્રુવપદનો બીજો દૃષ્ટાંત ગીતગોવિન્દનો સોઢમો
 પ્રબંધ પૂરો પાડે છે, એનો ટેક જે ‘સલ્લિ યા રમિતા વનમાલિના,’ તે
 પ્રાસથી જોડાયલાં બે બે ચરણોના જોડકાને છેંડે લેવાનો સંપ્રદાય છે.
 પરંતુ એ અંતર્ગત નહિ—પણ અંતર્ગત છે, તે વાક્યમીમાંસા^{૬૫} બતાવી
 ઓપે છે.^{૬૬} ધ્રુવપદ પોતે સંબંધક ઉપવાક્ય^{૬૭} છે; અને પ્રત્યેક ઉત્તર
 ચરણ જે મુલ્ય વાક્ય^{૬૮} છે, તેની સાથે સમવાય સંબંધથી જોડાયલું છે:
 ઇટલે કે એ બે મઢી એક સમવેત વાક્ય^{૬૯} બને છે. પ્રત્યેક પૂર્વ ચરણ
 ધ્રુવપદના છેલ્લા બોલ ‘વનમાલિના’નું વિશેષણ છે. હવે જો આંખો મીંચી
 ગતાનુગતિકમાર્ગને અનુસરિયે ઢિયે, તો થાય છે શું કે પહેલું આવે છે
 ઉપવાક્યનું વિશેષણ, પછી મુલ્યવાક્ય ને છેલ્લું ઉપવાક્ય. આ રચના

૬૫ Logic of syntax.

૬૬ કૃષ્ણદત્ત મૈથિલ કૃત

ગીતગોંધીપતિના ‘અલિકફલક’ પ્રતીકવાઢા પ્રબંધને પણ આ ટીકા લાગુ
 પડે છે.

૬૭ A relative subordinate sentence.

૬૮ A principal sentence.

૬૯ A complex sentence.

आकांक्षा संनिधि आदि सिद्धांतनो भंग करनारी अने अप्रमाण छे. एकाद वाक्यना अवयवोनी वच्चे गर्भवाक्यनो प्रक्षेप अमुक विरल प्रसंगमां संमत छे, ते खरी बात. परंतु उपवाक्य अने तेना विशेषण वच्चे मुख्यवाक्य ओठवी देवूं, ते तो संस्कृत जेवी अत्यंत छूट धरावती भाषाना पण अधिकार बहारनी बाबत छे; कारण के ते विचारसंकलनाना स्वाभाविक क्रमनी विरुद्ध छे. आथी सोळमा प्रबंधमां हूं ध्रुवपद अंत-
र्गत ज लजं छूं^{७०}.

गीतगोविन्दना प्रबंधो गेय तत्त्वने लीधे मोटे भागे आवृत्त संधिना कालबंध छे. एक ज प्रबंध एवो छे, के जे बीजा बधाथी जुदो पडे छे. ए अपवाद ते पांचमा सर्गनो प्रथम प्रबंध छे. ए रूपबंध छे. एना संधि अनावृत्त छे. गीतगोविन्दमां आवृत्त संधिवाळा प्रबंधोनूं, जे मोटूं प्रमाण जोवामां आवे छे ते कही आपे छे, के जयदेवना पहेलां घणा लांबा समयथी गेय तत्त्वनो आदर्श जनसमाजमां बदलायो हतो. लोकवृत्ति पूर्व अनावृत्त संधिनी एकधारी नवीनतानो मोह धरा-
वती हती. ते पछीथी आवृत्त संधिनी एकधारी समानतामां ते आनंद मानवा लागी जणाय छे. अनावृत्त संधिनो प्रस्तुत रूपात्मक प्रबंध

---

७० पाछली त्रण आवृत्तिओमां चालु संप्रदायने अनुसरी में सोळमा प्रबंधमां ध्रुवपद अंतर्गत लीधूं हतूं, ते आ आवृत्तिमां उपर जणावेलां कारणेने लीधे अंतर्गत स्वीकार्य छे; जेथी प्रबंधनी नवी ज छाया आपवी पडी छे.

આવૃત્ત સંધિના કાવ્યાત્મક પ્રબંધોથી નોંસો પડી ગત કાઠની અળઘતી થયેલી પદ્યરચનાનું માન કરાવે છે.

ગીતગોવિંદની વિલક્ષણતા.

સંસ્કૃતમાં વૃત્ત અને જાતિ બંને પ્રકારના છંદ અંત્ય યમક ઇટલે પ્રાસના અભાવને મોટે જાણીતા છે. પ્રાકૃતમાં લાંબા માત્રાત્મક છંદ, અને અપભ્રંશમાં મોટે ભાગે વધા એ છંદ પ્રાસનો પક્ષપાત ધરાવે છે. ગીતગોવિંદના છંદ જુગજૂના સંસ્કૃતના ધોરણે અંત્ય યમક રહિત છે, જ્યારે એના પ્રબંધ અપભ્રંશના સહવાસમાં પદને અંતે મિત્રાક્ષરની મૈત્રી શોધે છે. એ જ પ્રાસ ઉપરની પ્રીતિ આપણા પદબંધમાં અને પદકીર્તનમાં ઉત્તરી આવી છે.

સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોનારને ગીતગોવિંદના સંસ્કૃતમાં ધ્યાન રેંચનારી એક પ્રક્રિયા છે. મધ્યકાલીન પ્રાકૃત અને અર્વાચીન અતિપ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃતની જે અસર જોવામાં આવે છે, તે તો સડ કોઈ જાણે છે. પણ જેવી રીતે સંસ્કૃતની અસર તદ્ભવ ભાષાઓ ઉપર થાય છે, તેવી જ રીતે કેટલેક અંશે તદ્ભવ ભાષાની અસર સમકાલીન સંસ્કૃત ઉપર થાય છે, તે વાત ઇટલી મુપ્રસિદ્ધ નથી. જયદેવના સંસ્કૃતમાં આપણે પ્રાકૃતની અસર ક્વચિત ક્વચિત જોઈએ છીએ. લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ લેખવા વિશે તો હવળાં જ હું કહી ગયો. ઉપરાંત પહેલા સર્ગના ચોથા પ્રબંધમાં નિધ્યાયતિ બદલ ધ્યાયતિ બોલ વાપર્યો છે, તે ગૂજ-શર્તામાં નિશામય બદલ સાંમલ વગેરે વપરાય છે તે જ મુજબ

પ્રાકૃતપ્રક્રિયા અનુસાર વાપર્યો છે^{૭૧}, આવી રીતે સાતમા સર્ગના ચોથા પ્રબંધમાં ઉપહસનને સ્થાને હસન શબ્દ વાપરેલો જોવામાં આવે છે. આ પ્રયોગો દેખીતા સંસ્કૃતપ્રક્રિયા વિરુદ્ધ છે.

જયદેવ ગૌડ કવિ હોવાથી ગૌડી રીતિમાં લેખે છે, પરંતુ ગીત-ગોવિંદની ગૌડી તે સાહિત્યશાસ્ત્રની કર્કશ ગૌડી નથી. ઓજ અને કાંતિ ગુણમાં માધુર્ય અને સૌક્યમાર્ય મેલવી એ આરમટી વૃત્તિની ઉપ-કારક રીતિને કવિએ શૃંગારી કૈશિકીને અનુકૂળ કરવા સબલ અને બહુ ભાગે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. તોપણ દીર્ઘસમાસ અને વિકટપદ્મ એ આલંકારિકની ગૌડી રીતિના અપરિહાર્ય અંશ છે; તેને લીધે ગીતગો-વિંદમાં હૃદયહારી પ્રસાદ ક્ષિપ્ત સમાસની જાલથી ડોલાઈ જાય છે, અને મોહક માધુર્યમાં કઠોર વર્ણનો ભરાવ ક્વચિત્ત સ્વંચે છે.

ગીતગોવિંદનો શૃંગાર ભોગપ્રધાન છે, ભાવપ્રધાન નથી. સંસ્કૃતમાં ઘણે ભાગે ભોગપ્રધાન શૃંગાર જ લેખાતો આવ્યો છે. ભોગદશાનું વર્ણન મર્યાદા સર કરવું દુષ્ટ છે. પરંતુ રસની મસ્તીમાં અતિપ્રસક્તિ જેવું થઈ જ જાય છે. એવા શૃંગારના આવેશમાં જયદેવ પણ અમારો ચડી જતો જણાય છે. એ ‘રસમગ્ન’ કવિનાં રસની મસ્તીનાં ચિત્રો નરસિંહસર્વ, દયાસર્વ અને પ્રેમસર્વની દૃષ્ટિ ન જોનારને ઉન્માદકની સાથે કંઈક જુગુપ્સોત્પાદક માસે છે. આ ભોગપ્રધાન શૃંગારની જમાવટ સર્વભક્તિના

---

૭૧ ખુલાસા સાથે વધારે દૃષ્ટાંત માટે માલ્યકૃત કાદંબરી, પૂર્વ-ભાગ પૃષ્ઠ ૬૮, પંક્તિ ૧૩ ઉપરની સમજૂતી જોવી.

રૂપકરૂપ ભોગપરાયણ નાયિકાની વાણીમાં કરેલી જણાય છે; નાયકની ઉક્તિમાં તો આગળ પડતો ભાવપ્રધાન શૃંગાર છે.

અશ્લીલતાના આભાસનું નિવારણ પ્રમથ સસ્વીભક્તિથી થઈ જાય છે; એટલે તે વિશે કહેવા જેવું નથી. પરંતુ ગીતગોવિન્દમાં પદરચનાના જ કેટલાક એવા દોષ નજરે ચડે છે, કે જે કવિના અનવધાનને લીધે કિંવા અકૌશલને લીધે થયા હોવાથી તેનું દિગ્દર્શન કરવું પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે બીજા સર્ગની ઉત્થાનિકામાં વિગલિતનિજોત્કર્ષાદીર્ઘ્યાવશેન ગતાન્યતઃ છે, એ કેવળ કટંગી રચના છે. અહીં જો વિગલિતનિજોત્કર્ષા સેર્પ્યાવશેન ગતાન્યતઃ એમ લખ્યું હોત, તો માત્ર સહજ ફેરફારથી આશી ઉક્તિ નિર્દોષ થાત. વઢી સાતમા સર્ગમાં સંકેતીકૃતમઙ્ગુલલતાકુઞ્જેઽપિ યત્નાગતઃ છે, તે પણ દૂષિત છે. ત્યાં સંકેતેઽથ કૃતેઽપિ વઙ્ગુલલતાકુઞ્જે સ યત્નાગતઃ એમ હોત, તો પદસમૂહ સાર્થક થાત. ત્યમ વઢી દસમા સર્ગના બન્ધૂકયુતિ ૦ શ્લોકમાં કુન્દાભદન્તિ પ્રિયે લખ્યું છે, તે પણ નદોષ છે. આ સ્થળે દન્તાથ્ર કુન્દપ્રભાઃ એમ રાખ્યું હોત, તો રચના બાધ રહિત બનત. તેમ જ પહેલા સર્ગના બીજા પ્રબંધમાં ચલરામના નીલાંબરમાં યમુનાની ઉત્પ્રેક્ષા યોજવી જોઈયે, ત્યાં ઉપમાનાં પદો ગોઠવ્યાં છે; અને પાંચમા સર્ગના ત્વદ્વામ્યેન ૦ શ્લોકમાં ત્રીજા ચરગમાં પ્રક્રમ અનુસાર સાહચર્યવાચક ચ સમં જોઈયે, ત્યાં સામ્યવાચક મદરી પદ મૂક્યું છે; તે અનવધાનનાં જ ઉદાહરણ છે. ત્યમ વઢી અગિયારમા સર્ગના અક્ષોર્નિર્લક્ષિપ ૦ શ્લોકમાં નપુંસક ધ્વાન્તં પુંસ્ત્વના સમારોપ માટે યોજ્યું છે; તે પણ પ્રમાદ દર્શાવે છે.

પ્રબંધાત્મક કવિતાનો પ્રથમ પ્રયત્ન હોવાથી બંધની નવીનતા અને દુર્ઘટતાને લીધે કદી કદી દૂષિત રચના કવિથી વપરાઈ गई જણાય છે. પહેલા સર્ગના બીજા પ્રબંધના દલિતહિરણ્યકશિપુતનુષ્ટકમ્ અને સાતમા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધના જિતબિસશકલે પદમાં તનુ અને શકલ શબ્દ નિરર્થક વાપર્યા છે; તે માપની પૂરણીરૂપ જ છે. વઢી બીજા પ્રબંધોમાં અન્વય અને અર્થ કરતાં વચ્ચે મુશ્કેલી પડે છે તથા અસ્થાને સમાસ કરેલા જોવામાં આવે છે, તે પળ બંધની વિકટતાને લીધે હશે.

કેટલેક પ્રસંગે તો કવિએ પ્રમાદ જ કર્યો આપણે કહેવો પડે છે. સાતમા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધમાં જ્યાં હાથેલીને કમલની ઉપમા ઘટે ત્યાં કવિ કરતલનલિનીદલે લચ્વી જાય છે. વઢી ચારમા સર્ગના છેલ્લા પ્રબંધમાં રાધાજીના અંબોડામાં ભગવાને ફૂલ ગૂંથ્યા પહેલાં કવિ મૂલી જઈ તેને શિખણ્ડિશિખણ્ડકડામરે વિશેષણ લગાડી દે છે. ત્યમ વઢી વિરહના પ્રથમ દિવસે જ એક સૂર્યાસ્ત પળ થયો નથી, તે છતાં પાંચમા સર્ગમાં નિશિ નિશિ રુજમુપયાતિ તથા ચોથા સર્ગમાં ઇન્દુકિરણમપિ નિન્દતિ લખે છે; અને તિથિ કૃષ્ણાષ્ટમી છે, તે છતાં ઇન્દુમાં ચન્દનબિન્દુનો આરોપ કરે છે. એ પળ બધાં સ્મૃતિભ્રમનાં જ ઉદાહરણ છે. વઢી અગિયારમા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધમાં અંથ નિજવદન૦ કહેવાને બદલે વિરુદ્ધમતિકૃત્ રાધા-વદન૦ વાપરેલ છે; તે પળ સ્મૃતિભ્રંશને લીધે જણાય છે. ત્યમ વઢી કૃષ્ણ ભગવાન તરફથી રાધિકાજીને વંજુકુંજે તેડી લાવનારી સચ્વી એક જ કહી છે, તે વાત મૂલી જઈ કવિ અગિયારમા સર્ગના અન્તે અને ચારમા સર્ગના આરંભમાં અનેક સચ્વીઓનો વંજુકુંજમાં નિર્દેશ કરે છે; જોકે ભગવાન તો એકલા જ પહેલેથી ત્યાં પધાર્યા જણાય છે.

કવિને અનુપ્રાસનો લેખ હૃદ પાર છે. અનુપ્રાસ ઉપરની પ્રીતિથી જ તાપં શોષય અને અજ્ઞનમુજ્જ્વલ્ય પ્રયોગમાં સમાયલી વિરોધ તે જોતો નથી; શ્રુતિમण्डले कुण्डले निवेशय प्रयोगમાં વચનની વિષમતા લહેતો નથી; અને મણિરસનાવસનાભરણાનિ પદમાંની પુનરુક્તિ લેખવતો નથી. વલી ચંદનવૃક્ષના અર્થમાં વ્યાલનિલય જેવો અરૂઢ શબ્દ પણ અનુપ્રાસની લેમાં અડાવી દે છે; આભરણાનિ વાસય તથા મરણમનુક-રેતિ જેવા અનુચિત પ્રયોગ પણ વાપરે છે; અને દસમા સર્ગના પ્રબંધમાં રોચયતુ લોચનચકોરમ્ જેવી વ્યાકરણવિરુદ્ધ રચના પણ યોજે છે. અર્થની ક્ષિપ્તતા પણ અનુપ્રાસના મોહને લીધે નીપજતી કંઠક દર્ગ્ગજે કહી શકાય ૭૨.

ક્વાચિત કવિ એક જ કડી કે શ્લોકમાં એનો એ શબ્દ ફરી વાપરે છે. પહેલા સર્ગના બીજા પ્રબંધમાં વામન ૭૩ પાંચમા સર્ગના વિકરતિ ૦ શ્લોકમાં મુહુરીક્ષતે અને બારમા સર્ગના બીજા પ્રબંધમાં નિજગાદ તથા યદુનન્દન બોલ અનવીકૃત છે. આ પણ રસને હાનિ પ્હોચાડનાર છે.

૭૨ વિકાસઃ કાસારોપવનપનોऽપિ વ્યથયતિ એ દૃષ્ટાંત તો સંધિના સમાશ્રયને લીધે ક્ષંતવ્ય છે. પરંતુ વિહરતિ વને રાધા સાધારણપ્રણયે હરૌ એ પાંક્તિમાં લીધેલી છૂટનો બચાવ થઈ શકતો નથી. એ તો અગતિકં ગતિ તરીકે જ ઉપેક્ષ્ય છે. ૭૩ ઉપલબ્ધ અદ્ભુતવામન પાઠથી પુનરુક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને સ્થાને અદ્ભુતમાવન પાઠ કલ્પિયે, તો પુનરુક્તિ દૂર થાય; અને ઉત્તર દલ્લના પાવન પદ સાથે પ્રાસ પણ વધારે સારી રીતે મળે.

વાચના.

જયદેવના કાવ્ય ઉપર કાઠની જાણી અસર થઈ જણાતી નથી. માત્ર પાંચ છ સ્થાને પાઠ ભ્રષ્ટ થયા છે. પહેલા સર્ગના ચોથા પ્રબંધની સાતમી તૂકમાંનો સાંપ્રદાયિક પાઠ રાસરસે છે. પરંતુ રસ માત્ર મનોભાવ છે, તે કરતલ્લાતરલવલ્યાવલિકલ્લિતકલ્પસ્વનવંશ બની શકે નહિ. માટે રાસરસે વાંચવું ઘટે છે. રાસરસ શબ્દ રાસનો પર્યાય છે; ને વેળીસંહારના મંગળાચરણમાં તે રાસક્રીડાના અર્થમાં વપરાયો છે. બીજો ભ્રષ્ટ પાઠ ચોથા સર્ગના બીજા પ્રબંધની ચોથી તૂકમાં છે. અહીં નયનનલિનમિવ વિગલિતનાલમ્ એવો પરંપરાગત પાઠ છે. એમાં વિગલિતનાલમ્ વિશેષણનો અન્વય સમસ્ત નયનનલિનમ્ સાથે બંધ બેસતો નથી; સ્વબ નયનં નલિનમિવ એવો પાઠ વાંચી વિગલિતનાલમ્ વિશેષણ વ્યસ્ત નલિનમ્ વિશેષ્ય સાથે યોજવું ઘટે છે. એમ કરવાથી ઇવ ઉપમાવાચક બની સાર્થક થાય છે. ત્રીજો ભ્રષ્ટ પાઠ પાંચમા સર્ગના પહેલા પ્રબંધની ચોથી તૂકનો ત્યજતિ લલિતધામ છે. આ સ્થાને સ્વરૂં જોતાં ત્યજતિ લલિતં ધામ જોઈએ^{૭૪}. ચોથો ભ્રષ્ટ પાઠ એ જ સર્ગના બીજા પ્રબંધની બીજી તૂકમાં નજરે પડે છે. એ પાઠ બહુ મનુતે નનુ તે તનુસંગતપવનચલિતમપિ રેણુમ્ છે. આ પંક્તિમાંનું તનુસંગત પદ રેણુનું વિશેષણ થવા યોગ્ય છે; કેમકે ભગવાન રાધાજીના આવવાના માર્ગની ધૂલને વધાવે છે, તે રાધાજીની ચરણરજ માનીને વધાવે છે. એ પવનનું વિશેષણ થવું ઘટતું નથી; શાથી જે

---

૭૪ રસમજ્જરી અને રસિકપ્રિયા ટીકાના કર્તાઓને લલિતં ધામ પાઠ ઇષ્ટ જણાય છે; જુઓ એ બે ટીકાઓ.

રાધાજીના અંગનો પવનને સ્પર્શ થવો ને તે પવનનો રજને સ્પર્શ થવો એવી પરંપરા બાંધવામાં અત્યુક્તિ વિના અન્ય કંઈ સ્વાસ્થ્ય નથી. એટલા માટે બહુ મનુષ્યો નનુ તે તનુસંગતે પવનચલિતમપિ રેણુમ્ એવો જ અસલ પાઠ સંભવે છે. પાંચમો અષ્ટ પાઠ સાતમા સર્ગના પહેલા પ્રબંધના ધ્રુવ-પદમાં જોવામાં આવે છે. અહીં પ્રચલિત પાઠ યામિ હે કમિહ શરણં ૦ છે. હવે હે તો સંબોધનમાં વપરાય છે. પરંતુ અહીં સંબોધન છે નહિ; આ સ્થળે તો શોક કે આવેગનો ભાવ રહેલો છે. એ જોતાં યામિ હા કમિહ શરણં ૦ એવો પાઠ લેવો પ્રાપ્ત થાય છે.

ગીતગોવિંદના ચારમા સર્ગની અથ સહસા ૦ પ્રતીકની ગાથા છે, તેનો કોઈપણ અનુષ્ટુપ કરી નાંચેલો શંકરમિશ્રની રસિકમંજરી ટીકામાં મઠી આવે છે. મૂળ ગાથામાં કવિએ રાધાને શ્રાન્ત કહેલ છે, તે પૂર્વગત વર્ણન સાથે સુશ્લિષ્ટ છે. નવા અનુષ્ટુપમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શ્રાન્ત કહ્યા છે, તે વિસંવાદી છે. આ કારણથી હું અનુષ્ટુપને બનાવટી સમજું છું^{૭૫}.

જયદેવના આ સુરસ કાવ્યમાં જૂજ ક્ષેપક ભાગ પણ ભલ્યો જણાય છે. પ્રત્યેક સર્ગને અંતે જે આશીર્વચન છે, તે પ્રક્ષિપ્ત છે^{૭૬}. શંકરમિશ્રની ટીકામાં એ શ્લોક છે નહિ. ઉપરાંત અગિયારમા સર્ગનો

૭૫ મૂળ ગાથા—અથ સહસા સુપ્રીતં સુસ્તાન્તે સા નિતાન્તસ્થિના-
જ્ઞી । રાધા જગાદ સાદરમિદમાનન્દેન ગોવિન્દમ્ ॥; બનાવટી અનુષ્ટુપ
—અથ નિર્ગતબાધા સા રાધા સ્વાધીનભર્તૃકા । નિજગાદ રતિશ્રાન્તં
કાન્તં મળ્હનવાઙ્મયા ॥ ૭૬ કહેવાનો અભિપ્રાય એટલો જ છે
કે સર્ગની સમાપ્તિ પછી તેમની જરૂર નથી. એ આશીર્વચન શ્લોક

અતિક્રમ્યાં શ્લોક અને બારમા સર્ગનો વ્યાલોલ: કેશં તથા રૂષ્મી-
લિતં શ્લોક પળ શંકરમિશ્રે આપ્યા નથી. વઢી કુંભ મૂપતિ પહેલા
સર્ગના વાચ: પલ્લવં શ્લોકને અને શંકરમિશ્ર બારમા સર્ગના સાધ્વી
માધ્વીકં શ્લોકને ક્ષેપક ગણતા જણાય છે. બીજા પળ થોડાક શ્લોકો
કોઈ કોઈ પ્રતમાં કહીંક કહીંક ઘુસાડી દીધેલા મઢી આવે છે^{૭૭}.
પરંતુ પ્રબંધોમાં ઘાલમેલ થઈ લાગતી નથી. માત્ર પાંચમા સર્ગનો પહેલો
પ્રબંધ, જે મૂઢથી પંચપદીરૂપ છે, તેને એક છાપેલી પ્રત અષ્ટપદી
બનાવી દે છે.

જયદેવના જ કરેલા હોય, તેની ના નહિ. સદુક્તિં ૧૧૫૭) માં જય-
શ્રીવિન્યસ્તૈઃ પ્રતીકનો મુક્તક જયદેવસ્ય મુદ્રાથી જ આપેલો છે. પરંતુ
શંકરમિશ્રની ટીકામાં અને સં. ૧૫૫૭, ભાદ્રપદ, વદિ બીજની ઉત્તારેલી
ડૉ. માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટના સંગ્રહની અધૂરી નામ રહિત ટીકામાં પળ
પ શ્લોકો છે નહિ. તે કારણથી જ અહીં તેમને ક્ષેપક કહ્યા છે.

૭૭ બાબુ વિજયચંદ્ર મજુમદારનું એવું માનવું છે કે જયદેવે માત્ર
છૂટાં પદો રચેલાં, તેને પાછલથી કોઈ કવિએ સ્વકૃત છંદો વડે સંબંધ.
પૂર્વક જોડી દીધાં: અર્થાત્ ગીતગોવિંદમાં જે પદ કે પ્રબંધ છે તે જય-
દેવકૃત છે, અને જે છંદ છે તે બધા બીજા કવિએ રચેલા છે. આ
કલ્પના સ્વોટી છે. શાથી જે જૂના સુમાધિતસંગ્રહોમાં અને અલંકારશાસ્ત્ર-
ના ગ્રંથોમાં ગીતગોવિંદના છંદો લીધા છે ને તે જયદેવને જ નામે છે.
બાબુજી ગીતગોવિંદના ત્રીજા શ્લોકમાંના પદાવલી શબ્દ ઉપર એમની
કલ્પનાની હમોસ્ત થાંધે છે. સંસ્કૃત પદમાં બંગાળી [અને ગૂજરાતી]
'પદ' બેલનો અર્થ એએ આરોપિત, કરી આડે મારયે, ચઢી જાય છે.

गीतगोविन्दनां अनुकरण.

जयदेवे गीतगोविन्दनी रचनाथी पद्यबंधनी नवीन पद्धति जे प्रसिद्धिमां आणी, तेनो प्रचार तेनी पाखळ चालु रह्यो. एनूं पहेलें अनुकरण गीतगौरीपति भानुदत्तनी कृति छे. ए विदेहनो वतनी हतो. एना पितानूं नाम गणेश्वर. गीतगौरीपतिना कर्ताने हूं इसवी चौदमा शतकना पूर्वार्धमां मूकूं छूं; साथी जे एना काकाना दीकरा चंडेश्वरे विवादरगनाकर लख्यो छे, तेनी रचनानूं वर्ष इ. स. १३१५ छे. आ मैथिल आलंकारिक एनी रसमञ्जरी अने रसतरङ्गिणीथी प्रसिद्ध छे. गीतगौरीपतिनूं संविधान अने एनो पद्यबंध ध्यानमां लेतां भानुदत्तनूं ए आरंभनूं काव्य छे. बीजू अनुकरण गीतगङ्गाधर विष्णुसुत कव्याणे रच्यूं छे; अने त्रीजू गीतगिरीश श्रीनाथभट्टसुत राम किंवा रामजित् कविनी कृति छे. वैष्णव गीतकाव्यनी सरसाईमां आ त्रण शिवलीलानां गीतकाव्य रचायां छे. चोथूं अनुकरण गीतगोपीपति छे. एमां मैथिल कृष्णदत्ते जयदेवने पगले चाली कृष्णलीला ज गाई छे. उपाध्याय कृष्णदत्त मिथिलाना उद्यान नगरनो गहेवासी हतो. एना पितानूं नाम भवेश. एने पुरंदर कुलपति तथा मानिक, ए त्रण भाइ हता; ते एनाथी मोटा हता. कृष्णदत्तने चंडिकानी कृपाथी कवित्व मळ्यूं हतूं; एटले के चण्डिकाचरितचन्द्रिका रच्यथी तेनी कवि तरीके गणना थवा मांडी हरो. तेणे मोटपणे नागपुरना राजा श्री 'जान' नो आश्रय लीघो हतो. ए रजपूत राजाना दरबारमां रही कृष्णदत्ते गीतगोपीपति रच्यूं. एनी कुवल्याश्चरित नामे त्रीजी कृति पण जाणवामां छे. जयदेवना गीतगोविन्द उपर कृष्णपरत्व अने शिवपरत्व अर्थनी टीका पण एणे लखी छे. बाळपणमां कवित्वशक्ति स्फुर्याथी तेने बालकवि उपनाम मळ्यूं हतूं. एना गीतगोपीपति काव्य

उपर उपाध्याय हर्षनाथ मैथिले शक १७९७ (इ.स. १८७५) मा दीपिका नामे टीका लखी छे. उपर कहेलां चारे गीतकाव्यो, मेघदूतनी अपेक्षाए अन्य दूतकाव्यनी पेठे, गीतगोविन्दनी अपेक्षाए मूळ आदर्शनी विकृति ते विकृति ज छे. गीतगोविन्दनी अपूर्वता तो तेना प्राकट्यनी साथे ज स्वीकारवामां आवी हती. ए कृतिथी मुग्ध बनेला लक्ष्मणसेने जयदेवने उमापतिथी चडियाता बिरुद अपर्यां हतां. विशेषमां उमेरवा जोग छे के एना आदि मंगलनी अनुकृति राजकुमार केशवसेने अने पदपूर्ति महाराज लक्ष्मणसेने करी छे^{७८}. उमापति इ. स. ११६८ मां कविराज बिरुद पाम्यो; अने केशवसेन इ. स. ११८३ मां देव थयो. गीतगोविन्दनी उत्पत्ति ए गाळामां. तेनूं निमित्त कारण कविराज साथेनी स्पर्धा होवाथी ते पवनदूत पछी बहु मोड़ नहि रचायूं होय; एटले के तेनूं निर्माण इ. स. ११७५ ना अरसामां थयूं हरो.

उपसंहार.

एकंदरे विचार करतां गीतगोविन्द एक सुंदर काव्य छे, एम तो कहेवूं ज पडे छे. जयदेवने कालिदास के भारविनी पंक्तिमां मूकी शकाय नहि. तोपण बीजा वर्गना कविओमां ते मुख्य स्थानने योग्य छे. महाराज लक्ष्मणसेननी सभानां स्तनना बेरखानो मेर तो जयदेव ज. गौड देशनो 'कविराजराज' तो गीतगोविन्दकार ज.

(उडियाला.)

जय परम सती पद्मावती ! परम भक्त जयदेव जय !

जय परम ललित लीलाकवन ! परम पुरुष रसदेव जय !

७८. जुओ सदुक्ति. । १ । ५४, ५५ । ५, २ ।

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥
अनुप्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ।
भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥

भाग. पु. । १० । ३३ । ३६, ३७, ४० ।

भावैरङ्कुरितं महीमृगदशां सितं सदाकल्पकैः
प्रेम्णा कन्दलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ।
लौल्यैः पल्लवितं मुदा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितं
लीलाभिः फलितं भजे व्रजवनीशृङ्गाकल्पद्रुमम् ॥

प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्विदमहर्निशम् ।

एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णवः ॥

श्रीमद्विट्ठलेशप्रभुचरणाः ॥

गोपी छे वेदनी ऋचा; श्रीकृष्ण वेदस्वरूपः

x x x x x x x

खट राग ते खट शास्त्र छे; वेणुशब्द ते ओंकार;

चंद्रावली ते ब्रह्मविद्या; राधा भक्तियो अवतार.

प्रेमानंदकृत भागवत, दशम स्कंध.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
		(पहेलां पृष्ठ १-५२)		१०१	९	जेन	जेने
१७	१०	तमना	तेमना	१०३	२१	समजीन	समजीने
२१	२२	जानीत	जानीते	१०७	२०	ते दूषणमू	ते दूषणम
२३	६	विशेषमां	विशेषमां	११०	२०	गह	गाई
२४	३	कविन	कविने	१११	९	वगेर	वगेरे
३६	२२	प्रबंधनी	प्रबंधना	११२	८	छे	छे
		(पछीनां पृष्ठ १-१६८)			१७	रीत	रीते
९	१९	दधी	दधी	११४	५	विगेरे	विगेरे
१३	४	प्रस्तावना	पूर्वालापः		१५	द्विरफी	द्विरेफी
	१०	पद्धतिन	पद्धतिना	११५	६	रीत	रीते
१४	१०	बने	बने	११९	१७	ते	ते
१८	५	संपत्ति	संपत्ति	१२१	६	करीन	करीने
	१९	समसोक्ति	समासोक्ति	१२३	८	रीझे	रीझ
२०	३	पुण्य	पुण्य	१२७	४	मर्ममदनी	मर्ममर्दनी
२३	२०	अधी	अधी	१२८	१८	थयेला	थयेला
३२	१२-१३	भमरानो	भमरानो	१३३	३	न धूमग्रह	ने धूमग्रह
३४	४	भूजमां	भुजमां	१३९	२	रोमांवाँ	रोमांवाँ
३८	१९	उत्तरार्धनां	उत्तरार्धमां	१४८	१७	नत्रना	नेत्रना
४२	१४-१५	कटाक्षमां	कटाक्षमां	१५२	१४	तेन	तेने
४६	१८	आवेगमो	आवेगनो	१५४	४	वारी	वारी
५९	१८	रूपक	रूपक	१५५	१२	पाभेली	पाभेली
६२	७	कर धरी	करे धरो	१५८	६	झीली	झीली
	१५	प्रियतमनी	प्रियतमानी	१५९	१८	वर...रावो	०
९७	१९	विद्वेष	विद्वेष	१६६	८	मधु	मधु

केशवलाल हर्षदराय ध्रुवे

प्रसिद्ध करेलं पुस्तको

पराक्रमनी प्रसादी	(आ. ६)	र. १—०-०
विंध्यवननी कन्यका	(आ. ३)	०-१५-०
स्वप्ननी सुंदरी	(आ. २)	०-१५-०
प्रधाननी प्रतिज्ञा	(आ. २)	०-१२-०
मध्यम	(आ. २)	<div> <p>पटी बोर्ड ०-१०-०</p> <p>कागळ ०—८-०</p> </div>
गीतगोविंद	(आ. ५)	२—०-०
लघु गीतगोविंद		१-१२-०
अमरुशतक	(आ. ४)	१-४-०
भालणकृत कादंबरी, पूर्व भाग		४-०-०
मुद्राराक्षसम्	(आ. २)	४-०-०

हवे पळी प्रसिद्ध थवानां पुस्तक

भालणकृत कादंबरी, उत्तर भाग.

मेळनी मुद्रिका (आ. ६).

मळवानूं ठेकाणूं:—

बुकसेलर महादेव रामचंद्र जागुष्टे,

त्रणदरवाजा, अमदावाद.

गीतगोविंद.

ગીતગોવિંદ.

પૂર્વાલાપ.

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

‘ અંધાર્યો ઘન, રાધિકે, ગગનમાં; છાયાં તમાલો બને;

રેણે વાઝ બહીંણ; સ્ફુરે પુલક; તૂં લૈ જા ગૃહે કાન્હને ’

૧ પુલક—રોમાંચ. કાલિંદીકુંજોદરે—યમુનાતટની કુંચઘટામાં. સહચાર—જોડે જવું તે. તમાલ શબ્દ તમ [સં. તમસ્] સાથે યૌગિક સંબંધ ધરાવતો હોઈ એ વૃક્ષનાં કાઝાં થડથી અન્ધકારના વધારાનું ભાન કરાવે છે.

અહીં સંયોગી અને વિયોગીને વિહ્વલ કરનાર વર્ષાકાળ રૂપી ઉદીપન કારણથી, અને વિલાસને અનુકૂળ તમાલની ઘટાનો અંધકાર, વનની નિર્જનતા, આદિ સહકારી કારણથી ઝમરાતી શ્રીકૃષ્ણની રાધિકાજી પ્રત્યેની રતિ કૃષ્ણ ભગવાનના રોમાંચ રૂપી સાત્ત્વિક ભાવથી પ્રગટ થાય છે. એ રીતે યોષણ પામેલો વિપ્રલંભ શૃંગાર, નંદના વચનથી

एवां वेणथी नंदनां विचरतां कालिंदीकुंजोदरे

माणे જે સહચારની જુગલ એ લીલા, રમો તે ઝરે*! ?

ચાલી નીકઝતાં, ઘૂંટાવનમાં ગધાના સમાગમમાં હર્ષ નામે સંચારી
ભાવથી સંસ્કાર પામતા સંભોગ શૃંગારરૂપે પરિણામ પામે છે.

ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો રોમાંચ મેઘના ઉદય આદિ
કારણથી રાધિકા પ્રત્યેની ભગવાનની રતિનો જ અનુભાવ છે. તથાપિ
પુત્રવત્સલ નંદજી તેને બાઝમુકુંદના ભયનું કાર્ય સમજે છે, જેથી તે
આસપાસ કોઈ બીજું માણસ મોકલવા જેવું ન જોઈ રાધિકાજીને જોડે
જવાનું કહે છે. નંદજીની ભગવાન માટેની આ ચિંતા તેમની બાઝકૃષ્ણ
પ્રત્યેની રતિ પ્રકાશે છે. મેઘાહંવર અને તમાલવનની ઘટાથી સર્વત્ર
પસરતા અંધકારના સમુદ્ધયને લીધે રાત્રિની શ્રાંતિનો આગેપ અને તેને
લીધે રોમાંચનો આગેપ બાઝકૃષ્ણને વિશે કર્યો છે, તે બાલસ્વભાવના
મૌઘ્ય અને ભીરુત્વને અવલંબીને કર્યો છે.

એ રીતે રાધાકૃષ્ણના શૃંગારનો અને નંદજીની રતિનો અહીં સંકર
વને છે. આ રસ અને ભાવનો સંકર ભગવાનની લીલાના ચિંતનમાં
પ્રકાશતી કવિની રતિનું અંગ છે.

અહીં મદનભીરુ મુગ્ધ કૃષ્ણની ગધા સાથે એકાંત સમાગમની
આકાંક્ષા વિનાયને પૂર્ણ થવાથી સ્તીલનો પ્રહર્ષણ અલંકાર છે. મેઘના

* સરસ્વાતો ગર્ગસંહિતા । સ્વર્ણ ૧ । અધ્યાય ૧૬ । શ્લોક
૧-૩, ૮, ૪૦, ૪૩ । સદ્રત ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના
કૃષ્ણજન્મસ્વર્ણનો હવાલો આપે છે.

(वसंततिलका.)

वागीश्वरीतणीं विभूति उरे सुहावी,

पद्मावतीचरणमां कविता म्हालावी

श्रीराधिकारमण सुंदरश्यामकेरी

लीला ललाम जयदेव वदे अनेरी. २

अंधकारनो तमालनी छायाथी उपचय कर्यो होवाथी समुच्चय थयो छे; भयनी उपपत्ति दर्शावता ' बाळ ' पदमां परिकरांकुर रह्यो छे; घन-घटाना ने तमालना अंधकारमां बाळकृष्णना मनमां आरोपित रात्रिनी भ्रांतिने लीधे भ्रांतिमान गम्यमान छे; ते सौ राधाने जोडे जवाना कारणरूप दर्शवेल होवाथी काव्यलिङ्ग नीपजे छे; ए आदि अलंकार उक्त प्रहर्षणने दीपावे छे.

शृंगार रसना काव्यना आरंभे ते रसना अधिष्ठाता कृष्ण भगवाननूं मंगळाचरण जे अहीं कविण कर्यूं छे, तेनूं औचित्य स्पष्ट ज छे. अहीं जे भक्तिशृंगार जमाव्यो छे, ते द्वारा राधाकृष्णनी लीला रूपी वस्तुमां तन्मयता प्रकाशी कविण ते लीला गावानी पोतानी योग्यता दर्शावी छे. आदरेल काव्यमां विप्रलंभपूर्वक संभोगशृंगार खीलाववानो छे, ते पण मंगळाचरणथी सूचव्यूं छे.

२. वागीश्वरी—सरस्वती. विभूति—समृद्धि. सुहावी—शोभावी, धारण करी. राधिकारमण—राधिकाना स्वामी. ललाम—उत्तम. अनेरी—अलौकिक.

(ઘ્રુતધિલંબિત.)

ઊર અહર્નિશ જો હરિમાં રમે,
 વ્રજલૌલા રસીલી રટવી ગમે,
 શ્રવણ તો ધરજો જયદેવનાં
 કવન પાવન રમ્ય રસે ભર્યાં.   ૩

સરમ્વર્તીની સેવાથી વિદ્વાન કવિ પોતાની વિચારસિક પ્રકૃતિ પ્રગટ કરે છે, તથા પ્રિયતમાની આરાધનાથી તે પ્રેમરસિક વૃત્તિ પ્રકાશે છે. એ રીતે કવિતા અને વિલાસ વિશે અભિરુચિ દર્શાવી તેને છાજતા વિષય તરીકે ભગવાનની લીલ્યા ગાવાનો સંકલ્પ કવિ ઉપરના શ્લોકથી જણાવે છે.

મંગળાચરણના શ્લોકમાં વસ્તુ વગેરે કાવ્યના પદાર્થ ગૂઢ સૂચવ્યા છતાં સામાન્ય વાંચનાર માટે આ શ્લોકમાં કવિ તે સ્પષ્ટ કહી બતાવે છે.

૩. અહર્નિશ—રાતદિવસ. શ્રવણ—કાન. પાવન રમ્ય રસ—ભક્તિશૃંગાર.

વસ્તુ વગેરે જણાવી કેવા શ્રોતા આ કાવ્યના અધિકારી છે તે કહે છે. ભક્તિશૃંગારથી જેનું મન મીંજાયત્વં હોય, તેને જ માટે આ કાવ્ય છે; કેમકે મંગળાચરણના શ્લોકના વિવેચનમાં મેં કહ્યું છે કે ભક્તિશૃંગાર જ આમાં જમાવ્યો છે. શુષ્ક ભક્તિ તો દ્વસાં સ્તોત્રકવચમાં જ હોય છે, અને કેવલ રતિકથા કામસૂત્ર આદિમાં પણ જોવામાં આવે

(શાર્દૂલવિક્રીડીત.)

શૈલી પ્રૌઢ મળે ઉપાપતિતળી, ધોયી કવિશ્રીતળી
માલે ધારણશક્તિ, શીઘ્ર કવિતા સ્વાંતે કથે શર્ણની,
ને ગોવર્ધનની સદુક્તિ વરણે શૃંગારસારે ભરી;
ગાયે શ્રીજયદેવની સડ જનો સંદર્ભની માધુરી*. ૪

(પ્રબંધા.)

પ્રલયપયોનિધિ મધ્ય અસુર સંહારી
શ્રુતિનૌકા ભવતારક તારી,
જય કૈશવ મત્સ્યસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૫

છે; પરંતુ રસમય, મનોહર વાણીમાં ભક્તિશૃંગારની જમાવટ, તે તો અહીં જ છે. એ રીતે સ્તોત્રકવચ અને કામમૂત્ર આદિથી ગીતગોવિંદનો વ્યતિરેક મૂલ્યો છે.

૪. ધારણશક્તિ—અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ. સદુક્તિ—મુક્તકરૂપ સુભાષિત. શૃંગારસાર—શૃંગારનું તત્ત્વ. સંદર્ભ—પ્રબંધ. માધુરી—મધુરતા.

આ ગીતગોવિંદની મધુરતાનું સમર્થન કરતું અન્ય કવિનું પ્રશસ્તિવાક્ય છે. ધોયી, ઉમાપતિ, શરણ, ગોવર્ધન, અને જયદેવ લક્ષ્મણ-સેન મહારાજના રાજકવિ હતા.

૫. પ્રલયપયોનિધિ—પ્રલયકાળનો મહાસાગર. અસુર—શંખાસુર.

* 'શ્રુતધર:' અને 'ઉમાપતિકવિ:' એવા કલ્પિત પાઠ લીધા છે.

† મૂલમાં માલવ રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. ગાવા બજાવવામાં અદિતાલ કિંવા ત્રિતાલ ઠીક પડશે.

चौद भुवनमय धर्यु ब्रह्मांड अखंडे
 आंठण आंठती पीठ प्रचंडे,
 जय केशव कच्छपरूप ! जय जगदीश हरे ! ६
 शशिबिंबे उमंगता अंक शी दंते
 उद्धारी धरणी भगवंते;
 जय केशव वराहरूप ! जय जगदीश हरे ! ७
 कीट हिरण्यकशिपु करकमळे अर्णौए
 नखकंटकतर्णी हणियो तीर्णौए;
 जय केशव नरहरिरूप ! जय जगदीश हरे ! ८

श्रुति—वेद. भवतामक—संसारसागरांशी तारनारी.

चांचियाना जुलमशी भर समुद्रे जोखमायल्या वहाणनू रूपक
 बोध्यं छे. प्रत्येक कडीना उत्तर भागमां अनुवादकनी नाममुद्रा छे.

६. भार बहेनारनी आंठण वडे कठण बनेली पीठशी कच्छप
 भगवाननी वज्र जेवी पीठने। व्यतिरेक कयां छे.

७. शशिबिंब—चंद्रनू बिंब. अंक—डाघ. धग—पृथ्वी.

अही वराहनी स्वाभाविक चेष्टानू आवेहूब वर्णन होवार्थी स्व-
 भावोक्ति अलंकार नीपजे छे, जेनू उपमा पोषण करे छे.

८. करकमळ—हाथ रूपी कमळ. नरहरि—नरसिंह.

अही परंपरित रूपक छे. हिरण्यकशिपु विरो कीट सरखा तुच्छ
 जंतुना आरोपशी तेनी क्षुद्रतानो बोध थाय छे, तेमां नरसिंह भगवा-

अद्भुत बटु बनी बळि छळियो डगथी त्रण,
 पावन कर्णू पदजळथी त्रिभुवन;
 जय केशव वामनरूप ! जय जगदीश हरे ! ९
 क्षत्रिय मत्त वधेरी तीर्थ नीपाव्यां,
 जनना तनना ताप शमाव्या,
 जय केशव भार्गवरूप ! जय जगदीश हरे ! १०
 रणयज्ञे रावणनां शिर दश कापी
 तर्प्या दिक्पाळो बळि आपी;
 जय केशव राघवरूप ! जय जगदीश हरे ! ११

नना हस्त विशे कमळना अने तेने लीधे नख विशे परंपरित कंटकना
 आरोपथी ऊमेरो थई दैन्यनी क्षुद्रताना अतिशयनो ध्वनि ऊपजे छे.

९. बटु—ब्रह्मचारी. पदजळ—पादोदकभूत विष्णुपदी गंगा.

अहीं बळिराजाना पातळवासनी अने विष्णुपदी गंगानी उपनिनी
 कथानू अनुसंधान छे.

१० तीर्थ—कुरुक्षेत्रना रामहूद वगेरे पवित्र कुंड. भार्गव—भृगुकुळ-
 मां जन्मेला परशुराम.

कार्तवीर्य सहस्रार्जुने परशुरामना पिता जमदग्निनो वध कर्या तेथी
 क्रोधे राताताता बनेला परशुरामे क्षत्रियोने वधेरी वधेरी तेमना
 लोहीना मोटा कुंड करी कुरुक्षेत्रमां पितानू वीरश्राद्ध सार्थू हतू. भार्गव
 परशुरामना ए रौद्र चरित्रनी भूमि रामहूदादि तीर्थने नामे विख्यात छे.

११. बळि—बळिदान. राघव—रघुकुळमां जन्मेला राम.

शरणागत भयमय यमुनानी लीला

दरशे शी पटकूळे नीला !

जय केशव हळधररूप ! जय जगदीश हरे ! १२

निंदी हिंसाविधि पशुवध अटकावी

दयाधरमनी धजा झगावी.

जय केशव बुद्धस्वरूप ! जय जगदीश हरे ! १३

धूमकेतु वत विकट कुटिल तरवारे

मरडी म्लेच्छसमूह विदारे;

जय केशव कल्किस्वरूप ! जय जगदीश हरे ! १४

अहीं रूपके जीवाडेली उन्प्रेक्षा दिक्पाळनी प्रसन्नता द्वारा प्रतीत
थता त्रैलोक्यना शांतिमुखनूं अंग छे.

१२. नीला—गळियल रंगना. दरशे—दृष्टिगोचर थाय छे, प्रत्यक्ष
थाय छे, नजरे तरे छे.

संकर्षणे कालिंदीने हळ वडे बळथी खेंच्याथी ते बळभद्रने शरणे
आवी हती, ते कथा उन्प्रेक्षानूं अंग छे. शरणागतवत्सलतानो ध्वनि छे.

१३. हिंसाविधि—हिंसा युक्त वैदिक यज्ञकर्म. पशुवध—जीवहिंसा.

परम कारुणिक बुद्ध भगवाननी प्रशंसाथी कविण परदर्शन विशे
पण पोतानी तत्त्वग्राही दृष्टि प्रकाशी छे, तथा रसमग्न प्रेमार्द्र चित्तवृत्ति
दर्शावी छे.

१४. विकट भयंकर. विदारे—संहारे.

(પ્રબંધ*.)

જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,
શ્રી-મુખ-ચંદ્ર-ચકોર, જય જય દેવ હરે ! ૧૭

જગકારણ, જગજારણ, જગધારણ એ,
સડ સુરવર સિરમોર, જય જય દેવ હરે ! ૧૮

દશ અવતાર ધારણ કરી જેમણે પોતાની ભક્તવન્સલતા અને કરુણા પ્રગટ કરી છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કવિવિજન્ય કીર્તિ રૂપી ધન સમર્પી તન્મયતાથી પોતાનાં તન અને મન સમર્પણ કરતા કવિના બ્રહ્મસંબધનું આ નિરૂપણ છે. 'તું હિ, તું હિ' પદ કવિની ભગવત્પ્રાપ્તિ અને એકતાનતા દર્શાવે છે.

૧૭. રતનાગર-સાગર. એ-હે. અહો. શ્રીમુખચંદ્રચકોર-૩૬મીજીના મુખચંદ્ર પ્રત્યે ચકોરરૂપ, ૩૬મીજીના મુખચંદ્રની જેને રહેલાગી છે એવા.

સર્વસ્વસમર્પણપૂર્વક દશાવતારની સ્તુતિ ગાઈ કાવ્યની સમાપ્તિમાં આડે આવનારી વિન્ન રૂપી આપત્તિ દૂર થવા કવિ નમસ્કારાત્મક સંકીર્ણ મંગલાચરણ આદરે છે. સમાપ્તિ પર્યંત કવિની ભગવાન વિશેની રતિનો સમુદ્ધાસ છે. પ્રત્યેક કહીના ઉત્તર ભાગમાં કર્તાની નામમુદ્રા છે.

૧૮. સુરવર-ઈંદ્ર. બ્રહ્મા. વરુણ. આદિ. પ્રધાન દેવ. સિરમોર-માથાના મુગટ.

* મૂલમાં ગુર્જરી ગગ ને પ્રતિમંઠ તાલ આપેલ છે. આદિ તાલથી તાલથી સ્વામી રાગમાં ગાઈ શકાશે.

- सीताप्रिय, सीतामय, सीताश्रय ए,
सीताहरकुळकाळ, जय जय देव हरे ! १९
- कुंडळ श्रवणे सुंदर, मुरली कर ए,
उर राजे वनमाळ, जय जय देव हरे ! २०
- कालिय-विषधर-गंजन, भयभंजन ए,
यादवकुळअवतंस, जय जय देव हरे ! २१
- दिनमणि-मंडळ—मंडन, जनवंदन ए,
मुनिजनमानसहंस, जय जय देव हरे ! २२
- अमळ कमळ सम लोचन, भवमोचन ए,
दनुजदमन घनश्याम, जय जय देव हरे ! २३

१९. सीताप्रिय—सीताजीने व्हाला. सीतामय—सीताजी जेमने रोम रोम रमी रग्यां छे एवा. सीताश्रय—सीताना आधार. सीताहर—रावण.

२०. विषधर—नाग. यादवकुळअवतंस—यादवकुळना भूषणरूप.

२१. दिनमणिमंडळमंडन—सूर्यनी ज्योतीना पण ज्योतीरूप. जन-वंदन—सर्वना वंदनीय, नमस्कार योग्य. मुनिजनमानसहंस—मुनिओना हृदय रूपी मानसरोवरमां रमनार हंसरूप.

२३. अमळ—निर्मळ, सुंदर. लोचन—नेत्र. भवमोचन—पुनर्जन्म-थी मुक्त करनार. दनुजदमन—दानवोने दमनाग. घनश्याम—मेघ जेवा श्याम वर्णना.

निजजनसंकटटाळक, प्रतिपाळक ए,
 प्रणमूं पूरण काम, जय जय देव हरे ! २४
 शरणोत्तम ! शरणे तम, चरणे तम ए,
 कुशळ करंत कृपाळ, जय जय देव हरे ! २५
 स्तुति आ सुरनरसेव्यनीं जयदेवनीं ए,
 दे मन मोद विशाळ, जय जय देव हरे ! २६

(वसंततिलका.)

लक्ष्मीतणा कुचनूं कुंकुम अंक लेते
 लागेल जेह हरिने उर केलिए, ते

‘ अमळ कमळ सम लेचन ’ ए पंक्ति ‘ पुंडरीकाक्ष ’ नामना
 निर्वचनरूप छे. नेत्रने कमळनी उपमा आपी दृक्पातथी ताप हग्वानी
 शक्ति सूचवी छे.

२४. प्रतिपाळक—गृक्षण करनार. पूरण काम—मनना मनोरथ
 पूरनार. निजजन—हरिजन, भक्त.

२५. शरणोत्तम—उत्तम आश्रयस्थान.

२६. सुरसेव्य—देवो जेनी सेवा करे छे एवा विष्णु भगवान.
 मोद—हर्ष. विशाळ—पुष्कळ.

भगवाननी भक्तिथी सर्व संकट दूर थाय छे, एवी पोतानी अचळ
 श्रद्धा प्रकाशी कविए अहीं पोतानूं परमवैष्णवपणूं सूचव्यूं छे.

स्वेदे छावई रति आंतर बहार जाणे
दर्शवतूं समरपो पर सौख्य सौने. २७

इति श्रीजयदेवकविधिरचिते गीतगोविन्दे प्रस्तावना ।

२७. कुचनूं कुंकुम-छातीए चर्चेष्टं केसर. अंक-आलिंगन.
केलि-क्रीडा. स्वेद-परसेवो. आंतर रति-हृदयनी प्रीति. परसौख्य-
परम सुख.

विघ्न न नडवा सारूं नमस्कारात्मक मंगळाचरण करी कवि
आशीर्वादथी प्रस्तावना समाप्त करे छे. उत्प्रेक्षा अलंकारे शोभावेले संभो-
गशृंगार मंगळाचरणपद्धतिन अंते मूकीने कविए, संभोगशृंगारथी काव्यनी
समाप्ति थनार छे अने काव्य विलासप्रधान छे, एवं सूचव्यं छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे पूर्वालापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧.

વસ્તુ:—વસંતના વિકાસે વિહ્વલ બનેલી ગાધિકા શ્રીકૃષ્ણને
વૃન્દાવનની કુંજોમાં શોધતી પાડે છે. તેવામાં તેની જ ફિકર કરતી
સંયોગરસિક સસ્વી ત્યાં આવી પહોંચી તેની ઉત્કંઠામાં વધારે કરતી કહે
છે:—‘ બહેન ! આ ઋતુરાજના રાગ્યમાં વૃન્દાવન, જો, જો, કેવું રઝિયા-
મણૂં બન્યું છે ! અને આ કૃષ્ણ ભગવાન પાળે ગોપીના વૃન્દમાં ક્રીડા કરે
છે, તે તું જુએ છે કે ? ’

(શિશ્વરિણી.)

વસંતે વાસંતી સમ મૃદુલ અંગે ઘન બને

ભમે કુંજે રામા રસવિવશ શોધંત હરિને;

---

૧. વાસંતી—મોગરાની વેલ. મૃદુલ—સુકુમાર. રસવિવશ—રસના
આવેશથી પરવશ બનેલી. મદનમદમીણી—કામના મદના ધેનમાં ધેગઈ
લાચાર બનેલી.

અધીરી રાધાની ચટપટી ચિતે તે ચિતવોને

વદે જૈ સાહેલી મદનમદમીણી યુવતિને. ૧

વિલાસીને વ્યાકુલ કરનારી વસંત ઋતુ સ્વીકૃતાં કરી સુંદરશ્યામ પ્રત્યેની રાધાની રતિ ઉદીપન પામી હરિની શંખનાથી કોમલ અંગમાં ગ્લાનિ પ્રકટાવે છે. તે છતાં એ હરિના સમાગમના અભિલાષથી આતુર બનેલા હૃદયનું ઔત્સુક્ય એવું પ્રગટ છે, કે તેના શિથિલ અંગે પણ તે હરિને કુંજે કુંજે ઢૂંડતી ફરે છે. ત્યાં હરિનો પત્તો ન લાગતાં કામના મદથી, જેમ કોઈ નીશાના આવેશથી મીણો ચઢ્યો હોય, તેથી તે સુકુમાર સુંદરી બને છે. એવામાં સોરે ભાગ્યે સંયોગરસિક સચ્ચી આવી મળે છે. એને લીધે વિરહાતુર રાધાની અપસ્માર સ્થિતિ થતી અટકે છે.

સચ્ચીનો પ્રવેશ એક તરફથી અપસ્માર રૂપી અનર્થના પ્રતિરોધથી જોવો સમયોચિત છે, તેવો બીજી તરફથી ઉદીપનસામગ્રીના નિરૂપણથી રસના સમુદ્ધાસમાં ઉપકારક છે.

પ્રબંધના આરંભે કવિ એકીવસ્થા પાત્રની ઠીક ઓઠલાણ કરાવે છે. રાસેશ્વરી રાધા પ્રથમ રંગભૂમિ ઉપર આવે છે, જેનું જીવન કેવલ પ્રેમમય—કૃષ્ણમય છે. આ વિલાસના સમયમાં પ્રાણજીવન વૃંદાવનની કુંજમાં જ હશે, એમ સમજી હરિનું હૃદય જાણનારી રાધા ત્યાં તેમને શોધવા આવે છે, તેથી રસભોગી કૃષ્ણની વિલાસરસિકતાનું આપણને પરોક્ષ દર્શન થાય છે. પ્રેમમૂર્તિ નાયકનાયિકાનો સંયોગ કરાવી રસ લહાવામાં જ લહાવો માનનારી હરિપરાયણ સચ્ચી, તે સચ્ચીભક્તિના સ્વરૂપની જાણી કરાવે છે.

(प्रबंध*.)

ललित लवंगलता मलयानिल नर्ती थनन नचावे;

गान नवल कोयल ललकारे; मधुकर बीन बजावे;

नटवर मदभर भर ऋतुराजे

खेले रेली रति ऋतुवेली अलवेली सँग आजे, नट० २

अहीं 'अधीरी' पद राधाना प्रेमनो अतिशय प्रकाशे छे; अने 'जै' पद अपस्मार रूपी अनर्थनी सखीनी शंकाथी चिंतातुर त्वरा दर्शावे छे. गणेश्वरी राधाने हरिधेवी वर्णवी कष्टिए हरिना रूपलक्षण्यनी लोकोत्तरता सूचनी छे.

२. ललित—सुंदर. लता—डांखळी. मलयानिल—मलयाचळथी वातो पवन. नर्ती—नाचीने. मधुकर—भमरा. बीन—वीणा. मदभर—मद भरनारा. ऋतुराज—वसंत. रति—प्रीति.

रळियामणी वसंत ऋतुना कामोदीपक वर्णनथी तथा कुंजनिहारी कहानजीना अलौकिक सौभाग्यना सूचनथी सखी नायिकाने विलास-मार्गमां प्रेरे छे:—'सखी ! आ रमणीय वसंतमां गोपांगना साथे भगवान क्रीडा करे छे. तो तूं पण हे हरिना हृदयनी आराधिका ! तेअं सुख भोगवी आ विलासनो समय सार्थक कर. '

'ऋतुराज' पद स॒वे ऋतुमां वसंतनी श्रेष्ठता जणावे छे, अर्थात्

* मूलमां वसंत राग ने रूपक ताळ आपेल छे. गावा बजाववा-मां त्रिताळ के दीपचंदी ठीक पडशे.

કૂંપલ કુમળી તમાલની પરિમલ મૃગમદનો મ્હેકાવે;

ફૂલી લોલ કઢી કુરવકની ફાગ પરાગ ઝંડાવે. નટ૦ ૩

રાસલીલાથી વિલ્યાતિ પામેલી શરદ ઋતુ કરતાં પળ આ ઋતુ વિલાસને વધારે યોગ્ય છે; કેમકે સ્ત્રીલેલાં નવાં ફૂલનું મધ છટતાં કઢાહોઢ કરી મૂકતા ભમરાના ગુંજારવથી અને આંબાનો નવો મોર સ્વાઈ વાચાઢ બનતી કોયલના ટૌંકાથી વસંત સંજોગીને મસ્ત કરે છે. વઢી દક્ષિણ દિશાથી વાતો મલયાચઢનો પવન લતાઓની મીઠી ખુશબો વડે સારા વિશ્વને મહમહ કરી મૂકે છે. આવો રૂઢો વિલાસનો સમય તે રાસેશ્વરી રાધિકા અને નટવર નાગર કૃષ્ણ ભગવાનની ક્રીડાથી સાર્થક થાય, તેના જેવું બીજું શું? સંયોગરસિક સસ્ત્રીના મનમાં બીજી શી કામના હોય ?

અહીંથી વસંત ઋતુનું ઉન્માદક વર્ણન શરૂ થાય છે. લતાના નૃત્તથી સ્થાવર સૃષ્ટિમાં અને પક્ષીના ગાનથી તિર્યક્ સૃષ્ટિમાં ઉભયત્ર શૃંગારનો આભાસ દૃષ્ટિગોચર કર્યો છે. પવનના સરસરાટથી, પત્રોના ફરફરાટથી અને ભમરાના તથા કોયલના કઢાહોઢથી ગુપ્ત ગોષ્ઠી ગુપ્ત જ રહેવાની અનુકૂળતા દર્શાવી છે. નૃત્ત, ગીત અને વાદ્યત્રના સંયોગથી સંગીતના ઠાઠની જમાવટ કરી છે. ‘ઋતુરાજ’ પદ ઉદીપન વિભાવનો અને ‘નટવર’ પદ તથા ‘અલબેલી’ પદ આલંબન વિભાવનો ઉત્કર્ષપ્રકાશે છે. પૂર્વ ભાગમાં સમાસોક્તિ અને ઉત્તર ભાગમાં કાવ્યલિંગ તથા પરિકર અલંકાર છે.

૩. મૃગમદ—કસ્તૂરી. પારમિટ—વાસ, ખુશબો. પાંગરી—નવી કૂંપઢો મોરી. તરુણ—જવાન. કુરવક—કાંટાશઢિયો. પરાગ—ફુલના અંદરની સુવાસિત રજ.

માધવી શું લઈ સાંઢ રસાઢે મુહુલપુલક દરસાવે;

માઢી નિર્લજ જગ વાઢેરાં કરુણ હસે સહી ! દાવે; નટ૦ ૪

પવન અને ત્વતાના નૃત્તથી દર્શનમુગ્ધની અને ભમરાના ગુંજારથી તથા કોયલના ટોકારથી કર્ણેન્દ્રિયના શ્રવણમુગ્ધની સંપતિ વર્ણવી કવિ દ્રાણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવાર ગંધની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે. તમાલની સુશબ્દો કરનૂ-રીની સુગંધ યાદ દાવે છે, મતલબ કે તેવી જ મધુર અને તેવી જ વિશ્વ-વ્યાપી છે. વઢી ફૂલની રજ પળ ઇટલી વ્હોઢી છે, કે તેના ગોટે ગોટ પટવામલી પેટે ઝંડે છે.

અહીં શૃંગારોચિત અનુલેપન અને પટવાસના પ્રયોગની પ્રતીતિથી મમાસોક્તિ અલંકારનો ધ્વનિ સ્ફુરે છે.

૪. માધવી—મોગરાની વેલ. સાંઢ—આલિંગન. રસાઢ—આંબો. મુહુ-લપુલક—મોર રૂપી રેમાંચ. કરુણ=ધોઢાં ફૂલનું, એક વૃક્ષ.

અહીં મુહુલમાં પુલકના આરોપથી ઉપજતું રૂપક રસાઢમાધવીના વર્ણનદ્વારા નાયકનાયિકાનો વ્યવહાર મૂલવતી સમાસોક્તિનું અંગ છે. રસાઢમાધવીનો વૃત્તાંત જગતને લગાડેલા નિર્લજ વિશેષણના સમર્થન માટે હોવાથી નિર્દિષ્ટ સમાસોક્તિથી પોષણ પામતો કાવ્યલિંગ નામે અલંકાર નીપજે છે, તે વાઢેરા કરુણ વૃક્ષનાં ધોઢાં ફૂલના ફાલ વિશે હાસ્યની સંભાવનાથી પ્રગટતી ઉપ્રેક્ષાનું અંગ છે. એ રીતે રૂપક, સમાસોક્તિ, કાવ્યલિંગ અને ઉપ્રેક્ષાનો સંકર બને છે.

મધુપસંગ મધુથી તર ઢોલે બોલસરી સ્વીલંતી,
 ટવલે ત્યમત્યમ ટમટમી વામા વિરહાનલે જઙ્ઘંતી; નટ૦ ૫
 વીંધે નયન વિજોગી જનનાં મનમથ કેતકકુંતે;
 ચીરે ઊર ઇ કેસરી સરિસા કિંશુકનચના પ્રાંતે; નટ૦ ૬

૫. મધુ—૧ફૂલનો રસ; ૨મદિગ. મધુપ—૧મમરા; ૨મધુપાન કરનાર. વિરહાનલ—વિજોગનો અગ્નિ.

મમરાઓ પુષ્પરસનું પાન કરવા આ ફૂલથી ઓ ફૂલ ઉપર ઝડી ઝડીને બેસે છે. તેમના ઝડવા વેસવાથી ફૂલના ભારે નમી રહેલી બોલસરીની ઢાઢીઓ ઢોલે છે; તે જોઈ પોતાના પ્રીતમ સાથે મધુપાનની મજા ઝડાવવાનું યાદ આવવાથી વિજોગી સ્ત્રીઓ પ્રવાસી પતિને સંભારીકરુણ સ્વરે વિલાપ કરે છે, સૃષ્ટિને વિવિધ વિલાસસુખ ભોગવતી જોઈ કામાગ્રિથી બઢી બઢી થાય છે અને ધીરજ સોઈ બાવરી બને છે.

‘મધુથી તર’ પદો વડે પુષ્પરસનું પુષ્કલપણું અને પુષ્પરસના પુષ્કલપણા વડે પુષ્પનું પુષ્કલપણું અહીં ધ્વનિત છે. પૂર્વાર્ધમાં રસને સ્વીલવવા શ્લેષપોષિત સમાસોક્તિ અલંકાર છે; ઉત્તરાર્ધના એકદેશમાં રૂપક પ્રયોજ્યું છે.

૬. મનમથ—કામદેવ. કેતકકુંત—કેવડા રૂપી માલો. કેસરી સરિસા—સિંહના જેવા. કિંશુકનચ—કેસુડાં રૂપી નચ. પ્રાંત—અળી.

તીવ્ર વાસથી ઉપવનવિહારની લીલા યાદ લાવી તીક્ષ્ણ અળીએ વિરહી જનનાં અંગ વીંધી નાંચતાં કેતક પુષ્પ પ્રાણ લેવા તત્પર થયેલા કામદેવના માલ બને છે; તેમ જ પાગના રંગની ધૂમની સ્મૃતિ આપી

પેશ્વ, શિલીમુશ્વથી માથાનો પાડઠ મેશ્વ મજાવે;
કુસુમાયુધના કનકદંડ સમ કેસર વહુ બીહાવે; નટ ૭

હૃદય વિદાગતાં કેમુડાં, તે વકરેલા વાઘ સમ્મતા કૂર કામના વાંકા વધારેલા નશ્વ નીવડે છે.

ઉપચનથી પાઢ્યા વઝતાં વનવિહારના ચિહ્ન તરીકે પુરુષો મોઝિયામાં અને સ્ત્રીઓ વેળીમાં સૌભાગ્યવર્ધક કેતક આદિક પુષ્પ ઘાટે છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ કેમુડાંના રંગની પીચકાગીથી રંગ ઝડાવી વિલ્હાસી જન પાગ સ્વેટે છે, તે પગ વિલ્હાસ છે.

આયુધ ઝગમગવા ને મારવામાં વિલંબ થાય, તે સ્વમી ન શક્તા મન્મથને કિંશુક રૂપી નશ્વે વિજોગીનાં હૃદય વીધી નાંચતો કહ્યો છે, તેમાં તેનાં વેગ અને કૂરતાનો ધ્વનિ છે. એ રીતે અનંત બાહુ માનવાથી અનંત શસ્ત્ર અસ્ત્ર અને નશ્વ વડે વિજોગીને સામટા દમવાની ઉપપત્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

૭. શિલીમુશ્વ—૧મમગ; ૨તીર. મેશ્વ—વેશ્વ. કુસુમાયુધ—ફૂલ જેનાં આયુધ છે એવો કામદેવ. કનકદંડ—સોનાનું દંડ નામે આયુધ. કેસર—નાગ-કેસર. બીહાવે—મય ઝપજાવે છે.

કુંત અને નશ્વનો પ્રયોગ વર્ણવી અન્ય આયુધથી મન્મથનું સંહારકર્મ કવિ વિસ્તારે છે. પાડઠનાં ફૂલ તે મન્મથના માથાનું, શિલીમુશ્વ જે મમરા તે શિલીમુશ્વ ઇટલે તીરનું, અને કેસર પુષ્પ તે તેના દારુણ દંડ નામે આયુધનું કામ કરે છે. રૂપક અને ઉપમા અલંકાર છે.

✓ वृंदावन कुंजे जनगंजन घन उद्दीपन भावे
 समय असीम विषम आ शममय मन मुनिनां य मूझावे; नट० ८
 वनवर्णन मधुरं मधु ऋतुनूं जयदेवे रच्यूं आ जे,
 श्रोतानी मति ते थिर थापो श्रीपतिना चरणाब्जे ! नट० ९
 (मालिनी.)

नवल अवल लहेके फूलडे फूलवाडी,
 मधुर मधुर तेनी म्हेकथी लहे लगाडी,

८. जनगंजन—प्राकृत संसारी मनुष्यने गांजनार. घन—अत्यंत.
 उद्दीपन भाव—काम उद्दीप्त करनारी सामग्री. असीम—बेहद. विषम—व-
 समो. शममय—शान्त.

संसारी संजोगी विजोगी विशे ऋतुनो प्रभाव जणावी कवि विष-
 यवासनाथी विरक्त बगवासी तपस्वी उपर वसंतनो अमल कही बतावे
 छे. मुनिनां पग मन चळे छे, एम कहेवाथी उद्दीपननो अतिशय
 दर्शाव्यो छे. चित्तनो क्षोभ कामकृत छे, एवूं न समजनारा मुनिनी
 मुग्धता 'मूझावे' पदथी सूचित छे.

९. मधु—वसंत. मति—बुद्धि. चरणाब्ज—चरणकमल.

शृंगारना उद्दीपन विभाव उपरथी एकाएक रसना अधिष्ठाता तरफ
 कविनूं आ वळवूं जेवूं मधुर तेवूं स्वाभाविक छे. एरासवर्णननी अष्टपदीनी
 उत्थानिका छे. श्रीहरिना चरणमां श्रोतानी एकाग्रता काव्यरस अने
 निःश्रेयस उभय सिद्धि साधनारी होई. अहीं इष्टरूप वर्णवी छे.

१० अवल—उत्तम. सुतनु—सुंदर अंगवाळी, बहु ज नाजुक ली.

સુતનુ ! વિતનુનો આ પ્રાણ, લહેરે રસાઝી,
અનિલ અનલબંધું વ્હાય કાયા પ્રજાઝી. ૧૦

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

દંસે કૃષ્ણ ભુજંગના લથડિયાં સ્વાતી હિમાલે દવાં
જાયે માલય વાયુકેરી લહરી આ, જો નીં, સંપાવવા;
રહેની ! જો વઝી, જો નીં, જોવન નવું મોરંત આંવાતળા
અંકે કોયલ મોહમંત્ર મધુના ઓ ગાય હલ્લાસ્યમાં. ૧૧

વિતનુ—અનંગ, કામેદેવ. રસાઝી—૧૨સમય, ૨વિષમય. અનિલ—પવન.
અનલબંધુ—અગ્નિનો મિત્ર. પ્રજાઝી—વાઝીને.

વસંતમાં વાતા પવનને અનંગના પ્રાણનું રૂપક આપવાથી તેની કામ
ઉદીપન કરવાની અસાધાર્ણ શક્તિ સૂચવી છે. વિગ્રહાગ્નિ મલ્યાચ્છના
પવનથી મંધૂસ્વાઈ પ્રજાઝી ઝડે છે. તે જણાવવા ‘અનિલબંધુ’ પદ મૂક્યું
છે. અહીં પવનમાં પ્રચ્છન્ન ઘાતકના વ્યવહારનો સમારોપ હોવાથી સમા-
સાંક્તિ અલંકાર નીપજે છે. તેને વિતનુનો પ્રાણ અને અનિલબંધુ એ વિશે-
ષણોમાં રહેલો પગ્ગિર પોષે છે.

૧૧. કૃષ્ણ ભુજંગ—૧કાઝા નાગ; ૨કામી કૃષ્ણ. માલય—મલ-
યાચ્છનો. અંક—સોઝો. મોહમંત્ર—મોહનવિદ્યાના મંત્ર. હલ્લાસ્ય—
હૃદયાનો તનમનાટ.

અહીં કૃષ્ણ સમસ્ત ભુજંગ કહેતાં પ્રીતમના વિગ્રહડંચથી વધતા
કામના વેગને લીધે વિગ્રહાતુર શીતોપચાર સેવતી કામિર્નાની સંતાપ આદિ

શારે કોયલ કાન પંચમ સુરે લૈ તાન કુંજે શુલી,

ને ડારે મધુ પી અમંદ મદમાં મોદંત મુંગાવલી;

તેવા આ મધુમાસમાં વિરહની પીડે પ્રવાસી ડુલી

સાધી પ્રેમસમાધિ આધિ વૌસરે આધી પ્રિયાને મલી. ૧૨

દશાનો શ્લેષવલ્લે આશ્રેષ્ઠ છે; તેનું નાપય્યે મય દર્શાવી રાધાને કૃષ્ણ મગવાનના સમાગમની અર્ધાગી બનાવવાનું છે. પૂર્વાર્ધમાં વિરહદુઃખનું કારણ વર્ણન છે, તેવું ઉત્તરાર્ધમાં સંભોગમુખનું સુંદર ચિત્ર છે; તે વિલાસની ઉકંઠા વધારી સમાગમની ત્વરા માટે છે. આંબાનું મોગવું કોયલના હર્ષનું કારણ છે. પવનના તરંગે હાલતો નવપલ્લવ રસાઝ જે આંબો, તથા તેની સાથે મદમાં ડોલતી અને હર્ષથી બોલતી જે કોયલ, તે બેનું એકત્ર રસમય ચિત્ર તરુણ પિયુના સંગમાં નૃત્ત કરતી રસમગ્ન હર્ષધેલી વસંતનાં સુખ માણતી નાયિકાનું દૃશ્ય નજર આગળ ઊભું કરી વિલાસની સૃષ્ટિ વધારે છે.

સચ્ચી સચ્ચીભક્તિથી તદાકાર—રાધાકૃષ્ણમય બની છે; તેથી તે લીલાલાલસ જુગત્કિશોરસ્વરૂપે તેમની શૃંગારી દૃષ્ટિથી સકલ સૃષ્ટિ રસમય શૃંગારમય જુદા છે.

૧૨. ડારે—ત્રાસ આપે છે. મધુ—૧ફૂલનો રસ; ૨મધ. અમંદ—એકદમ. મધુમાસ—વસંતઋતુ. મોદંત—હરગ્વાતી. મુંગાવલી—મમરાની પંક્તિ. આધિ—હૃદયની પીડા. આધી—અર્ધા.

(વંશસ્થવિલ.)

રમે ભમે લૈ લૈ અંક સુંદરી,

રૂમે ઘૂમે રંગ શૂં સંગમાં હરિ;

વતાવતાં તે કરથી રસે ભરી

સહી તહીં બહાલનીં વાળીં ઉચ્ચરી.

૧૩

ત્રીહારસિક કોયલ કુંજમાં રસાલ સાથે દોલારીડાનું સુખ જ્ઞાની-
ગાની ભોગવતી હોત તો એક વાત, પરંતુ આ તો પાછી તડુકી ટૌકાથી
વિજોગીના કાન ભેદી નાચે છે; ને તેની જાંઢે મધુ પી મસ્ત બનેલા
ભમરા પણ ગુંજારવથી પ્રાણસંશય ડાકાવી ડાર્યા કરે છે. તેથી વિર-
હની વેદનામાં ગરક થઈ જતા પ્રવાસી પ્રિયાની કંપનામય હૃદયથી મન
રમાડીને જ્યાંત્યાં દુઃખ વીસારે છે; મતલબ કે પ્રિયજનના સમાગમ
સિવાય સુખનો અન્ય ઉપાય નથી. એ રીતે ઉદીપનના અતિશયની પરમ
કોટિએ પહોંચી, તેનું અનન્ય લક્ષ્ય જે પ્રિયસમાગમ, તેના ગર્ભિત બોધથી
સંયોગરસિક સહી પોતાની ઉક્તિના પ્રથમ ભાગનો ઉપસંહાર કરે છે.

૧૩. અંક—આલિંગન. કામિની—પ્રેમાતુર સ્ત્રી. ઉચ્ચરી—બોલી.

ઉદીપન વિભાવના નિરૂપણથી ઉત્કંઠા તનસાવી, રાધાની રતિના
આલંબનમૃત કૃષ્ણ ભગવાન જે બાજુએ રમતા હતા તે તરફ હાથ કરી,
સહી વિલાસની સ્પર્ધા ડાકાવવા મીઠાં પ્રેમાલ વચ્ચે તેમની અલૌકિક
લીલાનું વર્ણન આરંભે છે.

(प्रबंध*)

पीतांबर कटि पर; मलयागर मधुर शरीरे म्हेके;
गंडस्थळ मणिकुंडळ लळके; उर वनमाळा ल्हेके.

रमणशिरोमणि, जो नाँ, झूमे

उमंगीली रंगीली संग रमे.

ध्रुव० १४

भाँट मचकावी मुख मलकावी व्हाल शूँ वळग्या आवे,

दर्ई आलिंगन लई लई चुंवन रसतरस्या तरसावे. रमण० १५

रणके कंकणना, अणवटना ठणके नर्तनशूती

को नचवे नयने नटवरने रसनाए रव पूरी; रमण० १६

१४. गंडस्थळ—रमणानो भाग. झूम—जुस्तो, जोम.

अहीं दल, आभूषण अंगराग अने फूलमाळे करीने कृष्ण भगवाननूं शृंगारीपणं प्रकाशूं छे. मणिकुंडळनी अने वनमाळानी गतिथी रासना रसमां हरिनी तन्मयता दर्शावी छे. रसेश्वरनी ए रसमयताए बहलातो गोपांगनानो हृदयरस 'उमंगीली रंगीली' पदथी प्रतीत थाय छे.

परम दक्षिण भगवाननी शृंगारचेष्टानूं अहीं वर्णन छे. सर्वने समरस संतोखवाथी दिव्य नायकनूं लोकोत्तर दाक्षिण्य प्रकाशूं छे.

१६. अहीं नृत्तरसिक नायिकानूं निरूपण छे. रासनो रंग लगाववाथी 'नटवर' पद साभिप्राय छे. स्वभावोक्ति अलंकार छे.

* मूळमां रामकरी राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदिताळथी आशावरी रागमां गाई शकारे.

પીડી સ્તનથી મુરલીધરને મીડી ધ્રુજમાં ભાવે
 તાન શૂં ગાનનીં કો અનુરાગિણીં રાગિણીં રાગ ધૂમાવે. રમણ૦ ૧૭
 લોચન લોલ મિલાવી લોભન લોચન શૂં, શ્વકશ્ચોરી
 રૂપરસે બૂંડીં એકટશે કો હરિમુખ જોય ચકોરી. રમણ૦ ૧૮
 કાને કંડ કેવાને બહાને રગ રગ કો રતિમીની
 રામા રોમે રોમે રસવસ સુરત પીંણ પિયુજીની. રમણ૦ ૧૯

૧૭. મુરલીધર—મુર્લી વગાડતા કૃષ્ણ. ગાનની અનુરાગિણી—
 ગાયનની રસિયણ.

રાગરસિક નાયિકાનું અહીં નિરૂપણ છે. ‘ પીડી ’ પદના
 પદ્ધીના જોડાક્ષરનું દ્વાગ આલિંગનના દૃઢાવનું માન કરાવે છે. સ્વરના
 માધુર્યથી મસ્ત બનાવવાને લીધે ‘ મુરલીધર ’ પદ સાર્થક છે.

૧૮. લોલ—લોભી, આતુર. લોભન—લોભાવનાર, મનોહર. શ્વક-
 શ્ચોરી—પરિપૂર્ણપણે મીઝાઈ જવાય એમ, શ્વકશ્ચોલ, રંગશેલ. હરિ—૧ કૃષ્ણ-
 ભગવાન; ૨ ચંદ્ર.

અહીં એકટશે જોતી નાયિકાની રૂપરસિકતા સ્પષ્ટ છે. એ
 રૂપરસિકતા સ્વીકારવા હરિ અને ગોપીમાં ચંદ્ર અને ચકોરીનું રૂપક
 યોજ્યું છે.

૧૯. રતિમીની—પ્રેમાલ. સુરત—મ્હો. પીંણ—ચૂમે છે.

‘ રોમે રોમે રસવસ ’ પદ રોમાંચ નામે સાત્ત્વિક ભાવનાં પ્રકાશક
 છે; ને તેથી નાયિકાનો અંતર્ગત હર્ષ સૂચિત છે. પ્રેમરસિક નાયિકા છે.

કોડક કામિની કામની કૈલિની કૌતુકી કાનનકુંજે
 ફેઝવીં સેલવીં સેલીં રલે રલીં તિમિરે તર તરુપુંજે. રમણ૦ ૨૦
 છીલા આ રસસાગર શ્રીનટનાગરની રસ રેલી
 મચવો મનમાં મોદ મહા કવિ જયદેવે વરણેલી. રમણ૦ ૨૧

(શાર્દૂલચિક્રીઢિત.)

અંગે અંબુદ તુલ્ય રંગરસિયા આનંદ વર્ષાવતા,
 લૈ લૈ અંક રમંત રમ્ય રમણીકેરે ડરે ભાવતા,
 જો, શૃંગારરસાધિદેવ નવલા રાજ્યે ઋતુરાજના
 સેલે મન્મથનો મહોત્સવ મલો શોભાવતા આજ આ. ૨૨

૨૦. કામિની—કામકલામાં કુશલ સ્ત્રી. કૈલિ—ક્રીડા. કૌતુકી—
 કોડમરી. કાનન—વન. રલીં રલે—સુખ પામે છે. તિમિર—અંધારું. પુંજ—
 જૂથ, જથો.

ઔસુક્યપોષિત સંભોગ શૃંગારથી નાયિકાની ચેષ્ટાના વર્ણનની
 કોટિ કવિ મનોહર રીતે સમાપ્ત કરે છે. હરિનું આકર્ષણ ભોગરસિકતા
 સૂચવે છે.

૨૧. રતિરસિક અને ભક્તિરસિક ઉભયના શૃંગારરસ અને ભક્તિ-
 રસના પોષણના આશીર્વાદથી કવિ પ્રબંધની સમાપ્તિ કરે છે.

૨૨. અંબુદ—પાણી આપનારું વાદલ. અંક—આલિંગન. શૃંગાર-
 રસાધિદેવ—શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા કૃષ્ણ ભગવાન. ઋતુરાજ—વસંત.
 મહોત્સવ—મોટો ઉત્સવ.

ભૂવલી નચવી, સ્ત્રવી સ્મિતસુધા ભાવોર્મિ ભાવતી,
ઢીલા કેશ કસી કરે કુચતળી આભાર્થી લોભાવતી

વસંત કામદેવનો મિત્ર મનાય છે. તેનું રાજ્ય થતાં કામદેવ મહોત્સવ કરે અને તે મદનમહોત્સવમાં, રતિ જેનો સ્થાયીભાવ છે તથા વિવિધ વિલાસ જેના વિભાવ છે એવા શૃંગારના અધિષ્ઠાતા શ્રીકૃષ્ણદેવ પંડે ભાગ લેઈ આનંદનો વધારો કરે, તે કલ્પનાનું સ્વાસ્થ્ય રપટ છે. સસ્ત્રીના કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે ‘કૃષ્ણદેવ પોતે મદનમહોત્સવ શોભાવવા વનમાં પધાર્યા છે; તો આ દેખતે તારે અઢગાં રહેવું ન ઘટે.’

૨૩. ભૂવલી—વેલ જેવી વાંકી ભમરો. સ્ત્રવી—ઝરી. સ્મિતસુધા—અમૃત સરવું હસવું. ભાવોર્મિ—પ્રેમની છોટો. કર—હાથ. આભા—શ્લોક. રસેશ્વર—રસસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

શ્રુતિરૂપ ગોપીની શ્રીકૃષ્ણ વિશેની સ્થાયી રતિ તે તે અનુભાવથી અહીં વ્યક્ત બને છે, તેમ રસસ્વરૂપ ભગવાનનો તે ગોપી પ્રત્યે પ્રણયભાવ તેમના ધ્યાનથી સ્ફુટ થાય છે. ‘ભગવાનને વહાલી શ્રુતિ છે ને શ્રુતિને વહાલા ભગવાન છે’ એવા ગર્ભિત અર્થથી ભગવદ્ભક્તને શ્રદ્ધાભક્તિનો ઉપદેશ કરી તથા ભોગી જનને વિલાસનું સરસ ચિત્ર સમર્પી આશીર્વાદથી સર્ગની સમાપ્તિ કરતાં કવિએ સર્ગમાં દરળેલી ભગવાનની ગોપી પ્રત્યેની અને ગોપીની ભગવાન પ્રત્યેની પ્રેમચેષ્ટાનું બીજ અહીં અંકૂર અવસ્થામાં દર્શાવવા તક સાધી છે.

ભ્રૂમંગ, સ્મિતહાસ્ય, આદિ ચેષ્ટા દ્વારા પ્રકાશતી ગોપીની

गोपी गोरी निहाळी विहळ बनी नेहे भीनी मूरति

चित्ते चितवता रसेश्वर रसे रूडी उरे दो रति २३

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे सामोददामोदरो

नाम प्रथमः सर्गः ॥

रतिने लीधे विहळ बनता श्रीकृष्णनी रति औत्सुक्य आदि संचारी भावथी पोसाई अभिलाष चिंता आदि रूपे अयोग विप्रलंभ शृंगारमां परिणाम पामे छे. ए अयोग विप्रलंभ शृंगार कविनी भगवान प्रत्येनी रतिनूं अंग छे.

ए रीते आ सर्गमां दामोदरना आनंदोत्सवनूं वर्णन समायूं छे, तेटल्या माटे सर्गनूं सामोददामोदर नाम कळ्प्यूं छे. एमां प्रधानपणे वसंतविलासनूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे वसन्तविलासवर्णनो

नाम प्रथम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग २.

वस्तु:—श्रीकृष्णने गोपीना वृंदमां खेलता देखी न खमायाथी राधिकाजी त्यांथी चाली नीकळी यमुनाना तीरे एक निर्जन लताकुंजमां आवी होचतां पूर्वना प्रेमना प्रसंग संभारी ऊभराई जता हृदये दीन शब्दमां सखी प्रत्ये कहे छे: ‘अली तने साभरे छे के ! अहीं शरद ऋतुमां रासनी रमझट जामी हती, ते वखते हूं प्रणयकोपथी रीसातां प्रभुए पेल्ल कदंब वृक्ष तळे मने मनावी हती. हाल तेओ मने मेली बीजी साथे क्रीडा करे छे, तथापि मारूं मन तो मोहनमां ज रमी रखूं छे. भरे आ ज कुजमां अमारो प्रथम समागम थयो हतो. ते वखतनी वात संभारूं छूं ने मारा मनमा कंड कंड थाय छे. मारी व्हाली सखी ! तूं मारो सुंदरस्याम साथे मेळाप कराव. अहा बहेन ! घडी उपर ज मने जोतां क्षोभथी कृष्णचंदना हाथमांथी, जो ने, वांसळी केवी सरी पडी हती, ने गोपीओ ते जोई केवी कातरियां नांखती हती ! प्रियत-

मना मुखारविंद उपर केवां प्रस्वेदनां बिंदु छवायां हतां ! केवूं तेओए
मारा सामूं चकित हो मलकाव्यूं हतूं ! अरर ! एमना बिना आ ठंडो
मलयाचळनो पवन मने देवता जेवो लागे छे. '

(हरिणी.)

निरखी तरुणी संगे रंगे रमंत रसेशने
न सही तरुना गुंजे कुंजे कहींक भराईने,
मधुप मधुपी गुंजे रुंजे जहीं मधु पी मदे,
तहीं रसिकडी ढीलीव्हीली सही शूं रही वदे. ?

१ रसेश—रसस्वरूप भगवान. तरु—झाड़. मधुप—भमरा. मधुपी—
भमरी. मधु—फूलनो रस. गुंजे रुंजे—गणगण ने रुंरुं करे छे.

अहीं असूया आदि संचारी भावने पोताना प्रबळ प्रवाहमां ताणती
रतिनूं निरूपण छे. गोपी साथे प्रियतमनो विहार ते असूयाना उदयनूं
अने गर्वना नाशनूं सामटूं कारण छे. कृष्णगोपीना वसंतविलासनूं
स्थान सूकी राधानूं अयत्र जवूं ते असूयानो अनुभाव छे. ढीलाव्ही-
लापणूं ते गर्वना नाशनूं उपलक्षण छे. शमतो गर्व एक बार जरा दीपे
छे, अने प्राणप्रिय सखीने पण दिळ खोलीने वात कहेतां प्रेमगविता
राधाने अटकावे छे. परंतु आ तेना व्यर्थ निर्वळ प्रयत्नमां ज ते नाश
पामे छे. शमेल गर्वना भस्मराशिमांथी दैन्य प्रगटे छे. ते तनना ढीला-
पणामां अनं मनना व्हीलापणामां प्रकाशे छे. परंतु उत्तम पात्रनी
स्वभावसिद्ध धृति आ समये नायिकानी मददे आवे छे. धृति प्रगटी

(પ્રબંધ*.)

મદભર મૌલિ લચાવી, નચાવી આંચડલી અણિયાલી
 અધરઅમી-ઝરણી વશકરણી વાતા વેળ રસાલી,
 એવે અવ અહીં ઊર તરી રાસે
 હરિ રમતા રમઝટ હરી હાસે.

ધ્રુવ૦ ૨

કે કુંજની ઓઠ્ઠાણ પડતાં શરદની રાસક્રીડાની સ્મૃતિનાં પડ ઉપર
 પડ ઉપડવા માંડે છે, દક્ષિણ નાયકના પોતાના પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમના
 પ્રતાપ આગળ અમૂયાની વાદલી વેરાઈ જાય છે, અને કૃષ્ણ ભગવાન
 પ્રત્યેની રાધાની સ્થાયી રતિ ઝળહળ જ્યોતે ઝળકે છે.

‘રમેશ’ અને ‘રસિકડી’ પદ કૃષ્ણ અને રાધાની રસિકતા
 પ્રકાશે છે. ‘તરુના પુંજે’ પદ કુંજનું ઘટ્ટપગું જગાવે છે, અને ભ્રમ-
 રાનો ગુંજારવ ગુપ્ત ગોષ્ઠીને યોગ્ય આ સ્થાન છે એમ દર્શાવે છે. ‘રહી’
 પદ ગર્વ, દૈન્ય અને ધૃતિની સંક્રાંતિનું બોધક છે.

૨ મૌલિ લચાવી-હોક વાંકી રાસી. અધર-નીચલો ઓઠ. વેળ
 વાતા-વાંસાલી વગાડતા. હાસ-વિનોદવચન.

અવતરણશ્લોકમાં સૂચવેલી સ્મૃતિનું અહીંથી નિરૂપણ છે. ભાવિક
 અલંકાર છે. વિલાસને વિશેષ કરીને અનુકૂળ વર્ષા, શરદ ને વસંત
 પૈકી આ શરદ પૂનમના રાસનું વર્ણન છે.

* મૂઝામાં ગુર્જરી રાગ ને પ્રતિમંઠ તાલ આપેલ છે. આદિતાલ-
 થી સારંગ રાગમાં પળ ગાઈ શકાશે.

मेघधनुष सम मोरमुगट शिर ने उर बिच चपला शी
 मणिमाळा घनश्याम सुहावी रेलंता रसरशि, आवे० ३
 काने कनकतणां मणिकुंडळ झळहळतां लळकावी
 मदनमनोहर मोह मचवता लोचनियां ललचावी, आवे० ४
 निलवट चंदनतिलके घनगत पूनमचंद्र लजावी
 भूषणमणिनां किरणे वन घन भरता तिमिर तजावी, आवे० ५

३. बिच—वच्चे. चपळा—वीजळी. मणिमाळा—मोतीनो हार.
 रसरशि—पुष्कळ रस.

रतिना आलंबनभूत भगवाननी शृंगारचेष्टा वखाणी रूपधेरी
 राधा तेमना सुंदर वेषनूं वर्णन करे छे. अलंकार उपमा.

४ मणिमय—रत्नजडित. मकराकार—मकरना आकारनां. कनक—
 सोनूं. मदनमनोहर—कामदेवना जेवा मन हरनारा.

अहीं पण वर्णन चालु छे. श्याम होवा छतां पण मोह ऊप-
 जावो, ए भगवानना लावण्यनी लोकोत्तरता जणावे छे.

५ निलवट—कपाळ. घनगत—वादळनी वचमां आवेलो. घन—
 घट्ट, सजड. तिमिर तजावी—अंधकार टाळी.

वर्णन चालु छे. पूर्वार्धमां व्यतिरेक अलंकार छे. उत्तरार्धमां
 अतिशयोक्ति छे.

રસિયા રસતરડયા રસીલીનાં વઢી વઢી વદન ચૂમંતા
 ફલમલ પઢકંતા અધરે કરી મધુર અધીર ધમંતા, આવે૦ ૬
 પીડી પ્રૌઢ પયોધર ભૂધર ભામા ભૂજમાં મીડી
 લેતા આલિંગન ઘન રોમે રોમે રસમાં બૂડી, આવે૦ ૭
 કેલિકદંબ તઢે મઢી અઢઢક ઢઢી ને લઢી લઢીને
 મુજ મન મુગ્ધ મુગ્ધ કરી દેતા મોહન માન ઢઢીને, આવે૦ ૮

૬ વદન—મ્હો. અધીર ધમંતા—ખુબ અધીર ડપજાવતા, ચુંબન લેવાને અત્યંત અધીરા બનાવતા.

અહીંથી હરિની લીલાનું વર્ણન છે. ઔસુક્ય, હર્ષ વગેરે ભાવ ચુંબનાત્મક સંભોગ શૃંગારને સ્વીકારે છે.

૭ પ્રૌઢ—સ્થૂઠ. પયોધર—સ્તન. ભૂધર—^૧પર્વત; ^૨શ્રીકૃષ્ણ.

અહીં કંઠસૂત્ર કિંવા સ્તનાલિંગનનું વર્ણન છે. પૂર્વાર્ધમાં રૂપક અલંકાર છે.

૮ કેલિકદંબ—કીડાના સ્થાનમૂત કદંબનું શાક. મુગ્ધ—પ્રાપ્ત પ્રસંગમાં શૂં કરવું તેની સમજણ રહિત, પ્રેમપરવશ.

અહીં રાધાના પ્રણયમાનની હકીકત છે. રાધાની આ ઉક્તિમાં પોતાના વિશે કૃષ્ણદેવના અનન્ય પ્રેમનો ધ્વનિ છે. તેમની બીજી ગોપી સાથેની ચુંબન આલિંગન આદિ શૃંગારચેષ્ટા—તે તો સૌ દક્ષિણ નાયકનું

श्रीजयदेवे विरचित वर्णन कुंजविहारनूँ हारी

भगवद्भान करावो भाविक जनने पावनकारी ! आवे० ९

(हरिणी.)

भीतरभ्रमणा भागी, त्यागी भूँडी कुडौँ कुथली;

ललित लंगनी लागी; जागी गुणोनी धुनी बडी;

हरिजौँ विहरे रीझी बीजी शूँ मेलौँ मने सही,

मन रमीं रहूँ तोये मोहे, करूँ शूँ सही! तहीं. १०

दाक्षिण्य ज छे, एवो आक्षेप पण छे. ए रीते गोपी प्रत्येना तेमना सौभाग्यने लीधे प्रगटेली असूया हरिनी अनन्य प्रीतिना अभिमानथी निवृत्त थाय छे.

९ विरचित—बनावेछं. हारी—मनोहर. भगवद्भान—भगवाननो साक्षात्कार, दर्शन.

संप्रदाय प्रमाणे रसिक अने भक्तिमान पुरुषोने कथानायक कृष्ण भगवानना साक्षात्कारनी आशिषथी कवि प्रबंध संकेले छे.

१ = भीतरभ्रमणा भागी—भीतरनो व्हेम भागी गयो. त्यागी—तजी दीधी. लगनी—रढ़, लहे. धुनी—रटण. विहरे—खेले छे. सही—नकी.

अवतरणश्लोकमां उदय पामती असूयानी प्रबंधना अवसानमां

(प्रबंध*)

मुजने नवल निकुंजे चहुदिश चकित विलोकी^१ भाळी
हसी^२ पडंत निशि नील तिमिरमां लीन मुदित वनमाळी,
सही ! ए श्याम पर जऊं वारी !

मुजने ए रसिया शूँ सवेळे मेळव ब्हेनी मारी ! ध्रुव० ११
प्रथम समागमनी मुज लज्जा मधुर वचनथी हरंता,
मुख मलकी हूं 'नहि, नहि' करतां अंबर आकर्षता, सही० १२

शांति थतां, प्रेमाळ रसिक अंतःकरणमां बीजावस्थामां देखा देता
औत्सुक्यना निरूपण सारुं प्रस्तुत श्लोक छे.

११ नवल निकुंजे—मनोहर कुंजमां. चहुदिश—चारे कोर. निशि—
राते. नील—काळूँ. तिमिर—अंधारुं. लीन—संतायला. मुदित—हरखाता.

बीजावस्थामां रहेल्लं औत्सुक्य अहीं प्रथम समागमनी स्मृतिना
कसदार सिंचनथी पांगरी फाली फूली मेळाप जाचवा रूपे फळे छे.
शरद ऋतुना रासविलासनां पानां ऊथलावतां नीकळेली प्रथम समाग-
मनी हकीकत, ते जुगलकिशोरनी प्रेमगीताना अथशी छे.

१२ मुख मलकी—आंतर आनंदथी म्हो हसी जई. अंबर—वस्त्र.
आकर्षता—खेंचता.

* मूळमां मालव राग ने एकताली ताळ आपेल छे. दीपचंदी
के त्रितालथी पील रागमां पण गाई शकरो.

सहेजे सेज सजावी मुजने उर उर सरसुँ मिलावी
 अधरसुधा पीता त्यम पाता भुजजुग भीडो भीडावी, सही० १३
 भीजाती मुज देहडी ने दग डेराती जती जोई
 रोमांचित बनता रसकौतुकी रमणशिरोमणि मोही, सही० १४
 मदकल कोयलना कलरव शी सुणी सुणी मुज किलकारी
 कामकळानी कळा य हरी हरि रमता रति विस्तारी, सही० १५

अहीं वात्स्यायनसूत्रने अनुसरी सुकुमार उपक्रमनू निरूपण छे.
 आथी कामकळामां नायकनी कुशळतानो ध्वनि ऊपजे छे.

१३ सजावी—अंगीकार करावी. सुधा—अमृत. भुजजुग—बे
 हाथ, बाध.

वात्स्यायनसूत्रमां जेने क्षीरनीरक आलिंगन अने वदनयुद्ध कहे
 छे, तेनू अहीं निरूपण छे. आ रागवृद्धिनो अभियोगविधि छे.

१४ दग—आंख. रसकौतुकी—रसना कोडीला.

रोमांच हर्षनो सात्विक भाव छे. मोह ए मदनकातरस्ताथी प्रका-
 शती, नायिकाना स्वेद श्रम आदिथी उद्दीपन पामेली नायकनी रतिमे
 पोषे छे.

१५ मदकल—मदने लीधे वाचाळ बनेली. कलरव—मधुर टौको.
 कामकळानी कळा य हरी—कामकळानी पण कळा पाडी. रति—क्रीडा.

ફૂલના ફગર ગરંતી શિરની ઢીલી છટ મલી રીતે
 સંગ્રહી સંભ્રમથી મમતી અતિ ચુંબન કરતા પ્રીતિ, સહી૦ ૧૬
 રણરણતી રસના કટિની મુજ ઋટકંતી ન વિચારી
 લેખ સઘન જઘને સ્મરજયના લખતા નખ બેસારી, સહી૦ ૧૭
 રણઙ્ગણ મુજ ચરણે મણિઙ્ગાંઙ્ગર વાજંતાં રતિરંગે
 રસપાને તનમન તાને નિજ કોડ પૂરંત ઝમંગે, સહી૦ ૧૮

કિલકરી નાયિકાના શ્રમના અતિશયની બોધક છે, અને નાય-
 કના અશાસ્ત્ર નવનવા ક્રીડાના પ્રકાર તેની રતિના અતિશયના દ્યોતક
 છે. અશાસ્ત્ર યોગ બાબત વાત્સ્યાયનસૂત્રના અધ્યાય ૭ તથા ૧૨ ના
 છેવટના સંગ્રહશ્લોક જુઓ.

૧૬ ફગર—જથો, સંગ્રહી—પકડી. સંભ્રમ—આવેશ.

અહીં અધરપાન નામે વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં કહેલા ચુંબનનું વર્ણન છે.
 શાસ્ત્રનો અતિક્રમ નાયકના રાગના અતિશયના ધ્વનિ અર્થે છે.

૧૭ રસના—કટિમેલ્લ. સઘન—સ્થૂલ. જઘન—નિતંબ. સ્મર—
 કામદેવ.

નખક્ષતનું નિરૂપણ છે. જઘનનું સુઘનત્વ, નખ બેસાડવાની ચ-
 તુરાઈ પ્રકાશવા યોગ્ય આ સ્થાન છે, એમ બતાવે છે. તાડપત્ર ઉપર
 અળીદાર કલ્મથી લખતા, તે વિધિના અનુસંધાનથી ઉત્તરાર્ધનાં રૂપક
 બાંધ્યું છે.

૧૮ ચરણ—પગ. રતિરંગ—ક્રીડાનો આવેશ.

रमझट रमवाना श्रमथी मम शिथिल थतां वपुवेली
 नूतन मदनमदे मदता प्रभु भाळीं दगो गतिघेली, सही०१९
 मम मन मेने मीणूं घेने घेरातां अति घेरे
 श्यामसलूणा चख रसझीणां ढाळंता ढळीं लहेरे, सही०२०
 श्रीजयदेवभणित हरिकेरी मधुरी अति रतिकेलि,
 रस मस बहवो विरहे विह्वळ व्हालीए वरणेली ! सही०२१

मस्तकनी वाडीनी अने कटिनी मेखळानी अवस्था वर्णवी अहीं
 क्रमप्राप्त पगनां नेपुरना झणत्कारथी नायिकाना सर्वांग कंपनूं निरूपण
 कवि पूरूं करे छे; निर्दिष्ट सात्त्विक भाव कोड पूराये पोसाता हर्षनो
 अनुभाव छे.

१९ श्रम—थाक. शिथिल—ढीली, नरम. वपुवेली—वेल जेवूं ना-
 जुक शरीर. नूतन—नवो. मदता—मस्त बनता. दग—आंख. गतिघेली—
 प्रियानी विकळ स्थिति जोई घेलाती.

वस्त्राभूषण रहित छतां अकृत्रिम लावण्यवाळां, श्रमनी विकळतामां
 विशेष दीपतां नायिकानां अंगनी झांखीथी कामी कृष्णनां मनमां प्रगटता
 नवा मदनविकारनूं अहीं सूचन छे.

२० मेन—काम. रसझीणां चख—श्रमनी खुमारीथी संकोचाती आंखो.
 सुखनी प्राप्तिने लीधे रोमरोम व्यापता जुगयक्रिशोरना हर्षना उद-
 यनूं अहीं वर्णन छे.

२१ भणित—कहेली, वर्णवेली. रतिकेलि—क्रीडा, लीला. विरह—
 विजोग.

(शार्दूलविक्रीडित.)

भामा भ्रू मरही विशाळ नयने दृष्टिशरो सांधतां
 भाळीने मुजने सरंती करथी बंसी य भूली जता—
 पाणी पाणी थता—विलक्ष मधुरा मंदस्मिते शोभता—
 हर्खू ने निरखूं हूँ—आ हरिजीने गोपीतणा वृंदमां. २२

संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वादथी कवि प्रबंधनी समाप्ति करे छे.

२२ भामा—कोपायमान गोपांगना. विशाळ—^१दीर्घ; ^२ईर्ष्या रूपी
 विषवाळां. दृष्टिशर—कटाक्षबाण. सांधतां—ताकतां छतां. विलक्ष—चकित.
 मंदस्मित—मंद मंद हसवूं. वृंद—टोळूं.

सिंहावलोकनन्याये भूतकाळना चित्रपट उपर प्रभुनी प्रीतिनी रंग-
 रेखा ऊकेली रही राधा वर्तमान वसंतविलासनं दृश्य नेत्र आगळ राखी
 धडी उपर पोते नजरे जोयेला प्रीतमना भावनूं आनंदमय हृदये उद्-
 घाटन करे छे. प्रभुनी प्रीतिनूं आवूं त्रिधा अनुसंधान रतिनी उभय-
 निष्ठता बतावी रसाभासनो प्रसंग परहरी शुद्ध शृंगार रस जमाववा सारूं
 छे. प्रथम सर्गमां राधाए कृष्णने रमता जोया, ते ज क्षणे कृष्णदेवनी
 दृष्टि पण राधा उपर पडी हती; ते समयनी भगवाननी विकृतिनूं आ
 वर्णन छे. अहीं अत्यंत हृदयक्षोभथी प्रकाशता हरिना आवेगनूं निरू-
 पण छे. स्वेद, कंप आदि सात्त्विक भाव तेना सहायक छे. ए रीते
 खिल्लेले आवेग हरिनी रति सूचवे छे. भगवाननी विकृति जोई रोषधी

(શિશ્વરિણી.)

સહી ! શીઝી લહેરે અનઝ પ્રગટાવી તન દહે;

મદી મોદે મેદે અલિ અલિની કર્ણો કલકલે;

રસાઝે આ સાલે હરિ વિણ ફુરી મ્હેક મુકુલે;

હહા ! રક્તાશોકે ટીશી શિશ્વરિણીઁ દગ દઝે ! ૨૩

કાતરિયાં નાંચતી ગોપીની ઉપેક્ષાથી તે રતિના અતિશયનો ધ્વનિ ઊઠે છે. પ્રમુની પ્રીતિની આવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિના દૃઢ સંસ્કાર રાધાના હર્ષનું કારણ છે.

૨૩ શીઝી—^૧ઠંડી; ^૨સુશીઝ. અનઝ—અગ્નિ. તન—શરીર. દહે બાઝે છે. મદી—મસ્ત બની. મોદ—આનંદ. અલિની—ભમરી. કલકલ—ઘોંઘાટ. રસાઝ—આંબો. સાલે—શલ્ય-સ્ત દુઃખ દે છે. મુકુલ—મોર. રક્તાશોક—રાતા આસોપાલવનું ઝાડ. શિશ્વરિણી—અણિયાઝી.

હરિની રતિના અચઝ વિશ્વાસે રાધા પોતાને ધન્ય માની હર્ષ પામે છે તેવી જ બીજી તરફથી તે એવા પ્રેમાઝ પ્રિયતમને મઝવા અધીરી બને છે ને એમના વિરહે તે સંજ્વર અવસ્થાને વશ થાય છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. પવનના સ્પર્શથી, ભ્રમર ભ્રમરીના શબ્દથી, રસાઝના ગંધથી અને આસોપાલવની નવી ટીશીના રૂપથી ત્વચા, શ્રવણ ઘ્રાણ અને ચક્ષુના સામટા અસહ્ય દુઃખનો સમુચ્ચય છે. પવનની લહરી શીઝી થઈ અંગમાં અગ્નિ પ્રગટાવે છે; એ રીતે કારણ વિરુદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિને લીધે વિભાવના અલંકાર બને છે. આનંદમાં મ્હાલતાં ભ્રમરાભ્રમરીનો ગુંજારવ,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ઢોકે વાંકીં ઝુલંત મોરમુગટે વાતાં રસે વાંસઝી

રામા રાગનીં માધુરી મંહીં મહા મોહે રહી 'તી ડુલી;

રસાઝ વૃક્ષના નવા મોરનો સુવાસ, રક્તશોકના નવા પલ્લવનો લલચલવાટ,
 એ સૌ ઉદીપન વિભાવની સામગ્રી છે. 'શિશ્વરિણી' પદ દ્વાગ દલ્લવાનું
 ટીંશીનું સામાર્થ્ય બતાવવાં મૂક્યું છે; તે પદ છંદનું પળ બોધક હોવાથી
 મુદ્રા અલંકાર નીપજે છે. ઉદીપનસામગ્રીથી વિરહની અસહ્યતા બતાવી
 સમાગમની ઉત્કંઠાનો ધ્વનિ મૂક્યો છે.

૨૪ વાતાં-વગાડતાં. માધુરી-મીઠાશ. લોચનલોભની-નેત્રને
 લોભાવતી, દષ્ટિને આકર્ષતી. રાસેશ્વરી-રાસનાં પ્રધાન નાયિકા રાધિકાજી.
 ઝર્મિ-તરંગ, મોજા. સૌહ્યની સુધા-સુખ રૂપી અમ્રત.

સંપ્રદાય અનુસાર આશીર્વાદથી કવિ સર્ગની સમાપ્તિ કરે છે. અહીં
 ભગવાનની રાધા પ્રત્યેની અસાધારણ રતિનું નિરૂપણ છે. શ્રીકૃષ્ણના કટા-
 ક્ષમાં તરંગના આરોપને લીધે ભગવાનમાં સ્નેહસાગરનો અને રાધિકાજીના
 મુખમાં ચંદ્રનો આરોપ ગમ્યમાન છે. સાગરના તરંગ ચોરે દિશામાં ફેલાય
 છે પણ સ્વેંચાય છે તો ચંદ્ર મળી જ, તેવી રીતે ભગવાનનું હૃદય કટાક્ષ-
 પરંપરાએ સ્વેંચાય છે તો રાધિકાજી મળી જ; એવો ધ્વનિ અહીં સ્ફુરે છે.
 સાગરમાંથી અમ્રતની પ્રાપ્તિનું ઔચિત્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે. ઉત્તરાર્ધના રૂપકને
 પૂર્વાર્ધની સ્વભાવોક્તિ શોભાવે છે.

एवे लोचनलोभनी रसमयी रासेश्वरीना भणी

ऊर्मि कृष्णकटाक्षनी ऊँलटती अपो सुधा सौख्यनी ! २४

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽक्लेशकेशवो

नाम द्वितीयः सर्गः ।

ए रीते आ सर्गमां केशवना समागमने राधाना क्लेशनो निवारक
कह्यो छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम अक्लेशकेशव योज्यूं छे. एमां प्रधानपणे
नायिकाना औत्सुक्यनूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे नायिकौत्सुक्यवर्णना

नाम द्वितीय आलापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૩.

વસ્તુ:—કૃષ્ણ ભગવાન પણ રાધાજીને જ શંસ્વતા ગોપાંગનાને ત-
જીને નીકલે છે. તેઓ પ્રાણપ્રિયાને કુંજે કુંજે શોધ છે. પરંતુ પત્તો નથી
લાગતો, ત્યારે છેક લાચાર બની જઈ કાલિન્દીને તીર વંજુકુંજમાં પેસી
રાસેશ્વરીને સંભારી વિહ્વલ ચિત્તથી તેઓ અત્યંત શોચ કરે છે.

(અનુષ્ટુપ.)

પ્રેમના બંધને બાંધ્યા, શ્રીરાધાના જ. ધ્યાનમાં
ગોપાલે નીકલે મેલી ગોપી મગ્ન ગુમાનમાં. ૧

---

૧ મક્તાધનિ ભગવાન પ્રેમમક્તિને લીધે માયાના બંધમાં બંધાય છે,
તેઓ પણ તે જ માવે રાધાને મળવા આતુર બને છે અને તેને શોધવા
નીકલે છે. ગોરી ગોપીઓનો પરિત્યાગ હરિની રાધા પ્રત્યેની રતિનો અતિ-

(વંશસ્થવિલ.)

વઢી વઢી શોધી વઢી વનાંતરે
વિજોગ વાધ્યે વિધુરા રસેશ્વરે,
ઢઢી નિકુંજે જમુનાતટે ઉરે

સ્મરી સ્મરી માનિની આમ ઉચ્ચરે.

૨

(પ્રબંધ*.)

સુંદરીના ટુંદમાં મુજને રમંત નિહાઢી
ચાલતી થઈ--ચૂકિયો હૂં--નવ વઢાઈ વ્હાલી !

હરિહરિ ! અનાદર લહી ગઈ એ વચકાઈ. ધ્રુવ૦ ૩

શય બતાવે છે. શ્રીકાર ગોપીથી રાધાના રૂપલાવણ્યની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે.

૨ વનાંતર-વનનો પ્રદેશ. વિધુરા-બેહાલ. રસેશ્વર-શ્રીકૃષ્ણ. સ્મરી-સંભારી. ઉચ્ચરે-કહે છે.

ઔત્સુક્ય, દૈન્ય, ચિંતા અને વિષાદનું અહીં સામટું નિરૂપણ છે. 'હું અહીં એને શોધું છું તેટલામાં એ પેલી કુંજમાં તો આવીને બેઠી નહિ હોય' એમ કરી જોણાં સ્થલ ફરીફરીને જોઈ વઢતા કૃષ્ણની ઉત્સુકતા બતાવવા 'વઢી વઢી' પદ છે.

૩ અનાદર-સત્કાર ન થવો તે. અપમાન.

* મૂઢમાં ગુર્જરી રાગ ને પ્રતિમઠ તાઢ આપેલ છે. ત્રીજા તાઢથી સરેઠ રાગમાં ગાઈ શકાશે.

કહીં ગઈ અણઝાઈ ઉર છળકાઈ, હૂં ન લહૂં જ;
 શી વિધ આઝી મનાઝીને દહૂં રૂસણું ? વસમું જ; હરિહરિ૦ ૪
 ઝંચરતી શું એ હશે ? કરતી હશે શું એહ ?
 ભવન, ધન, જન, જીવને મુજ મન વિરહ મંઠી સેહ; હરિહરિ૦ ૫
 આ રમે રમણીય રમણી ઝરમણિ મમ ઝર;
 વિલપૂં કાં વ્હીલો-વને-ભૂલો ભમું કાં ભૂર ? હરિહરિ૦ ૬

અહીંથી શ્રીકૃષ્ણનો પ્રલાપ શરુ થાય છે. આવેગ નામે સંચારી
 ભાવ અહીં ચિતર્યો છે. વિષાદ તેની પીઠે ડોકિયાં કરતો જણાય છે.

૪ અણઝાઈ—ઈર્ષ્યાયુક્ત બની. વિધ—રીત.

આ મતિ નામે સંચારી ભાવના ઉદયનું નિરૂપણ છે. કલ્પનામય
 પ્રિયાની શાંસીથી જે વિષાદ ઘડી भर દૂર થયો હતો, તે વિષાદ મતિના
 ઉદયે ઉન્માદ અવસ્થાનાં આળસપાલ શાંસવાં લોપ પામ્યાથી પાછો અહીં
 દેસા દે છે. છળકાવાનો પડઘો પાડતી પૂર્વાર્ધની રચના વાંચનારે ધ્યા-
 નમાં લેવા યોગ્ય છે.

૫ ઝંચરશે—કહેશે. ભવન—ઘર. જીવન—જીવતર. સેહ—ધૂલ.

અહીં નિરવેદ પ્રધાનપણે પ્રકાશે છે. ભવન આદિકની અવજ્ઞા તેના
 અનુભાવ છે. આવેગમો અનુનાદ તેનું પોષણ કરે છે.

૬ ઝરમણિ—હૃદયના મણિરૂપ.

વિરહાતુર કૃષ્ણ ચિત્તપટ પર કલ્પનાના વિચિત્ર વર્ણથી પ્રિયત-

તરવરંત તરંત મૂરતિ મંજુ નયન નિહાळूं;
તદપિ કેમ ન દે મદે પ્રમદે ! તૂં સાંડ સુસ્વાळૂં? હરિહરિ० ૭
તોરણે અલિનાં જ્ઞાનમતાં પદ્મ દીસે જેવું,
મૂ તરલ તિરછાતીં તવ આ અરુણ મુખ તેવું; હરિહરિ० ૮

માની છબી ચિતરી મન રમાડે છે. પરંતુ તે કલ્પનામય છબી અંતઃશ્વક્ષુથી જોતાં જ તે ઉન્માદને વશ થાય છે; તેનું વર્ણન છે. ‘ ઉરમણિ ’ વિશેષણે કરીને લક્ષ્મીસહોદર કૌસ્તુભ રત્નથી રાધાનો અતિશય સૂચવ્યો છે.

પૂર્વાર્ધનું વર્ણચિત્ર હૃદયમાં પ્રિયાની મૂર્તિના થનથનાટની પ્રતિચ્છાયારૂપ છે. ઉત્તરાર્ધના ઉત્તર ભાગમાં કઠોર વર્ણની ગૂંચ હૃદયની મૂઝવણનો આભાસ પાડવા માટે છે.

૭ તરવરંત—સ્ફુરતી, ઝ્યાં ત્યાં પ્રકાશતી. પ્રમદે—હે મદવાઢી છી.

પ્રિયાની કલ્પનામય છબીની જ્ઞાંત્રીથી અધીરા બનેલા ઉન્માદવશ હૃદયનું ઔત્સુક્ય અહીં વર્ણ્યું છે.

૮ અલિ—ભમરા. પદ્મ—રાતૂં કમળ. મૂ—ભમર. તરલ—તરવર તરવર થતી. તિરછાતી—ત્રંકાતી, મરડાતી. અરુણ—રાતૂં.

ઉન્માદના અવેશથી મુક્ત થયેલ ચિત્તમાં વસંતવિલાસના સંસ્કાર જાગૃત થાય છે, તેનાથી ઉદ્બોધ પામેલી સ્મૃતિ રોષ મેર ચાલી ગયેલી પ્રિયતમાની છબી સ્પર્શ કરે છે; તેનું અહીં વર્ણન છે. અલંકાર ઉપમા છે.

નહિ કરું કદી આમ; માનિની ! માન ની, કર મ્હેર;
 સાંઘી ન શકે, ઝાંઘી દે, વપુ વિષમશરનું વેર; હરિહરિ૦૯
 રસપયોધિસુધાંશુ કૈશવચરણશરણ સદા ય
 પ્રણયમય જયદેવ આ હરિવિરહ દુઃસહ ગાય. હરિહરિ૦૧૦
 (હરિણી.)

કુલવય ગळे વીંટયાં છે આ, હઠાહઠ એ નથી;
 હર કમલની માઢા છે આ, નથી અહિ વાસુકિ;

૯ માનિની—રીસાયલી સ્ત્રી. વપુ—શરીર. વિષમશર—કામદેવ.

અહીં ઉદય પામી પોસાતું દૈન્ય ઔત્સુક્યમાં પરિણામ પામે છે.
 ‘વિષમ’ શબ્દના શ્લેષથી બાળના મારની દુઃસહતાનો બોધ થાય છે.
 ગર્ભવાક્યનો પ્રયોગ અત્યંત આતુરતા બતાવવા માટે છે.

૧૦ રસપયોધિસુધાંશુ—રસના ક્ષીરસાગરના ચંદ્રરૂપ. કૈશવચરણ-
 શરણ—કૃષ્ણ ભગવાનના ચરણારવિંદને શરણે રહેતો. પ્રણયમય—પ્રેમી.
 દુઃસહ—અસહ્ય.

હરિની વિરહવેદના અને વિકલ્પતાનું નિરૂપણ હોવાથી કવિએ
 સંપ્રદાય પ્રમાણે આશીર્વાદથી ગીતની સમાપ્તિ ન કરતાં અહીં દુઃખની
 દુઃસહતાના જ ઇતિશ્રી મૂક્યા છે. ‘રસપયોધિસુધાંશુ’ પદમાં રસના
 સાગરની ભરતી આળવાનો, રસના સાગરને બહેકાવી મૂકવાનો ભાવ
 રહ્યો છે.

૧૧ કુલવય—મૂરાં કમલ. હર—કામને બાળનાર મહાદેવ. અંગ-
 મહાદેવે બાળ્યાથી અંગ રહિત બનેલો કામદેવ.

रस सुखडनो अंगे छे आ, विभूति नथी नथी;

नथी ज हर हूं; मारे कां रे अनंग ! चूकी झुकी ? ११

(शार्दूलविक्रीडित.)

आंबामोर अरे करे ज धर मां; चापे थ मां अर्प ए;

लीलाए जग जीती लेई जश शो घायेलने घा कर्ये ?

ताता नेत्रशरे ज ते युवतिना बींघाई बींघाईने

धूमातूं मनइं मनोज ! मुज आ, जो, जो, हजी ए जळे. १२

गीतना अवसानमां जे 'विषमशरनूं वेर' बाधे मारे कसूं हतूं, तेनूं अही कल्पनाना बळे स्पष्टीकरण छे. उन्माद अवस्था छे. कुवलयानंद प्रमाणे अलंकार आंतापहनुति छे. 'अनंग' अने 'हर' पद महादेव प्रत्येना वैरना कारणनां बोधक छे; तेना साभिप्राय प्रयोगथी काव्य-लिंगनो ध्वनि ऊपजी प्रस्तुत श्लोक अलंकारध्वनिनो दृष्टात बने छे. साहित्यदर्पणमां प्रस्तुत श्लोकमां निश्चय अलंकारनो निर्देश कयां छे.

१२ चाप—धनुष. अर्प—आरोप. लीला—रमत. नेत्रशर—कटाक्षबाण. मनोज—मनथी जेनी उत्पत्ति छे एवो कामदेव.

नेत्रमां शरना आरोपथी रूपक अलंकार नीपजे छे. तेनाथी अलंकृत उत्तरार्ध पूर्वार्धना 'घायेल' पदनूं समर्थन करनारूं होवाथी काव्य-लिंग अलंकार स्फुरे छे. कयां रमतमां विश्व पराक्रमे जीती लेवूं अने कयां घायेल उपर घा करवो, एना वैषम्यथी विषम अलंकारनो ध्वनि

(वसंततिलका.)

शूं भूर्रूपे अतनुए दीध चाप अर्पी,
 ने कर्णकुंडलीरूपे पणछे समर्पी,
 ने दै दीधा शर कटाक्षरूपे प्रियाने
 नाणी स्वशक्ति प्रगटी जग जीतवाने ? १३

(शार्दूलविक्रीडित.)

भूर्की मोहनी नांखतो अधर जे, ते शुद्धि, हा, संहरे;
 तीनां लोचनतीर जे, हृदय ते भूचापयोगे चोरे;

ऊपजे छे. कटाक्षपात उपर वळी कामना बाणनो मार अनर्थना समु-
 च्चयनो ध्वनि ऊपजावे छे. ए रीते अनेक अलंकार्थी अधिक शोभा
 पामतूं दैन्य मोहना उदयमां विरमे छे. अहीं आंवाभोरनो तापनास्वरूपे
 प्रयोग छे.

१३ भू-भवां. अतनु-देह विनानो कामदेव. कर्णकुंडली-गूँछळा
 जेवा देखावना कान. समर्पी-सांपी. शर-बाण. नाणी-निर्धारी. स्व-
 शक्ति-कामाख्या देवी.

उन्मत्त कृष्ण वळी विचारे छे के शरीर रहित काम शी रीते
 बाण फेंके ? कामबाणनो मारनार काम नहि पण प्रियतमा ज होवी
 जोइये. ए कल्पनाए उपरना श्लोकने जन्म आप्यो छे. अलंकार उत्प्रेक्षा
 छे. महिषासुरनो वध करवा प्रगटेली शक्तिए सर्व देवोनां प्रचंड
 आयुध पामी असुरनो संहार कर्या, तेना करतां केवळ कामनां स्वल्प

કાઠી નાગણ તુલ્ય જે, કુટિલ તે વેળી ય પ્રાણો હરે;

તલ્પી તલ્પી પાંતુ ઉચ્ચ કુચ આ કાં જીવ લેવા કરે? ૧૪

મોહે કર્ણ સુણી સુવેળ; નિરસ્વી લાવળ્ય નેનો ઠરે;

દેવી શ્વાસતળો સુવાસ હૃદયું ઉલ્લાસ સાથે સ્ફુરે;

સુકુમાર આયુધ વડે સમસ્ત વિશ્વ જીતી લેવાનું ચડિયાતું સામર્થ્ય કલ્પી રાધામાં શક્તિનો આરોપ કવિએ કર્યો છે, તે વ્યક્તિરેકનો ધ્વનિ ઉપજાવવાના હેતુથી છે.

૧૪ સંહરે—નાશ કરે. ભૂચાપયોગે—ભવાં રૂપી કમાનના યોગે.

ઉચ્ચ—^૧સ્થૂઠ, ઉપસેલા; ^૨ઉચ્ચ સ્વભાવના.

ए रीते प्रियाना मुखना ध्यानथी सात्त्विक कंप अने अंतःक्षोभने लीधे ऊઢઢતા કુચવાઢી રાધાની ઢર્બા સ્ફુરી આવે છે, તે જોઈ વિશેષ વિહ્વલ બનતા કૃષ્ણની આ કાર્પણ્યોક્તિ છે. અહીં સમ તથા વિષમની સંસૃષ્ટિ છે. પ્રથમ ચરણમાં સમ શ્લેષથી સંકીર્ણ છે; ત્રીજામાં તે રૂપક વડે પોસાય છે; અને ત્રીજામાં તે ઉપમા સાથે મઢેલો છે. ચોથામાં શ્લેષ વિષમનો સંકર છે. કુચના સાત્ત્વિક કંપમાં જીવ લેવાને તલ્પવાની સંભાવનાથી ઉત્પ્રેક્ષાનો ધ્વનિ ડઢે છે.

૧૫ સુવેળ—મીઠી બોલી. દેવી—જાથુ અનુભવી. સ્ફુરે—ધડકે છે.

રંભણ—આલિંગન, વે'વ્યાધિ—વિજોગની પીડા.

સંકલ્પલ્લ્ભ પ્રિયાના સમાગમનું સુખ ભોગવતાં ઢતાં ચિત્તની વ્યાકુલ અવસ્થા જોઈ મૂઢાતા જીવનાં આ મુગ્ધ વચન છે. અલંકાર

નર્તે રંભણ પામી રોમ; પુસ્વહં પી કંઠ ઢોલે મદે;
 સાધી સ્નેહસમાધિથી સુખ સઙ્ગ બે'વ્યાધિ જ્ઞાને વધે? ૧૫
 રામા રાસ વિશે રસે રમજ્ઞટે નર્તે અને શ્રીહરિ,
 વંશી વાય રસાહ; ત્યાં ઝુજ ભરી રાગાંધ રાસેશ્વરી,
 'આહા ! જો અધરે અમીરસ વસે !' એવું મિથે ઉચ્ચરી
 ચૂમે, ને મરમે રસેશ્વર હસે; તે શ્રી રંહો વિસ્તરી ! ૧૬
 ઇતિ શ્રીજયદેવવિરચિતે ગીતગોવિન્દે મુગ્ધમાધવો
 નામ તૃતીયઃ સર્ગઃ ।

વિશેષોક્તિ છે. અહીં અનુક્રમે ત્વચા, ચક્ષુ, ગ્રાણ, શ્રવણ અને રસના
 ઇન્દ્રિયોની રૂપ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ અને રસની તૃપ્તિ દ્વારા સુખની સામગ્રી
 બતાવી છે.

૧૬ રાગાંધ—^૧વાંસઢીમાં ગવાતા રાગથી મસ્ત બનેલી; ^૨પ્રેમને
 લીધે અંધ બનેલી. રાસેશ્વરી—રાસમાં પ્રધાનપદ ભોગવતી રાધિકા.
 રસેશ્વર—રસસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ. શ્રી—લક્ષ્મી.

અહીં રાધાકૃષ્ણના પરસ્પર પ્રેમના અતિશયનું નિરૂપણ છે. યુક્તિ
 અલંકાર છે. સંપ્રદાય પ્રમાણે આશીર્વાદ સર્ગની સમાપ્તિ બતાવે છે.

એ રીતે આ સર્ગમાં રાધા રીસાઈ ચાલી જવાથી માધવ મૂઝાતા
 વર્ણ્યા છે, માટે સર્ગનું નામ મુગ્ધમાધવ પાડ્યું છે. એમાં પ્રધાનપણે
 ભગવાનના અનુતાપનું નિરૂપણ છે.

ઇતિ શ્રીગીતગોવિન્દસંવાદે કૃષ્ણાનુતાપવર્ણનો નામ
 તૃતીય આલ્પઃ ।

गीतगोविंद.

सर्ग ४.

वस्तु:—श्रीकृष्ण रात्रिने झंखी रह्या छे. तेवामां सखी उतावळी आवी प्रभु प्रत्ये कहे छे:—कृपानाथ ! तमारा माटे स्वामिनी यमुनाने तीरे वृताकुंजमां झूया करे छे. कामा कामज्वरने लीधे ते केवल बेहाळ बनी गई छे. माटे हे रमेश ! तमे अविलंबे आवीने एनो हाथ झालो अने अमाग उपर कृपा करी गसेश्वरीने उतारो. अरे, ए आवी मोरला जोई विग्रहना वेगथी प्राण तजशे.

(अनुष्टुप.)

जमुनाजीतणे तीरे जै विजोगनीं रंजमां
व्याकुळा हरिने आली वीनवे वंजुकुंजमां.

१

---

१ बीजा त्रीजा सर्गमां नायिका तथा नायकने तेमना श्रीमुखे ज संगमोत्सुक बतावी तप्तेन तप्तप्रयसा घटनाय योग्यम् । ए न्याये

(પ્રબંધ* .)

મન મથતા મનમથના શરથી ડરતી ખીંતર ખારી
તમમાં લીન બને અવ તમને મનમાં ધારી ધારી;
નાથ ! સનાથ બિચારી

તલસે રસબસ પરવશ વિરહે વ્હાલી વ્હીલી તમારી. નાથ૦ ૨

નિસૃઘ્ધાર્થદૃતીની ભૂમિકા ધારણ કરતી સંયોગરસિક સસ્વીને કવિ કાર્ય-
ભૂમિ ઉપર આળે છે.

૨ મનમથ—કામદેવ. સનાથ બિચારી—માથે તમ મરણ નાથ
હતાં લાચાર બનેલી.

સસ્વી રાધાના વિગ્દહનું કરુણામય વર્ણન શરુ કરે છે. 'બિચારી
રાધા કામદેવનાં વાળથી બચવા તમારું શરણું વ્હાઈ તમાગ ધ્યાનમાં
લીન બની રહી છે.'

અહીં, 'સનાથ'ને 'બિચારી' થવાનો, 'રસબસ'ને 'વિરહે પરવશ'
હોવાનો અને 'વ્હાલી'ને 'વ્હીલી' બનવાનો વારો આજે આવ્યો છે એવું
સ્નેહ સાથે સૂચવી સસ્વી ભગવાનને મૃદુ ઉપાલંભ આપે છે, તથા અના-
નથા નાથ રસસ્વરૂપ કામી કૃષ્ણની કરુણા રસાત્મતા અને પ્રેમની
વૃત્તિને સાથે સંબોધી ચિત્તને આર્દ્રાર્દ કરી સંજોગ સજાવવા મથે છે.
'મનમથ' પદ કામદેવની પ્રાણઘાતક નિર્દય પ્રવૃત્તિનું બોધક છે.

* મૂઝમાં કર્ણાટ રાગ ને એકતાલી તાલ આપેલ છે. ત્રિતાલથી
ત્રિતલ રાગમા ગાઈ શકારો.

निंदे चंदन; चंदनी वर्जे; तर्जे वायु विकारी
 विषधरमय मलयागर संगे विषमय विषम विचारी; नाथ० ३
 गणूं, तम रक्षण कारण अणगण स्मरशर लेवा वारी
 कवच कमळदळकेरूं उर ए विधुर धरे विस्तारी; नाथ० ४
 दुर्लभ सांडितणा सुख सारूं विकट शके व्रत धारी,
 रंग अभंग ज जोग कुसुमशरशयन सजे सुकुमारी; नाथ० ५

३. वर्जे=तजे छे. तर्ज=तुच्छकारे छे. विषधरमय=अनेक सर्पथी
 बींटायलां. मलयागर=मलयाचळनां चंदननां झाड.

संज्वर अवस्थानूं अहीं निरूपण छे. ए अवस्थामां दक्षिण पवन,
 चंद्रनां किरण ने चंदननो लेप टाढक करवाने बदले ताप बधारे छे.
 अहीं तेम ज हवे पछीना चंद्रकर्तृक दहन बडे आगामी चंद्रोदय
 लक्षित छे. पूर्वार्धमां उपमा छे.

४ अणगण=अनेक. स्मरशर=कामबाण. विधुर=हीन. विस्तारी
 =विशाल.

ताप शमाववा करेला शीतळ उपचारनूं अहीं वर्णन छे. कमळनां
 पत्र स्वभावे ज शीतळ छे, तेने भीनां वर्णां बधारे शीतळ करवानो
 प्रयत्न बताव्यो छे. अलंकार उत्प्रेक्षा छे.

५. दुर्लभ=मोघूं. विकट=उग्र. रंग=क्रीडा. कुसुमशरशयन=फूलनी
 बाणशय्या. सजे=सेवे छे.

कमळपत्रना एकदेशी उपचारथी शाता न बळवाथी सर्व अंगे शीत-
 लता ऊपजावे एवी पुष्पशय्यानो अही निर्देश छे. विरहिणीने ते शर

રાહુતણા અતિ દારુણ દંતથી અંગભંગ લહોં भारी
 અમી ગઝતા શશી સમ દગ્ગજઝથી દરસે સુરત સારી; નાથ૦ ૬
 પ્રણમે મદન મિષે મૃગમદથી ચિતરી મૂર્તિ તમારી
 નીચે મીન કરી કર મોરની મંજરી અપી, મુરારિ! નાથ૦ ૭

તુલ્ય સાહે છે. માટે પુષ્પને શર કહી પુષ્પશય્યામાં શય્યાનો આરોપ કર્યો છે. તે આરોપ વ્રતની ઉપેક્ષાને જન્મ આપે છે, જેનું ફઠ આદિ-ગન અને અંગમ ગતિંગ દૃષ્ટ્યું છે; પુષ્પશય્યામાં ગદ્યા નિશ્ચઠ સૂતી વર્ણી છે, તેથી જડતાનો આક્ષેપ છે.

૬ દારુણ—ક્રૂર. અંગભંગ—શરીર સ્વંડિત બનવું. કઠડાવું તે. શશી—ચંદ્ર. દરસે—દેખાય છે. સુરત—મુગ્ધમુદ્રા. સારી—સમગ્ર.

કમઝપત્ર અને પુષ્પ રૂપી ઉદીપનથી દુઃસ્થિત રાધાનાં નેત્રોમાંથી ચોધાર આંસૂ વહે છે. તેનું અહીં નિરૂપણ છે. ગ્રસ્ત ચંદ્ર સાથે મુખને સરસાવ્યું છે, તેથી મુખનું નિસ્તેજપણું મૂલ્યવ્યું છે. આંસૂને અમ્રતનાં બિંદુની ઉપમા આપી છે, તેથી નેત્રજઝની નિર્મઝતા દર્શાવી નાયિકાના દિવ્યપણાનો ધ્વનિ મૂક્યો છે.

૭ પ્રણમે—પગે તાગે છે. મિષ—ઘ્વાનું. મીન—માછલું.

શીતોપચાર વ્યર્થ જતાં ચિત્રદર્શનથી વિરહવેદના વીસાગ્વાનો આ પ્રયત્ન છે. કૃષ્ણ ભગવાન વર્ણ શ્યામ છે, માટે ગદ્યા તેમની મૂર્તિ ચિત-રતાં કેસર ચંદન આદિ દ્રવ્ય મૂકી કસ્તૂરી વાપરે છે. પરંતુ બીજું કોઈ

‘पाय पडी छूं प्रभु, कर धरिये; म्हेर विना ज तमारी
देह दहे हरि हा ! हिमकर पण’ एवं रही उच्चारि: नाथ० ८
ध्यान धरी करी सुलभ दुलभ बल्लभ मूर्ति तमारी
ते तलपे, कलपे, विलपे, वळी प्रलपे पीड बीसारी; ना० ९

रखेने तेना मननो भेद पामी जाय ए दहेशतथी, तळे मत्स्य काढी
अने हाथमां आप्रमंजरी मूकी, ‘आ तो में कामदेव चितयां छे’ एवं
बताववानुं करे छे. आ अवहित्थ नामे मंचारी भावना अनुभाव छे.
युक्ति अलंकार छे.

८ हरि—‘कृष्ण; २चंद्र. हा—अफसोस. हिमकर—बरफ जेवां किर-
णवाळो चंद्र. उच्चारि रही—बोल्या करे छे.

गधाना दैन्यनुं आ चित्र छे. दुःखित गद्गद वाणी तेनो अनुभाव
छे. गधानुं उपरथी कहेवूं एम छे के ‘अहो कामदेव ! तमारी अवकृ-
पाए शीतल चंद्र पण मने बाळे छे. बाकी जेना उपर तमारी म्हेर होय
तेने पियूनां विरह ज केवो ! माटे तमारे पगे पडीं बीनवूं छूं के प्रभु !
तमे मारो हाथ स्थाओ, मारी व्होर चडो, ने हरिने पण मारी पेटे विह्वल
बनावी मारी पासे लखो.’ अंतर्गत अभिप्राय एवो छे के ‘हरि ! तमारी
अवकृपाए शीतल चंद्र पण मने बाळे छे. बाकी जेना उपर तमारी म्हेर
होय तेने दुःख केवूं ! माटे हे प्रभु ! तमारे पगे पडीने बीनवूं छूं, के
तमे आवीने मारो हाथ स्थाओ, मने तमारी करो !’ श्लेष अलंकार छे.

९ तलपे—आर्त्तिगान लेवा आतुर बने छे. विलपे—‘मारी काची

श्रीजयदेव-भणित विरहातुर बनितानी दूखियारी

दीन दशा सहोए वरणेली वारो विरह विकारी. नाथ० १०

(शार्दूलविक्रीडित.)

भासे वास भयान रान; फूलनी माळा बडी जाळ छे;

ऊन्हा श्वास धमंत दाह दिलनो दावाग्रि विक्राळ छे;

तन्वी व्यग्र वियोगथी वनतणी व्हीली कुरंगी ज छे;

कामे काळ बने निदान दमतो शार्दूलविक्रीडिते. ११

प्रमभक्तिने लीधे ए जता रह्या हशे' एम मानी विलाप करे छे. प्रलपे—
'मारी परीक्षा जोवाने संताई रह्या हशे' एम धागि गांडानी बेटे दीन
प्रलाप करे छे.

उन्मादनुं अहीं निरूपण छे. जाग्रत्स्वप्न तेनुं आलंबन छे. पर्याय
अलंकार छे.

१० भणित—कहेली. विरहातुर—विजोगने लीधे व्याकुळ.

संप्रदाय प्रमाण आशीर्वादथी प्रबंधनी समाप्ति करी छे.

११ भयान—भयंकर. व्यग्र—व्याकुळ. निदान—नक्की. शार्दूलवि-
क्रीडित—वाधनी चेष्टा.

एक तरफ पकडवा माटे पारधीए लांबी जाळ पाथरी होय, एक
तरफ ऊन्हो पवन फूंकतो दावानळ बळतो होय ने एक तरफ बकरेलो
वाघ कोळियो करवा तलपी रह्यो होय, तेनी वच्चे भयथी सोसाई जती
हरणी जेवी शियाविया बनी जाय छे, तेने चारे पास जंगल जेवूं

(પ્રબંધ*)

ઊર પરની હઢવી ફૂલમાઝા
 તે પળ ભાર ભળે અવ બાઝા
 કામિની તમ ચિરહે, પ્રીતમ ! ધ્રુવ૦ ૧૨
 શ્વાસ ઝૂંઘા મુશ્વથી મસ મૂકે,
 મદનાનઝની ધમળ જ્યમ ફૂંકે, કામિની૦ ૧૩

મયંકર લાગે છે. તેવી મદનમીરુ રાધા હરિના ચિરહે શિયાવિયા બની
 છે, તેને પળ વાસભવન તેવું જ મયંકર લાગે છે. આમ સચ્ચીઓ શીતો-
 પચારથી તેને ત્રાસ ઊપજાવે છે; આમ ઝૂંઘા શ્વાસથી પ્રતીત થતી
 અંતરની વેદના તેને સંતાપે છે, ને આમ કામદેવ તેના ઉપર ત્રાપ
 મારવાનું કરે છે. અહીં ઉપમા ને મુદ્રાની સંસૃષ્ટિ છે.

૧૨ અમિસાર રૂપી મુશ્વનો માર્ગ સ્વહો છતાં શા માટે રાધા
 તેનો આશ્રય નથી લેતી, તેનું સમાધાન કરવા સચ્ચી તેની લાચાર
 સ્થિતિ વર્ણવે છે. રાધા ચિરહે એવી લેવાઈ ગઈ છે, કે હઢવી ફૂલમાઝા
 પળ તેને ભારે લાગે છે.

૧૩ મદનાનઝ—કામાગ્નિ.

એ રીતે તેની કૃશતા અને નિર્બલતાનો અતિશય દર્શાવી અહીં
 ઝૂંઘા શ્વાસથી અંતર્દાહનું વર્ણન કરે છે. અલંકાર રૂપકપોષિત
 ઉત્પ્રેક્ષા છે.

* મૂઝમાં દેશાસ્વ રાગ ને એકતાલી તાઢ આપેલ છે. ત્રિતાઢ
 ટુતલય (આઢા તિતાલ) થી જ્ઞાયાનટમાં ગાઈ શકાશે.

दलित सजळ चळविचळ कमळ शी
 दिश दिश फेंके दग जळ गळती कामिनी० १४
 प्रजळी होळी रही ज्यम होये,
 किशलयशयन सभय त्यम जोये कामिनी० १५
 शीतळ चंदननी चर्चा ए
 लहे विषलेप ज दारुण दाहे कामिनी० १६
 अरुणांबरमां शशीना साजे
 करतळ पर नम्युं वदन विराजे; कामिनी० १७

१४ दलित—खंडित, नाळथी छूटूं पडेहूं.

तेना दयामणा देखावनूं वळी विशेष वर्णन आपे छे. उपमा
 अलंकारथी पोषित ग्यानिनूं अहीं निरूपण छे.

१५ प्रजळी रही होय—भडभड वळती होय. किशलयशयन—
 कृपळनूं बिछानूं. सभय—त्रास भेर.

कृपळनी पथगि उपर नजर पडतां उदय पामता उन्मादपोषित
 त्रामनूं अही वर्णन छे. अलंकार उत्प्रेक्षा छे.

१६ विषलेप—झेग्नो लेप. दारुण—भारे. दाह—बळतरा.

अहीं पण उन्मादपोषित त्रासनूं निरूपण जागि छे. साच्चिक कंप
 तेनो अनुभाव छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

१७ अरुणांबर—संध्याकाळनूं रातूं आकाश. माज—ठाठ, शोभा.
 करतळ—हाथेळी. वदन—म्हो.

અશરણ મરણશરણ વ્રણ વ્રેહે
 હૂંરો રસભરો 'હરિહરિ' જ જપે એ; કામિની૦ ૧૮
 શ્રીજયદેવનીં વાળો રસાલી
 હરિચરણાર્પિત દો દુઃખ ટાલી. કામિની૦ ૧૯
 (શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

કંદર્પજ્વરથી બલી બલી થતી વ્રે'વ્યાકુલી નાથ હે !

ચંપા, ચંદન, ચંદની, કમલની વાતે જ વ્હીલાય છે;

અહીં રાત્રી રાથેલી ઉપર ટેકવેલું મુખ સંધ્યાકાળે રતા આકા-
 શમાં પ્રકાશતા ચંદ્ર સાથે સમ્ભાવેલ છે. ચિંતા નામે સંચારી ભાવનું
 નિરૂપણ છે.

૧૮ વ્રણ વ્રેહ—વ્રણભૂત વિરહથી, વિજોગના ધાથી; વ્યસ્ત રૂપક.

મરણમાં પર્યવસાન પામનાર વ્યાધિનો અહીં આક્ષેપ છે. જન્માં-
 તરમાં હરિના જ સમાગમની ફરુના હરિના નામમરણથી પ્રદર્શિત
 કરી છે.

૧૯ હરિચરણાર્પિત—ભગવાનના ચરણારવિંદમાં નિવેદન કરેલી.

આર્શિવાદ પ્રબંધની સમાપ્તિનો બોધક છે.

૨૦ કંદર્પજ્વર—કામની પીડાનો તાવ. તન્વંગી—સુકુમાર અંગ-
 વાલી સ્ત્રી. જાવરી—ઘસાઈ ગયેલી.

વ્યાધિ ભાવનું અહીંથી નિરૂપણ છે. શરીરના કારમા દાહથી
 કામજ્વરની વિષમતા બતાવી છે. શીતોપચાર વ્યર્થ જવાથી તેની

एकांते पण श्यामनी अवनवी शीळी छवी अंतरे
धारी शीतळता घडी भर लही व्हाली क्यमे श्वास ले. २०

(उपेन्द्रवज्रा.)

स्मरज्वरे तापित तर्फडे छे,
ऊंगारी लो संगसुधा वडे ए;
अहो भिषग्रत्न कर धरी रे,
उपेन्द्र ! वज्रात्मक ना ठरो रे. २१

કષ્ટસાધ્યતા કહી છે. આવી વિષમ દશામાં ભગવાનની શંખનાથી તેના પ્રાણ ટકી રહેતા જળાવી અનિષ્ટનો પરિહાર કર્યા છે, તથા કૃષ્ણ વૈદ્ય ઉપગનો ગદાનો અચ્છ વિશ્વાસ પ્રકાશ્યો છે. ‘ તન્વંગી ’ પદ વ્યાધિની અસર બતાવે છે. ‘ ચંપા ’ પદ ફૂલના હારનું, ‘ ચંદન ’ શીતિલ્લ લેપનું, ‘ ચંદની ’ શીત સંજોગનું અને ‘ કમલ ’ મીની પત્રશય્યાનું ઉપલક્ષક છે. ‘ એકાંત ’ પદ સંગના વિદ્વેષનું સૂચક છે. સુકુમાર પ્રિયતમની આવી દશા થવા દીધા બાબત ગૂઢ ઉપાલંભ અર્થે ‘ નાથ ’ પદ વાપર્યું છે.

૨૧ સ્મરજ્વર કામની પીડાનો તાવ. તાપિત—ધીકી જતી. સંગસુધા—સમાગમ રૂપી અમૃત, ભિષગ્રત્ન—ધન્વંતરિ. ઉપેન્દ્ર—કૃષ્ણ ભગવાન. વજ્રાત્મક—વજ્ર જેવા કઠોર.

તરફડવા રૂપી અનુભાવથી મરણ રૂપી અનિષ્ટાપત્તિનો આક્ષેપ છે, તેને લીધે સંયુક્ત ક્રિયાપદ ‘ ઝંગારી લો ’ વડે સમાગમ સારું ત્વરા

(शार्दूलविक्रीडित.)

लोथे, ध्यान विशे बूडे, दृग बीडे, कंफे, रुआं पांगरे,
सीत्कारो सूसवे, लवे, ऊँठी ऊँठी धाये, ढळे भूतळे,
झोबाये अतनुज्वरे सुतनु ते, कीजे कृपा ने करे
लीजे. हे रसवैद्य ! ते तम रसे जीवे; ने बीजे वळे. २२

प्रकाशी छे. ' उपेक्षा के विलंब करशे तो कंठ अनिष्ट थशे तेनं
कलंक तमारे शिर आवशे, तमे वज्र जेवा कठोर कहेवाशे, ' ए
उक्ति पण ते ज अर्थनी पुष्टि माटे छे. समुद्र मंथन करतां नीकळेलां
चौद रत्नमां धन्वंतरि पण हता, तेथी ' भिषग्वन ' पद सामिप्राय छे.
धन्वंतरि अमृतना कुंभ साथे प्रगटया हता. ते वात पुराणोमां प्रसिद्ध
छे. रूपक तथा मुद्रानी संसृष्टि छे.

२२ रुआं पांगरे—रोमांचित बने छे. सीत्कारो सूसवे—सूसवाट
काढे छे. अतनुज्वर—कामनी पीडानो ताव. सुतनु—सुकुमारी. रसवैद्य—
प्रेमरस रूपी रसायननी विद्यामां कुशळ.

मरण रूपी अनिष्टापत्तिना आक्षेपने कवि राधानी दुःखित दशाना
तादृश चित्रथी स्पष्ट करे छे. लोथवाथी तेना तनमननी अस्वस्थता द्वारा
निद्रानो अभाव बताव्यो छे. ए रीते स्वप्नसमागमना असंभवने लीधे
ध्यानथी भगवानना संकल्पसमागमनो प्रयत्न जमाव्यो छे. नेत्रना
निमीलनथी अतद्व्यावृत्ति द्वारा हरिना दर्शन सारू इंद्रियवर्गनी अंत-
मुखता सूचवी छे. कंफथी संकल्पलब्ध प्रियतमना दर्शनने लीधे

(પુષ્પિતાગ્રા.)

ક્ષણ પળ ન વિજોગ વેઠનારી,
મટમટતાં દગ સ્વેદ લેખનારી
ચિરવિરહિણી આમ્રરાજિ સાગ્રા

અવ જીવશે ક્યમ જોઈ પુષ્પિતાગ્રા ? ૨૩

પ્રગટતા મનોવિકારનો અનુભવ કહ્યો છે. રોમાંચથી પ્રભુને આક્રિંચન દેતાં ઉપજતો હર્ષ દર્શાવ્યો છે. સીન્કારથી સંકલ્પસમાગમનાં દંતક્ષત નગ્નક્ષત પ્રકાશ્યાં છે. પ્રલપથી સંકલ્પસમાગમ ફાટી જતાં ' હરિ પ્રણયકલ્હથી આટલામાં કહીક સંતાઈ ગયા હશે ' એમ માનતી રાધાનો મનાવવા માટેનો પ્રયાસ પ્રતીત કર્યો છે. ઝઠી ઝઠી ઢોડવાથી હરિને આઠે દિશામાં શોધ્યાનું જણાવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર પડવાથી હરિની અપ્રાપ્તિન લીધે વજ્રપાત તુલ્ય હૃદયનો આઘાત ધટ્યો છે. જોવાવાથી મરણનો આક્ષેપ મૂક્યો છે. એ પ્રમાણે અનર્થસીમા વર્ણવી સમાગમની ત્વરા સારૂં સગ્ની હરિને બીનવે છે, કે ' એ ઝગરે તો માત્ર તમારાથી ઝગરે એમ છે; માટે રસની માત્રાથી તેને તમે બચાવી લો. ' અહીં પર્યાય, શ્લેષ આદિ અલંકાર એકઠા મળ્યા છે.

૨૩ દગ મટમટતાં—આંસ પલક્તાં. સ્વેદ—પીડા. ચિરવિરહિણી—તાજો વિરહ જેને લાંબો લાગે છે એવી. આમ્રરાજિ—અમરાઈ. સાગ્રા—બધી. પુષ્પિતાગ્રા—મોરેલી.

અહીં સાક્ષાત સમાગમમાં મેષોન્મેષ પળ ન સ્વમવા રૂપી અધીરાઈ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ક્રોધે અંધ ગજેન્દ્ર ઘાવ કરતાં શ્રીકૃષ્ણ રાધા તથા

સંભારી કુચકુંભ મીચી નયનો અંગે ન્હવાઈ જતાં,

ગધાની વિરહકાતરતાનો અંતિરાય બતાવે છે; તે વાસ્તવિક વિરહની તીવ્ર વેદનાની અસહ્યતા અધિકાવવા અર્થે છે. ‘ક્યાં મેષોન્મેષની પળ અધીરી રાધા અને ક્યાં વિરહની વેદના?’ આવા વિષમ યોગને લીધે વિષમ અલંકારનો ધ્વનિ ઊઠે છે. આંબા મોરવા તે વસંત રૂપી ઉદ્દીપન વિભાવનું ઉપલક્ષણ છે. ‘સાગ્રા’ પદ વસંતના સંપૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવનું બોધક છે. લાંબા વિરહની ઉગ્ર પીડામાં આંબા મોરવા રૂપી અનર્થ મઝ્યાથી સમુચ્ચય સ્ફુરે છે, તેની સાથે મુદ્રા સંસૃષ્ટ છે.

૨૪ ગજેન્દ્ર—કંસનો હાથી કુવલયાપીડ. કુચકુંભ—હાથીનાં કુંભસ્થલ જેવા સ્તન. વૃથા—મિથ્યા.

હાથી દંતુસલથી પ્રહાર કરે છે, તે છતાં અહીં ભગવાનને તો કુવલયાપીડનાં કુંભસ્થલ જ અડે છે એમ કહ્યું છે; તેનું કારણ એવું છે, કે તે ક્રોધે આંધળો બનેલો હાથી હરિના લાઘવને લીધે નિશાન ચૂકે છે, જેથી તેનાં દંતુસલ હરિને ન ધોતતાં જમીનમાં પેસી જાય છે ને તેના નમેલા માથાનાં કુંભસ્થલ જ કૃષ્ણની છાતી સાથે અફઝાય છે. એ અડતાં રાધાના સ્તનાલિંગનનું સુખ સંભારી શ્રીકૃષ્ણ આંખ મીચે છે ને સાત્ત્વિક સ્વેદથી ન્હવાઈ જાય છે. તે ઉપરથી ‘મૂર્ચ્છિત થતા હરિને મોતના મોતિયા છૂટે છે’ એવું ઝંઘૂં સમજતો કંસ જીતનો પોકાર

ઘેલો કંસ મદે વદે 'ગજ જિત્યો, જિત્યો !' ફૂંલાઈ વૃથા

ને હાથી જદુનાથ મુષ્ટિથી હણે તે ઓથ પૂરો સદા. ૨૪

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे स्निग्धमधुसूदनो

नाम चतुर्थः सर्गः ।

ઝઠાવે છે. પરંતુ શૃંગારી કૃષ્ણ તો સંકલ્પસ્વપ્નમાં લીન બની રાધાની આંતિથી વાત્સ્યાયનસૂત્રપ્રોક્ત મુષ્ટિ નામે પ્રહણનથી રસ ભેર સહજ પ્રહાર કરે છે, તેથી હાથી પ્રાણ તજે છે. અહીં મુષ્ટિનો પ્રયોગ શાસ્ત્રાતિચારી છે, તે રાગનો અતિશય બતાવવા માટે છે. શાસ્ત્રના અતિક્રમ બાબત વાત્સ્યાયનસૂત્ર, અધ્યાય ૭ તથા ૧૨ ના પૂરવે સૂચવેલા શ્લોક જોવા. અહીં સ્મૃતિ અને આંતિમાનનો સંકર છે, તે સ્થાયી ઉત્સાહને પણ ઢાંકી નાખતી સંચારી રતિને પોસે છે. સંચારી રતિ ભગવાન પ્રત્યેની કવિની રતિનું અંગ છે.

ए रीति आ सर्गमां मधुसूदन प्रत्ये राधानूं अत्यंत व्हाल सखीए प्रगट कर्यूं छे, तेथी सर्गनूं नाम स्निग्धमधुसूदन राख्यूं छे. एमां प्रधानपणे नायिकानी विरहोत्कण्ठिता अवस्थानूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे विरहोत्कण्ठितावर्णनो

नाम चतुर्थ आलापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૫.

વસ્તુ:—ગોપીઓ સાથે વિહારથી રોષનું કારણ આપ્યા છતાં પણ રાધિકા અનન્ય ચિત્તથી પોતાને જ ઇચ્છતી જાણી મઠ્ઠગઠ્ઠા બનેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સંયોગાતુર સસ્ત્રીને લચાર શબ્દથી વીનવે છે, જે ‘સસ્ત્રી ! તું કહે છે પણ મારા પગ ઉપડતા નથી. માટે તું જ જરા જા અને જુક્તિથી રાધાને અહીં તેડી લાવ. ’ તે ઉપરથી આર્ધીન સસ્ત્રી નિસૃઘ્ધાર્થદૂતી બની રાધિકાજી પાસે કૃષ્ણ ભગવાનની વિરહવેદનાનું અને તન્મયતાનું હૃદયવેધક વર્ણન કરે છે અને સંધ્યાકાળના અનુકૂળ અંધાકારમાં પ્રાણજીવનને મઠ્ઠવાને તેને બહુ પ્રકારે પ્રબોધે છે.

(પુષ્પિતાગ્રા.)

‘જ્યમત્યમ સમજાવી લાવ, શાળી !

તુજ જુગતે. અહીં છું હૂં.’ એવી વાણી

---

૧ કૃષ્ણ ભગવાવના વિરહવૈકલ્યના નિરૂપણની આ ચૂલિકા

શિર ધરી પ્રભુજીનીં તે જ ટાળે

સહી વીનવે જઈ કુંજ રાધિકાને.

૧

(પ્રવંધ*)

હૃદય દઢીં કઢીં સ્વીલે; કુમઢીં કઠિન થાય.

અનલ ત્રિગુણ અનિલે ત્રિગુણિત તનસ્વર્વી વ્હાય.

તવ વિરહે રસિયાજી અવ એ ઢૂરે.

ધ્રુવ૦ ૨

છે. પ્રેમમૂર્તિ રાધાના મનોભંગને લીધે થયેલા અપરાધની પ્રતિપત્તિ દક્ષિણ છતાં પણ હૃદયમાં રાધાપરાયણ કૃષ્ણનો અનુતાપ જણાવે છે. રાધાને ગમે તે યુક્તિથી મનાવી આળવા સસ્વી પ્રત્યે ભગવાનની પ્રાર્થના તેમની વિગ્હની વિકલ્પતા અને સંયોગ માટે આતુરતા પ્રકાશે છે.

સ્વીલે—^૧વિકાસ પામે છે, ^૨મલકાય છે. અનલ—અગ્નિ. અનિલ—પવન. ત્રિગુણ—મંદ સુગંધિ અને શીતલ, એમ ત્રણ ગુણવાળો. ત્રિગુણિત—ત્રણગણો.

અહીં સાહિત્યદર્પણમાં કહેલી તાપ નામે સ્મરદશાનું નિરૂપણ છે. ‘ રસિયાજી ’ પદ ભગવાનનું શૃંગારીપણું બતાવવાને મૂક્યું છે. વસંતની કારમી ઉદીપનસામગ્રી વિરહની અસહ્યતા દર્શાવવાને યોજી છે. મલય-પવન કામાગ્નિ ભમકાવે છે, માટે તે એના ત્રણ ગુણથી છેતરે છે, એમ કથ્યું છે. વઢી ફૂલની કઢીઓ કોમલતાના ડોલથી મૂલ્યવામાં નાંચી

* મૂલમાં વરાડી રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી કન્યાણ રાગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

વિજન વન હરિ સેવે વરજી સુચિર ધામ.

પઢ વિપઢ વિકઢ લે તનમય પિયુ તુજ નામ. તવ૦ ૩

ભ્રમરરવ સુળી સીડે યુગલ કરથી કાન.

કુસુમ શરથી ફફડે વઢી વઢી છઢી છઢી પ્રાણ. તવ૦ ૪

રજનિભય ધરી કંપે સજની ! શિથિલ તંન.

ધરણિશરણ તલપે સ્મરી હિમકરકર મંન. તવ૦ ૫

તેમની તીક્ષ્ણતાથી હૃદય ચીરવામાં પતેહ પામે છે, માટે સ્ત્રી છે, એમ કહ્યું છે. હરિના વૈકલવ્યનું વર્ણન નિસૃઘ્ધાર્થદૂતીના રસાંતર ઉપાયનું અંગ છે.

૩ વિજન—નિર્જન. વરજી—તર્જીને. તંનમય—તદાકાર.

ભવનના વિદ્વેષથી અને અરણ્યના સેવનથી અશ્રુતિ કિંવા વિષય-નિવૃત્તિ નામે કામદશાનું નિરૂપણ છે. ઉત્તર ભાગમાં તન્મયતા છે.

૪ રવ—સૂર્યો અવાજ. યુગલ—બે. કુસુમ—ફૂલ. શર—બાળ.

ભમરાની પંક્તિ કામદેવનાં ધનુષની પળછનું અને ગણગણાટ ધનુષના ટંકારનું ભાન કરાવે છે, ત્યમ વઢી ભમરાના બેસવા ઊઠવાથી સ્વરતાં કુંજગૃહનાં પુષ્પ કામના ધનુષમાંથી છૂટતાં બાળ બને છે, જે અડતાં જ પ્રભુ વિકટ પ્રાણસંકટમાં પડે છે. અરુચિ અને ઉન્માદ દશાનું વર્ણન છે.

૫ રજનિ—રાત. શિથિલ—નરમ. ધરણિશરણ—મૌંય ઢઢી પડતા. હિમકર—બરફ જેવાં કિરણવાળો ચંદ્ર. કર—કિરણ.

પ્રણયમય જયદેવે રચિત વિરહગાન
 રસિકહૃદય મચવે અતિ હરિરતિરસતાન ! તમ૦ ૬
 (શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

કુંજે જ્યાં રસતંત્રની તુજથકી સિદ્ધિ હતી સાંપડી
 તીર્થે પ્રેમતળા જ તે થિર ઠરી, તારા જ ધ્યાને ઝૂંડી,
 તાજો તારક નામમંત્ર તુજ જે તે શ્વાસ સાથે જપી
 વાંછે છે તુજ સંગની સુમધુરી પીવા સુધા શ્યામજી. ૭

દિવસચર્યા વર્ણી હવે આગામી રાત્રિ બાબત મયનું વર્ણન આપે છે.
 અહીં પૂર્વાર્ધમાં તનુતા કિંવા કૃશતાનો નિર્દેશ છે અને ઉત્તરાર્ધમાં
 સંતાપનું નિરૂપણ છે.

૬ પ્રણયમય—પ્રેમમાં મગ્ન.

અહીં પ્રબંધ અધૂરો જ મૂકી આશીર્વાદથી વલણ વાઢી દીધું છે.
 તે હરિની કરુણ વિરહદશાનું સંપૂર્ણ વૈકલ્ય વર્ણવવા અસમર્થ બનતા
 સગ્વીના કે કવિના હૃદયની આર્દ્રતાને લીધે છે.

૭ વાંછે છે—ઈચ્છે છે. સુધા—અમૃત.

અધૂરા ગીતના અર્થની શ્લોકથી પૂર્તિ કરે છે. જેમ કોઈ યોગી
 દિવ્ય સુધાની પ્રાપ્તિ સારૂં પૂર્વે જ્યાં પ્રાચીન તંત્રમાં કહેલી સિદ્ધિ
 સાંપડી હોય તેના તે જ મહિમાવંત આદિતીર્થમાં અચ્છ આસન વાઢી દૃઢ
 ધ્યાન ધરી શક્તિનો તારક મંત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે જપ્યા કરે, તેમ
 વિયોગી કૃષ્ણ પળ જ્યાં પૂર્વે પ્રસન્ન રાધાની કૃપાથી કામકામનાની

(प्रबंध*.)

रतिरस मनमां झंखी वनमां विचर्या पियु अलबेली !
 विलंब हावां कर न जवामां, मोहनने मळ व्हेली;
 यमुनातीरे भारीं अधीरे कुंजे कुंजविहारी
 स्मरमदमर्दन हरि रसवर्धन वाट जुए छे तारी. ध्रुव० ८
 वेण वजावी नाम गजावी साद करे प्रभु भावे;

रज तुज पगनी गणी मारगनी धूळ ऊंडंत वधावे; यमुना० ९
 सिद्धि मळी हती ते ज कुंजगृहमां राधाना समागम रूपी अमृतना
 पान साखूं राधानूं नाम जप्या करे छे. अहीं असाधारण औत्सुक्यनूं
 निरूपण छे. अलंकार रूपक छे.

८ विचर्या-पधार्या छे. स्मरमदमर्दन-कामदेवनो मद उतार-
 नार. रसवर्धन-रसमां वृद्धि करनार.

साम उपायथी चतुर सखी दूती कार्य साधवा प्रवृत्त थाय
 छे. 'तारी प्रीतिना तरस्या हरि वनमां पधार्या छे, ते तारी वाट
 जोया करे छे' इत्यादि सामवाक्य छे.

९ वधावे-वधावी ले छे.

अहीं तन्मयता दशानूं निरूपण छे. ए तन्मयता पवनने लीधे
 धूळ ऊडतां राधाना आगमनी भ्रांति ऊपजावी रज माथे चढाववारूप
 कार्यथी प्रकाशता हर्षनूं आलंबन बने छे.

* मूळमां गुर्जरी राग ने एकताली ताळ छे. त्रिताळ विलंबित
 (धीमा तेताळ) थी हमीरकल्याण रागमां पण गाई शकाशे.

पान पडे के पर फफडे, के प्यारी धारी पधारी
 वळीं वळीं व्हाले पंथ निहाळे सुचकित सेज समारी; यमुना० १०
 तो अली! अमथां छनछन करतां तजीं झांझर रिपु रंगे
 चाल नीं कुंजे घन तमपुंजे, सज श्याम ज पट अंगे; यमुना० ११
 तरल बगलीं युत मेवालिये दमकतीं दामिनीं पेरे
 हार धरेले हरिउर व्हेले विलस वसी रस भरे; यमुना० १२

१० चकित—आतुर, अधीरा.

पूर्वाक्त तन्मयतानी अही अत्यंत औसुक्यमां समाप्ति करे छे.
 साम प्रयोग जारी छे. हरिने अहीं उन्माद दशमां वर्ण्यो छे.

११ रिपु—दुश्मन. घन तमपुंज—गाढ अंधकारनो समूह.

कृष्णपक्ष होवाथी काळूं अंबर पहेरवानूं कहां छे. कृष्णाभिसारिका-
 नो वेष प्रच्छन्न विहार अर्थे छे, तेथी झांझर काढी नांखवा सखी सूचवे
 छे. 'श्याम' पदमां श्लेष रह्यो छे.

१२ तरल—चंचळ, सगर्भा थवा उक्तावळी. युत—युक्त. दमकती
 चमकती. दामिनी—बीजळी. विलस—शोभा धारण कर, रम.

पूर्वे अभिसार सजाववा कृष्णनी प्रीतिनूं चित्र आपी सखी अहीं
 अभिसारनूं फळ जे विलस तेनूं मनोहर दृश्य रजु करे छे. योजेलो
 उपमा अलंकार प्रेमी युगलना सोकंठ आळिगननूं सहज सूचन करे छे.

सेर त्रटकतां चीर छटकतां नव निधिरूप नितंबे
 नयन रसालस लोभव लालस लालतणां अविलंबे; यमुना० १३
 वहाँ आ रजनी जाशे; सजनी ! छे नरवर अभिमानी:
 पूर मनोरथ प्रीतमना झट बहेन ! वचन मम मानी; यमुना० १४
 हरिसेवक जयदेव कहे, लयलीन थई भजू भावे
 ते रससागर नटवर नागर, जे जन पुण्ये पावे. यमुना० १५

१३ सेर—कटिमेखळानी सेर अहीं अभिप्रेत छे. नितंब—पंठ.
 रसालस—प्रेमना आवेशने लीधे मंद. लालस—आतुर. अविलंबे—सत्वर.

भौंय खोदतां बंधननी दोरी तूटी गये आच्छादननूं कपडूं दूर
 थयाथी ऊघाडो दीसतो निधि जडी आवे छे, त्यारे तेना रुचिर दर्श-
 नथी लोचन लोभाय छे; तेटला माटे अहीं नितंबने कामदेवना निधिनुं
 रूप आप्यूं छे. विलासी रासेश्वरीने लोभाववा विलासनूं वर्णन जारी
 छे. अलंकार रूपक छे.

१४ ' तूं मानमां रहीश, तो पछी हरि पण अभिमानी छे
 ए वात ध्यानमां राखजे ' एम कही उपेक्षाना सूचनथी सखी रीसायली
 राधाने भय बतावे छे.

१५ श्रीहरिसेवक—भगवाननो भक्त. नागर—रसिक. पावे—पामे छे.
 नमस्कारपूर्वक भगवानना नामनूं उच्चारण गीतनी समाप्ति बता-
 ववा माटे छे.

(હરિજી.)

મુઝ થકી મૂકે તે નિઃશ્વાસો અનંત વઢી વઢી,
 ષકિત નયને કુંજે જોયે, વ્હીલાય લવે વઢી,
 કૂંઢી કૂંઢી લઈ ટીશી શય્યા રચે ય ફરી ફરી;
 ઘન મદનનો ઉન્માદે એ વિધે જ ઝૂરે હરિ. ૧૬
 (શાર્દૂલચિક્રીટિત.)

તારા રોષ સમાન તીવ્ર તપને છે અસ્ત પામ્યો સહી;
 ને વાઘ્યું પિયુના મનોરથ પઠે અંધારૂં આશા મહીં;

૧૬ ચકિત નયને—આતુર દાષ્ટી. શય્યા—બિઘાનું. ઉન્માદ—આવેશ.

ઉપેક્ષાના પ્રયોગની દહેશતથી સ્નેહના વિચ્છેદનો પ્રસંગ અટકાવવા નિપુણ સહી ભગવાનની વિરહોત્કંઠિત અવસ્થાનું ફરીને હૃદય-વેધક વર્ણન કરે છે. અહીં ઉન્માદ દશાનું નિરૂપણ છે. અલંકાર સ્વાભાવોક્તિ છે.

૧૭ રોષ—રૂસણું. તપન—સૂર્ય. વાઘ્યું—વૃદ્ધિ પામ્યું છે. આશા—દિશા. પ્રબોધે—સમજાવે છે. અભિસાર—પ્રિતમને જઈ મળવું તે.

સામવાક્યથી રોષ શમ્યો છતાં રાધાને સૂનમૂન બેસી રહેલી જોઈ તેના મદનવૈકલ્યને રોગ શમ્યા પછીની શરીરની શિથિલતા સરસી રોષ શમ્યા પછીની મંદતા લેખવતી સહી તેને ઉપર પ્રમાણે પ્રબોધે છે. સૂર્યાસ્ત ક્યારનો એ થઈ ગયો છે, એવું બતાવવા ‘સહી’ પદ મૂક્યું છે. રાત્રિ થોડો વચ્ચે થયાં બેઠી છે, તે જણાવવા શુદ્ધ ભૂતકાળના

જોઢેની ! ચકવી ય દીન વચને હું શી પ્રબોધે વળી;

રુડો આ અભિસારનો સમય છે; ઘેલી ! શું બેઠી ઢ્હીલી ? ૧૭

(હરિણી.)

ચકિત તિમિરે જોતી જોતી, ક્યમે ય ધીમી ધીમી

ભરતી ઢગલાં દૃષ્ટે દૃષ્ટે વળી વળી વીસમી,

મદનમદમાં અંગે અંગે પ્રકંપતી મૂર્તિથી

દરસન દઈ રીસે કીજે સહી ! હરિને કૃતી. ૧૮

‘વાઘ્યું’ પદનો પ્રયોગ છે. સખી સંબોધે છે તે જ વચ્ચે ચકવી બોલી ઊઠે છે; તે વર્તમાન ‘પ્રબોધે’ પદથી સૂચવ્યું છે. ચકવીનો વિલાપ વિરહની અસહ્યતા બતાવનારો હોઈ પ્રિયતમને સત્વર જઈ મળવાનો બોધ આપે છે. પહેલાં ત્રણ ચરણની સહોપમાનો સમુચ્ચય છેલ્લા ચરણની ઉક્તિનું સમર્થન કરનાર કારણ છે, તેથી કાવ્યલિંગ અલંકાર નીપજે છે. બીજા ચરણના એકદેશમાં શબ્દશ્લેષ છે. એ અલંકારોથી શોભા પામતો ગ્લાનિ નામે સંચારી ભાવ અહીં વિપ્રલંભ શૃંગારને દીપાવે છે.

૧૮ વીસમી—વીસામો લેઈ. મદનમદ—કામનો મદ. પ્રકંપતી—ધ્રુજતી. કૃતી—કૃતાર્થ.

મનની મંદતા નથી પણ શરીરની શિથિલતા જ છે, એવું જોઈ સખી રાધાને મિષ્ટ વચનથી ધીમે હરિને જઈ મળવા ઉત્કેરે છે. અહીં સાત્ત્વિક કંપથી ને સંચારી ભયથી પોસાતા ગ્લાનિ ભાવનું નિરૂપણ છે. સ્વાભાવોક્તિ અલંકાર છે.

(शार्दूलविक्रीडित.)

को कामे नीकळी भूलां पढीं मळी बोलीथकी ओळखी

भीडी भीडी भुजे, अडोअड मुखे चूमी चूमी, दंतथी
दै दै दंश, झिली झिली तिमिरमां क्रीडाहूदे, खंतथी

पोखी कोड अहा भीजे भीतर शा व्रीडारसे दंपती ! १९

(शिखरिणी.)

जयश्रीए जाणे अरचित ज मंदार सुमने,

स्वयं वा सिंदूरे चरचित ज रंगे रणतणे,

१९ भुज—हाथ, बाथ. भीजी—रसबस बनी. व्रीडा—लज्जा.
दंपती—चरवहु.

‘कदाच हरि सामा आवता हशे न रस्तामां मळी जशे तो तो
वळी ओर रस जामशे’, ए मिषे ललचाववा इच्छती सखी अन्योक्तिथी
राधाने पुनः प्रमोदे छे. ए अन्योक्तिमां वर्णवेल विहारनो ल्हावो लेवा
माटे पूर्व कृष्णाभिसारिकाने छंदनतां झांझर उतारवा सखीए कवुं
हतूं. अंधकारमां अणधार्यो एकांतसमागम रतिनो उद्दीपक बनी औत्सु-
क्य—मोह—मति—व्रीडा आदि संचारी भावथी खीलता संभोगशृंगारमां
परिणाम पामे छे, तेनूं उपर निरूपण छे. पर्यायपोषित अप्रस्तुतप्रशंसा
अलंकार छे.

२० जयश्री—विजयनी अधिष्ठात्री देवी, विजयलक्ष्मी. अरचित—
पूजेलो. सुमन—फूल. स्वयं—भगवाने जाते. वा—अथवा. चरचित—
चर्चेलो, शणगारेलो.

हणी मुक्के एके गज कुवल्यापीड रुधिर
नरो रेलायेलो कर हरितणो रहो मुज शिरे ! २०

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षो
नाम पञ्चमः सर्गः ।

सर्गनी समाप्ति सूचनारूढं आ मंगळ वचन छे. श्रीकृष्णनो उत्साह अहीं कविनी भगवान प्रत्येनी रतिनूं अंग छे. तेथी कुवल्या-नंदमां कहेलो प्रेय अलंकार बने छे. हरिनो हाथ जे लाल जणाय छे ते शके रणमां ऊर्त्याना हर्षथी सिंदूर चोळ्ये प्रथमथी ज लाल थयो हशे, अथवा तो हाथी प्राण तजतां जयलक्ष्मीए मंदार पुष्पनी माळा अप्याथी पाछळथी लाल जणातो हशे, ए बे उत्प्रेक्षाओ प्रेयने पोषे छे.

ए रीते आ सर्गमां पुंडरीकाक्षनी राधाने मळवानी आकांक्षानूं वर्णन छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्ष राख्यूं छे. एमां प्रधानपणे हरिना विरहनूं निरूपण छे,

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे हरिविरहवर्णनो
नाम पञ्चम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ६.

वस्तु:—प्रियतमने मळवानी उत्कंठथी विरहकृश राधा ऊठे छे, परंतु डगळं देतामां ज ते धरणी ढळें छे. ते हकीकत सखी जई कृष्ण भगवानने कहे छे. वळी ते वीनवे छे, जे 'प्रभु ! तमारा बिजोगे तलसती राधा ज्यांत्यां तमारा संकल्पसमागमथी जीवे छे. परंतु हवे तो ते एवी अधीरी थई गई छे, के तमारा विना आ वसंत ऋतुनी रात्रि ते केवी कादरो ते कही शकातूं नथी.'

(आर्या.)

तन्वी तव वितनुतणा वेगे व्हीली डगे न दई शकती
निरखी सही जई हरि रसभीना प्रति वदे वळती. १

---

१ तन्वी—गळी गयेली छी. वितनु—काम. वेग—तीव्र वेदना.

(પ્રબંધ*)

દિશ દિશ તે તમ મૂર્તિ તરંતી
જોય અઘરમધુ પાન કરંતી;
નાથ અરે ! જુવતી જમુના કુંજ શુરે ! ધ્રુવ૦ ૨

ચતુર સસ્વીની સફલ પ્રાર્થના અને નાયિકાની અંતર્ગત ઉત્કંઠાથી સંભવતા સમાગમમાં આડે આવી વિગ્ર કરતી રાધાની કૃશતા અને તાપ દશાનું આ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે. વિરહ વિપ્રલંભને સ્વીલ્બનાર વ્યાધિ નામે ભાવ સહકારી ગ્લાનિથી પોષણ પામી ડગલું ન દેવાવા રૂપી અનુભાવે પ્રતીત બને છે.

૨ મધુ—^૧અમ્રત, ^૨મધ. જુવતી—જુવાન સ્ત્રી. અનાથ—લાચારપણે.

રાધાના ઔત્સુક્યનો જેને તાજો અનુભવ છે એવી રસિક સસ્વી રાધામય બની પ્રતિભાચક્ષુથી તેની વાસકસજ્જા અવસ્થા નિહાળતી કૃષ્ણ ભગવાનને આતુર વચને વીનવે છે, કે ‘પ્રભુ ! તરુણ રાધા લતા-કુંજમાં તમારા વિના અનાથપણે તલસે છે, ઇટલે કે હે નાથ ! તમે તમારા સમાગમથી તેને સનાથ કરો. ’ ચતુર્થ સર્ગમાં રાધાની ઉત્કંઠિત અવસ્થા સાંભળી ગલગલા બનેલા, પળ વસંતવિલાસના પ્રસંગે પોતાનાથી થયેલા રાધાના ચિત્તના સ્ફંડનને લીધે સાતંક કૃષ્ણનું વૈકલ્ય દૂર કરી નાયકનાયિકાનો મેળાપ કરાવવા વલ્ળ ધરાવતી સંયોગરસિક સસ્વી

* મૂલમાં ગુણકરી રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી તેમ જ ધમ્માલ તાલથી વાગીશ્વરી કાનડા બહાર રાગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

‘હરિ, હરિ’ કરી હરિમય બની બાઝા
 સુહવે મોરમુગટ વનમાઝા; નાથ૦ ૩
 વ્હીલી વલય બિસનાં વહી કરમાં
 જીવે રટી જ રતિ તમ ઉરમાં; નાથ૦ ૪
 ‘વાર થઈ; ક્યમ પ્રીતમ નાવ્યા ?’
 કહી કહી જોય સસ્વીમુખ માવા ! નાથ૦ ૫

આદરેલું વાસકસજ્જાવર્ણન ઔચિત્ય ધરાવે છે. જાગ્રત્સપ્તથી પ્રકાશતી તન્મયતા દશાનું અહીં નિરૂપણ છે.

૩ પ્રેમભક્તિની ચઢતી ભૂનિકાનું અહીં વર્ણન છે. જગત કૃષ્ણમય જોતી રાધા પ્રેમસમાધિમાં મગ્ન બની અંતરમાં પ્રકાશતા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં લય પામી પોતાને હરિરૂપ પ્રીછે છે ને તે ભાવનાથી હરિનાં આમૂષણ સજે છે.

૪ વલય—કંકળ. બિસ—^૧કમઝનો ઢાંડો; ^૨વિષ.

બિસનાં વલય જોતાં યોગ ટૂંકી જાય છે. તથાપિ ‘હવળાં પ્રમુ આવી પ્રેમાન્નત પાશે’ એ આશા પ્રબલ છે, તેને લીધે તે રતિરસની શંસ્વનાથી ટકી રહે છે. એ રીતે અમંગલનો અહીં પરિહાર કર્યો છે. ‘બિસ’ માં ‘વિષ’ નો શ્લેષ રહ્યો છે. ‘વહી’ પદથી બિસ પળ રાધાને મારરૂપ નીવડે છે એમ સૂચવ્યું છે.

૫ માવા—હે માધવ, કૃષ્ણ.

અહીં ચિંતાથી અનુભાવિત ઔત્સુક્યના અતિશયનું નિરૂપણ છે.

होंश धरी नरवरने मळवा
 धसमम घाई पडे ढळी अवळा; नाथ० ६
 'आ आव्या घनश्याम' करीने
 तिमिर च्छे भुज उभय भरीने; नाथ० ७
 न मही विलंब वरजी लज्जा
 विलपे व्याकुळ वासकसज्जा; नाथ० ८
 श्रीजयदेवनी वाणी रुडेरी
 सहृदयने दे प्रीति अनेरी! नाथ० ९

६ अही श्रमपोषित ग्लानिनं निरूपण छे. 'अवळा' पद साभि-
 प्राय छे. अलंकार काव्यलिङ्ग छे.

७ धनश्याम—मेघ समान श्याम. उभय—बे.

अही उन्माद नामे भावनं निरूपण छे. तिमिग्मां हरिनां भास ए
 तेनो अनुभाव छे. निर्दिष्ट उन्मादनं आलिंगनचुंबनशी समर्थन कथं
 छे. अलंकार भ्रांतिमान.

८ विलपे—विलाप करे छे, रुदन करे छे. वासकसज्जा—संकेत-
 स्थान सज्ज करीने वाट जोती बैठेली नायिका.

अंधकार विशेष भगवाननी भावना आलिंगनचुंबने टळी जनां
 व्याकुळी राधाना विषादनं अही निरूपण छे.

९ सहृदय—रसिक. अनेरी—असाधारण.

भक्तिरसिकने श्रीराधिकाजीनी प्रेमभक्तिना बोधथी अने काव्य-

(માલિની.)

વિપુલ પુલક ધારી, સૂસવી સીસકારી,
 વર્નો જડ, લર્વો વ્હીલું, ઢીલીલીલી ચિચારી
 ગહન રસસમુદ્રે મગ્ન, મૂર્તિ તમારી

અવ સહો અવલંબે ધ્યાનથી ધારો ધારી. ૧૦

રસિકને નાયિકાની વાસકસજ્જા-અવસ્થાના નિરૂપણથી આ કવિતા આનંદ આપનારી થાઓ, એવા આશીર્વાદથી કવિ પ્રબંધ સમાપ્ત કરે છે.

૧૦ વિપુલ—પુષ્કલ. પુલક—ગેમ, રોમાંચ. ગહન—ઝંડા. રસ—
 ૧પ્રેમ, શૃંગાર; ૨જલ. અવલંબે—આશ્રય લે છે.

નેત્રની પ્રતાગ્નાથી મુગ્ધ બની ગધા આંચ મીચે છે, તો ત્યાં પળ કૃપ્ણ ભગવાનને આવી ગાઢ આશ્રિત દેતા જુએ છે, જેથી તે રોમાંચિત બને છે; તેમના દંતના દંશ અનુભવે છે, જેથી તે સીસકાર મૂકે છે; અર્પૂર્વ ગતિરસ ચાલે છે, જેથી તે જડ બને છે; અત્યંત આનંદ વ્હે છે, જેથી તે સ્વર્ભંગ પામે છે; અને ગમમાં મગ્ન થાય છે, જેથી તે સંકલ્પલબ્ધ પ્રીતમને મેટે છે. અહીં સમુદ્રમાં ડૂબતા મનુષ્યનો અપ્રસ્તુત વૃત્તાંત પણ ગમ્યમાન છે. તે પણ ગહન રસના દટલે ઝંડા પાળીના સમુદ્રમાં ડૂબતાં મયથી રોમાંચિત થાય છે, હાંફથી સીસકારી સૂસવે છે, શીતથી અંગે જડ બને છે, કરુણ વિલપ કરે છે, તથા જે કંઈ મૂર્ત પદાર્થ જુએ છે તે લક્ષપૂર્વક ધારી હાથથી પકડે છે. એ શ્લેષથી પ્રગટતા અપ્રસ્તુત અર્થની સાર્થકતા સારૂં તેની અને પ્રસ્તુત અર્થની તુલનાથી ઉપમાનો ધ્વનિ નીપજે છે. દરિયાના પાળીમાં ડૂબતો

(शार्दूलविक्रीडित.)

धर्या के पवने करी खडखडे कुंजे जरा पान, के
भाळे वाट वळी वळी, सज करे शृंगार ने स्थानके,
कोडे घाट घडे वळी घट विशे क्रीडातणा क्रोड जे,
ते तन्वी मधुयामिनी पियु विना केवी वने काढशे ? ११

“भोगी कृष्ण रमे छे आ वड तळे. भाई ! रहे मां अहीं.
जो, ओ सुंदर नंदनां सदन छे. जा तूं सवेळा तहीं.”

माणस जेम ते ते विकार दर्शवे छे ने ते ते चेष्टा करे छे. तेम रस-
समुद्रमां डूबती गथा पण करे छे. ध्वन्यमान उपमा आ अवसरमां
अहो प्रभु ! तम विना अन्य कोई मखीने ऊगारनार नथी एवो अर्थ
सूचवी सखीनी समागम सारू आग ने आतुरता प्रकाशे छे.

११ मधुयामिनी—वसंत ऋतुनी गत्रि.

वधोर दुःख वर्णवयानी पोतानी अशक्ति दर्शावनी. रसिकशिरो-
मणि श्रीकृष्णने ज ते कल्पी लेवानूं सोंपती. विलंब न न्वसी शकती
उत्सुक सखीनी आ दीनतानी आर्त आतुर उक्ति छे. भूत उत्कंठित-
दर्शना कानमां रमता पडछंदानो अने भावी विप्रलब्धा-अवस्थाना भय
ऊपजावता भणकारानो वर्तमान वासकसज्जाना चित्रमां अही आलेख छे.

१२ भोगी—^१नाग; ^२विलासी. कृष्ण—^१काळो; ^२श्रीकृष्ण
भगवान. सदन—घर. पांथ—वटेमार्ग. वाक्यावळी—वाणी. स्वागत—अ-
वकारनां वचन. रळी पूरो—आनंद वधारो.

सखीनां अशक्तिनां वचनोथी आक्षिप्त सर्गसमाप्ति संप्रदाय प्रमाणे
आशीर्वाद वडे कवि उक्त करे छे. कालिंदीने तीरे भांडीर वड नीचे

एवी तात समक्ष पांथमुखनी राधानी वाक्यावली
 सांजे श्रीहरि स्वागते बूडवता दूरो तमारी रली ! १२
 इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे धन्यवैकुण्ठो
 नाम पष्ठः सर्गः ।

रात्रिण विहाग्ना आगमचथी करी रखेला टगव प्रमाणे प्रथम गथा
 संकेतस्थान आगळ आवी कृष्णनी वाट जुण छे. तेवामा कोइ मुसाफर
 आवीने ते वड तळे पडाव नांखे छे. तेना प्रत्ये गथा कहे छे. के
 'अरे भाइ ! तूं आ स्थळे रहे मां. केसके अही तो कृष्ण भोगी (एटले
 काळो नाग) खेले छे.' कहेवानो मर्म एवो छे के ' आ स्थळे तूं रहे
 मां. केसके अही तो भोगी एटले बिल्यासी कृष्ण भगवान खेले छे.' ए
 गते उपरथी काळा नागना वासथी मुसाफरने भडकावी. डील करना
 कृष्णने पोते भांडीर वड पधायानी खबर होचाडवा तेने रतवामा
 मारुं गथा नंदजीनूं ज घर बतवे छे. तेनी युक्ति बगवर फावे छे.
 वटेमार्ग सूचना अनुसार नंदजीने त्यां जाय छे. नेहकीकत गुजारी रत-
 वामो मागे छे. संकेतनी बात छुपाववा श्रीकृष्ण तेना बोळ आदर-
 वचनमा डूवावी दे छे. अहीं आरंभमां श्लेषवळे प्रगटतो वस्तुध्वनि छे.

ए गीते आ सर्गमां राधानी अनन्य प्रीतिने शीघे भगवाननी ध-
 न्यता प्रकाशी छे. तेथी आ सर्गनूं नाम धन्यवैकुण्ठ गान्यं छे. एमां
 प्रधानपणे नायिकानी वामकसज्जा अवस्थानूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे वासकसज्जावर्णनो

नाम पष्ठ आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ७.

वस्तु:—सखीनी हर्काकत सांभळी भगवान तगत ज लताकुंज
जवा नीकळे छे. परंतु मार्गमां चंद्रावळी आदि प्रियामांथी कोई मळी
जाय छे. तेनूं मन मनाववा दक्षिण कृष्ण रात्रि तेना समागममां गाळे
छे. अही लताकुंजमां राधाने घडी जुग जेवी जाय छे. रात अंधारी,
चंदनीनां ऊजाम थयो, ने चंद्र माथे पण आव्यो, तोये ना सर्वा
वळी आवी के ना श्रीकृष्ण देखाया. तेथी राधा अनेक संकल्प करवा
लागी अने पोताना दोर्भाग्यने निंदवा लागी. तेना मनमां अप्रियना
भणकारा वागी रह्या. तथापि आशाना तांतणे टीगायल्या हृदये ते
मानवा कयूं करूं नहि. एटल्यामां 'भगवान पधार्था हशे' एवूं समजी
पावळ रहेली सखी आवी प्होची. हरिने न जोई तत्काळ तेनूं म्हो
उत्तरी गयूं ने तेनी कांति तदन लेवाई गई. सखीनी ओशियाळी व्हीली

(વસંતતિલકા.)

એવે, કુમાર્ગ ભજતાં કરી જે કલંક
 લાગેલ, તે ફિટવવા ફરતો મયંક
 કાલિંદીપાન કરવા અરથે ઝંજાસ્યો,
 પ્રાચીમુખે કુટિલ ચંદનચાંદલા શો. ?

મુખમુદ્રા જોતાં જ ચતુર રાધા ચેતી ગઈ. કે 'કપટી કાન્હાણ મને ઠગી.' તેથી કર્મને તે વિપ્રલઘ્વા નાયિકા પ્રતિનાયિકાના સૌભાગ્યના અદેસ્વાઈ કરતી વિવિધ વિલાપ કરવા લાગી.

? ભજતાં કરી—સેવવાથી. મયંક—ચંદ્ર. કાલિંદી—યમુના. અરથ—મોટ. ઝંજાસ્યો—પ્રકાશ્યો. પ્રાચી—પૂર્વ દિશા. કુટિલ ચંદન ચાંદલા શો—ચંદનની આડના જેવો.

રાત કેટલી આગલ વધી હતી, તે ચંદ્રોદયથી કવિ જણાવે છે. પૂર્વ સર્ગમાં રાત અંધાર્યાની હકીકત હતી અને અહીં ચંદ્ર ઝળ્યો છે; તેથી અડધી રાત ગયાનો સમો થયો જણાય છે. ઉપરના શ્લોકમાં ઉપ્રેક્ષા ઉપર ઉપ્રેક્ષા છે. ચંદ્રમાં જે કલંક છે તે બૃહસ્પતિની પત્ની તારા સાથેના નિષિદ્ધ સંબંધથી લાગુ થયું છે. એવી પહેલી કચ્છના છે. ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તે એ કલંક ટાલવાને તીર્થયાત્રા કરે છે. એ બીજી કચ્છના છે. તે વૃંદાવનમાં ઝગે છે તે જમુનાપાન કરવા મોટે છે, એ ત્રીજી કચ્છના છે. એ ઉપ્રેક્ષાઓ છેલ્લા ચરણની ઉપમાથી સંસૃષ્ટ બની છે. પૂર્વ દિશાનું સ્ત્રોરૂપે નિરૂપણ હોવાથી રૂપક બને છે, તે ચોથા ચરણની ઉપમાનું જીવન છે.

(आर्या.)

चंद गगन चढौ आव्यो, न जणाया तोय जीवणजी जोई
विलपे वनमां विरहे विधुरी राधा धीरज खोई. २

(प्रबंध*.)

वहाँ गई वेळ. अब नाव नावे बने.

अल्लूणं लावण्य ने न-बन्यूं बन्यूं यौवने !

जाऊं हूं कवण शरणे ? बने वहाँ सहीए मने ! ध्रुव० ३

२ जीवणजी—प्राणनाथ. विलपे—विलाप करे छे, रुदन करे छे.

अही चंद्रनूं माथे आववूं असाधारण उदीपन तरीके तेम ज समयमानना साधन तरीके कविए योज्यूं छे. वनमां बसतां राधाना निशासमयनो आ कालमाननो प्रकार स्वाभाविक तेम ज सुंदर छे. निर्दिष्ट कालक्षेप अने कालातिपात चंद्र सरखा उदीपन विभावने लीधे नायिकानी धीरज डगार्या तेना करुण विलापनी उचित उन्थानिका बने छे.

३ अल्लूणं—फीकूं. न-बन्यूं—न खिलेहूं, बरवूं. बन्यूं—खिलेहूं, रूपाळूं.

‘बहेन ! तूं रहे. भगवान ज अही हींडी चालीने आवशे’ एवूं सरखी कही गया छतां हरि न आन्याथी ‘सखीए मने खोटी आशा

* मूळमां मालव राग ने यति ताळ आपेल छे. चर्चरी ताळथी बिहाग रागमां पण गाई शकारे.

શૂન્ય વન શ્યામ નિશિ સેવ્યું જે કાજ મેં
 તે મદનમોહન જ તપન વનો તન દમે. જાઝું ૦ ૪
 કરવું શું સ્વેહ વન દેહ વહી રહી અહીં ?
 પ્રવલ્લ વિરહાનલે જલવું જીવી જહીં. જાઝું ૦ ૫

આપી છેતરી' એવો વ્રેમ ગ્વાતી ગધાનાં આ નિર્ગ્વેદનાં વચન છે. 'જાઝું હું કવણશરણે ?' એ વચનથી તેણે પોતાની તદન નિગધાર સ્થિતિ જણાવી છે.

૪ ધ્યામ નિશિ—અંધારી રાતે. મદનમોહન—^૧કામદેવરૂપ કૃષ્ણ; ^૨ઉન્માદન અને સંમોહન અશ્વના પ્રયોજક. તપન—^૩અગ્નિ: ^૪તાપન અશ્વના પ્રયોજક.

' ભગવાને મને કોઈ એવો મોહ લગાડ્યો, કે તેથી હું તેમને બ્રગ્વતી વનમાં આવી; તેમણે મારા તનમાં એવો તો ઉન્માદ ઝૂપજાડ્યો, કે તેથી વનની નિર્જનતા અને ગત્રિનો અંધકાર પણ ન લેગવવી તેમની વાટ જોતી હું અહીં બેસી રહી. સ્વેર જ. તેઓ સાક્ષાત્ કામદેવ છે. સંમોહન અને ઉન્માદન અશ્વ વાપરી હવે તેઓ તાપન અશ્વથી મને મંતાપે છે. ' આવો ભાવ ઉપરની પંક્તિઓમાં સમાયો છે.

૫ સ્વેહ વન—ધૂલ જેવો. પ્રવલ્લ—ભારે. વિરહાનલ—વિજોગનો અગ્નિ.

અહીં આવેગ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. વિપ્રલંભ તેનું કારણ છે; અને ચિત્તનું વૈકલ્પ્ય તેનો અનુભાવ છે. મહાપ્રાણની આ-

નસ્વશિસ્ત્રે નસનસે અગન તનગ્વી રહી;
 પરમ મમ શરણ અવ મરણ ગળૂં મન મહીં. થાઝં ૦ ૬
 અહહ ! હરિની અસહ વિરહની દૂષણે
 દૂષણ જ દુઃસ્વકર દગ્ધ આ ભૂષણે. જાઝં ૦ ૭
 કઢી કમલકેરી કઢી કુમઢી; તે તો તને
 વજ્રવાળ જ વની, હાય, હડયું હળે ! જાઝં ૦ ૮

વૃત્તિથી નિઃશ્વામનું અને કોમલ ળકારની આવૃત્તિથી ગઢામાં ડચકાનું વર્ણચિત્ર છે.

૬ વિરહમાં પ્રસરતા વ્યાધિ ભાવનું આ વર્ણન છે. મોત પણ વ્હાલું લાગવું વગેરે ઉદ્વેગનાં વચન તેનો અનુભાવ છે.

૭ અસહ દૂષણ—સહન ન થનું દુઃસ્વ. દૂષણ—કલંક. દગ્ધ—મુંડાં, અઢસ્વામણાં લાગતાં. ભૂષણ—ઘરેણાં.

‘ભોગી કૃષ્ણે જેને અભિનંદન આપ્યું નહિ, એવો આ મારો શળ-ગાર, તે મારા દૃહાગીપણાનું જાગ્રત્ કલંક જ પ્રીલ્લું ળૂં’, એ ઉદગાર રાધાના તિત્ર વિષાદનો અનુભાવ છે. નિર્વેદ પણ વિષાદની પૂંટે માર્થું ડઠાવતો દેસ્વાય છે. પૂર્વાર્ધમાં મહાપ્રાણની આવૃત્તિ નિર્વેદમય નિઃશ્વાસનું ભાન કરાવવાને છે.

૮ આમૂષણને દૂષણરૂપ પ્રીલ્લતી નાયિકાનાં આ ફૂલની માઢા આદિ રમણીય પદાર્થના વિદ્રેષના હેતુભૂત ત્રાસનાં વચન છે. વિરહીને પુષ્પ ઉદીપન બની સંતાપ ડપજાવે છે.

જેહનો જપં જપે જીમ જલવેતસે,

તેહ નવ નેહ સંભારતા એ હશે. જાઝં ૦ ૧.

હું સુરભિરજાને ટલવલું આમ, ને

સુંદરી અવર સેવે મુમગ ષ્યામને ! જાઝં ૦ ૧૦

કામદેવનાં બાળ કોમલ ફૂલનાં છે, પણ તે વજ્ર જેવાં કઠણ લાગે છે. તેનું વર્ણચિત્ર સ્વહું કરવા કોમલ ને કઠોર વર્ણની ફૂલગૂંથળી કરી છે.

૧ જલવેતસ-જલના કાંઠામાં ઊગતાં નેતર.

‘કૃષ્ણચંદ્રને હું સાંભળી હોઝું, તો તે મારી સ્વર લીધા વગર રહે જ નહિ. સ્વર તેમણે મને વીસારી દીધી છે.’ આ દૃહાગીપણાના દૈન્યનાં વચન છે. એ દૃહાગીપણામાં જ ગદ્યા પ્રથમ ત્રિવિંળ બની પોતાનું ત્યાગ્ય નિંદ્યું. ચિતામગ્ન બની જીવિત સ્વોદ્યું, કામસ્વરથી તત્ત બની મરણ માર્યું, વિષળ બની શળગાર કમસ્વોદ્યો, મસ્ત બની ફૂલમાળા પ્રત્યે વિદ્રેષ વતાવ્યો અને દીન બની હવળાં અફલ અભિ-સાગનો શોચ પણ કર્યા.

૧૦ સુરભિરજનિ-વસંત ઋતુની ગત્રિ.

અહીં દૃહાગીપણાના વિચારમાં પલ્લ મગ્ન પ્રગટતી અસૂચાનું ચિત્ર છે. ગદ્યા ભગવાન પ્રત્યે વૈમનસ્ય ન બતાવતાં શોક્યના સૌભાગ્યની ઈર્ષ્યા કરે છે; તે ભોગી કૃષ્ણના સમાગમનું સ્પૃહણીયપણું પ્રતિપાદન કરે છે અને નાયિકાની અર્પૂર્વ પ્રેમભક્તિ પ્રકાશે છે.

હરિચરણશરણ જયદેવતણી ભારતી

ઊર રમી રમ્ય રમણી શી રેલો રતિ ! જાઝ્ઞ ૧૧

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ए ते शूं य शौळी सुहागणतणी सोडे भराई रह्या,
वाते शूं फसिया सखा शूं, वनमां राते शूं भूला पड्या,
शूं वाटे अचकी पड्या ज अथवा कामज्वरे कारमा,
के संकेतनिकेतने नव हजी आवी मळ्या वालमा ? १२

૧૧ હરિચરણશરણ—ભગવાનના ચરણાગવિંદને શરણે રહેનાર.
ભારતી—વાણી. રતિ- આનંદ, પ્રીતિ.

આશીર્વાદ પ્રબંધની સમાપ્તિનો બોધક છે. પ્રિયાનાં મીઠાં વચન જેમ પ્રીતિ ઊપજાવે છે, તેમ આ રસિક કવિની વાણી ભક્તના મનમાં ભક્તિ અને શૃંગારીના મનમાં શૃંગાર ભરવા સમર્થ થાઓ ! આવો ભાવાર્થ ઉપરની કહીમાં છે. અહીં અર્થમાં મળતું વર્ણના રણકારનું ચિત્ર લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

૧૨ શીઝી—શાળી. સસ્વા—મિત્ર. સંકેતનિકેતન—સંકેતસ્થાન.

પ્રબંધના અંતભાગમાં પ્રકાશતી અસૂયા સ્થાયી રતિના બઠ આગઠ કેવી દબાઈ જાય છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. ‘શીઝી’ પદમાં શોક્યની નિગૂઢ ધૂર્તતાનો આશ્લેષ છે. ‘સુહાગણ’ પદ અસૂયાનું વ્યંજક છે. દક્ષિણ કૃષ્ણના દાક્ષિણ્યનો લાભ લેઈ શોક્યે પ્રીતમને ભુજપંજરમાં પૂરી રાખ્યા હશે, એવું ‘ભરાઈ રહ્યા’ પદથી બતાવવામાં નાયકના દાક્ષિણ્યના મૃદુ

(द्रुतविलंबित.)

विरहदुर्वळ वलुभनी लुवी
 फुरी फुरी हरि पांडुर मूर्तिथी
 मनडं मन्मथामित्र रहो मथी;
 हरिहारै ! गळी शुद्धि, ठळी धृति. १३

उपात्तभनो ध्वनि रह्यो छे. ए. ज दाक्षिण्यनी कल्पना राधाना मनमां
 गतिना विच्छेदनी शंका ऊठ्ठी अटकावे छे. ' फसिया ' पद ' इच्छा-
 विरुद्ध ' एवा अर्थनूं बोधक छे; तेथी अष्ट सखा प्रत्येनी गतिथी राधि-
 काजी प्रत्येनी हरिनी गतिना आधिक्यनो आक्षेप स्फुरे छे. अही वितर्क
 नामे संचारी भावनूं निरूपण छे. हरि न आव्या वावत राधा विविध
 तर्क करे छे. प्रथम शोक्यना फंदमां फसायानो व्हेम आवे छे; पण
 पोतानाथी अदकी मुहागण कल्पवा मन कळूं करतूं नथी. त्यारे सग्या
 साथे वानमां गृंथायानो अंदेशो उपजे छे; पण रमभोगी कृष्ण शुष्क
 वाग्विनोदमां संकेत घुंके ते मनानूं नथी. त्यारे अंधारी गंत वनमां
 भूला पद्यानी शंका रहे छे; पण कुंजविहारी कहानजी वृंदावनमां भूला
 पद्यानूं संभवतूं नथी. त्यारे कदाच कामा कामज्वरने लीधे अथवच
 अचकी पद्या हशे, एम धारे छे. ए गीते प्रेममय गंधा भगवानने
 प्रेममय जोती रमविगेधी अमूया दावी देवानूं करे छे.

१३ विरहदुर्वळ—विजोगथी दूबळा. फुरी—झळकावी, याद लावी.
 हरि—चंद्र. धृति—धीगज. पांडुर—धोळी, फीकी.

प्रीतम मधगते कामज्वरने लीधे रणवगडे गीबाता होवानी कल्पना

(ઉપેન્દ્રવજ્રા.)

તદા નિકુંજે વઢી આવી આલી;

પિયું વિના તેહ વઢી નિહાલી

રમંત માની હરિ અન્ય સંગે

રૂઠેલ રાધા વઢી નેહમંગ. ૧૪

ઝઠતાં અધીરી વનેલી ગધાની આ ઉક્તિ છે. જાણે મોડી રાતે ઝગેલાં ચંદ્ર તેને ટપકો આપતો હોય કે એરે વાવરી રાધા. તૂં શું વેઠી છે ! તારા વિરહ કૃષ્ણ ભગવાન મારા વિંબ સમ્ભા સોસાઈ અર્ધ થઈ ગયા છે:— આવું ચંદ્ર જોઈને ગધાના મનમા થાય છે. કામદેવ રતિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે ને ચંદ્ર તેનો મિત્ર છે: માટે તેને કામદેવના વર્તા રતિના ઉદાપલથી, સંતાપની વૃદ્ધિથી, કે ગૂઢ ઉપાલંભથી નાયકનાયિકાને એકઠાં કરવા મથતો વર્ણવ્યો તે યોગ્ય જ છે. અહીં આવેગ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. પૂર્વાર્ધમાં સ્મૃતિનો ધ્વનિ નીપજે છે, તે આવેગનું ઘોષણ કરે છે. ઉપ્રેક્ષા અલંકાર છે.

૧૪ નિકુંજ-વૃક્ષની ઘટા. આલી-મસ્તી. અન્યસંગે-વીજી જોડે. નેહમંગ-પ્રેમ સંહિત થવો તે.

હરિ વીજી સાથે રમવા સ્થાની શંકા ઉત્પન્ન થઈ સ્નેહ અને સૌ-જન્યના માર નીચે દબાઈ ગઈ હતી, તે હવે વઢી આવતી સસ્તીની મુશ્કેલી એકદમ શાંતી જોવાંથી ફરી રાધાના હૃદયમાં પ્રચંડ વલ્લથી માથું ઝઠાવે છે અને શોક્યના સૌભાગ્યનાં મમકર્મર્યાં ચિત્ર નજર

(प्रबंधः.)

भामा मदभर जंग मचवती,
स्मरशर सरर सरर वरसवती
कोय वय नवले
नरवर उपर विजय रले.

ध्रुव० १५

भू कसी अथर डसी चमकवती
कुंडल युगल सुदर्शन युवती कोय० १६

आगळ खडां करे छे, तेनी आ संक्षिप्त प्रस्तावना छे. प्रस्तुत श्लोकमां अनुमान अलंकार छे.

१५ स्मरशर—कामदेवनां बाणरूप फूल. वय नवले—यौवनमां. नरवर—पुरुषोत्तम भगवान.

असूयानी दृष्टि. तगनूं शोक्यनूं मौभाग्य प्रकाशनारी ऊचटी क्रीडानूं अहीं निरूपण छे. मुरतमां गणनो आरोप कर्तां प्रतिनायिका विशे वीरबाळानो आगेप आक्षिप्त ज छे. ए वीरबाळाना उन्साहनो अनुभाव जे बाणनी वृष्टि, ते अहीं कामदेवनां बाणरूप फूल केशमांथी खरवामां उपचरित छे. रूपक अलंकार छे. प्रतिनायिकानो हरिनूं हृदय ह्रस्वरूप उत्कर्ष बताववा मधुर मदनूं निरूपण छे.

१६ भू—भवां. युगल—वे. सुदर्शन—^१मनोहर; ^२सुदर्शन चक्र.

* मूलमां वसंत राग ने एकतालीं ताळ छे. त्रिताळ, धम्माल के दीपचंदी ताळथी काफ़ी रागमां पण गाई शकाशे.

સ્વળસ્વળતે કટિબંધ તલપતી

કિલકારી કિલકારી મલપતી કોય૦ ૧૭

પૌરુષના રસમાં અલ્લબેલી

હોલતી રોમાંચિત વપુવેલી કોય૦ ૧૮

તિરછી ઘેરી દુગે ધૂમરાતી,

શ્વાસભરી ઝંજમાતી ખીંજાતી કોય૦ ૧૯

બહિર્ગ મુરત કહી અંતરંગ મુરતનું વર્ણન શરુ કરતાં તેની અભિ-
યોગદશાનું ચિત્ર અહીં આપ્યું છે.

૧૭ કટિબંધ—^૧કટિમેસ્વલા; ^૨કમગ્બંધ. મલપતી—મ્હાલતી.

અહીં અભિયોગદશામાંથી ભોગદશામાં મંકમળ છે. આનંદનો
આસ્વાદ તે ભોગદશાનો અનુભાવ છે. હર્ષ નામે સંચારી ભાવના ઉદયને
ત્રીઢા શોભાવે છે.

૧૮ પૌરુષ—^૧પુરુષપણું. ^૨પુરુષાતન. વપુવેલી—વેલ જેવું નાજુક
શરીર.

આ ભોગદશાનું નિરૂપણ છે. મદનાસવની સુમાગી, સાત્વિક કંપ
અને રોમાંચ તેનાં પ્રમાપક છે.

૧૯ ઝંજમાતી—ઝસાહ દાસવતી.

ભોગદશામાંથી તૃપ્તિદશામાં સંક્રમણનું આ વર્ણન છે. પરસ્વો
ઘૂટવો ને હાંફવું એ શ્રમ નામે સંચારી ભાવના અનુભાવ છે. એ શ્રમ
જડતાના ઉદયથી સંકીર્ણ છે. આંખ ડેરાઈ જવી તે જડતાનો અનુભાવ છે.

मणिमाळामय पाश अकवती
 द्वय निर्दय भुजबंध भीडवती कोय० २०
 निलवट पट तट लट छटकवती,
 वण अणु थाक अथाक थकवती कोय० २१
 लथवथ थई उर आवरी वळथी
 रणभूरी रगडी मद दळती कोय० २२

२० मणिमाळा—मोतीनी माळा. द्वय—बे.

प्रतिनायिकाए, दीधेद्या आळिगननुं, अही वर्णन छे. बाभ्या-
 यनमूत्रमां एने क्षीरजलक आळिगन लवें छे.

२१ निलवटपटनट- विशाल कपाळनी किनारी उपर. अणु-
 रजमात्र, लगार.

आळिगन वर्णवी सम अधरपान नामे चुंवननो प्रकार अही
 दर्शव्यो छे. आंखमा आवती लट पण खसेडवा न ग्हेवूं ते अधर-
 पानमां विलंबती अर्धागई बताववा माटे छे.

२२ आवरी—झाई ल्हई.

अही तृप्तिदशानुं चित्र छे: तेमां आरंभनुं रूपक फग जीवाद्युं
 छे. कुस्तीमां जीतदार प्रतिपक्षीने चित करे छे. ते भावनो आगेप
 प्रस्तुत कडीनी बीजी पंक्तिमां छे.

लीला जयदेवे वरणेली

हरिनौ हरो कलिमळ रति रेली. कोय० २३

(वसंततिलका.)

रे दक्षिणानिल ! अदक्षिण तूं बने कां ?

दे देहडी दही ज, अग्निसखा ! सखा था;

ने मुजने पण अनंग ! अनग कीजे,

आ प्राण पंचशर ! पंच शर हरीजे. २४

ग्वारादेवे अव भवे भवने न रुचे,

आ जीवने जीवणजी वण शल्य शू छे;

२३ संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वादथी प्रबंधनी समाप्ति छे. 'कलिमळ' पदे करी 'कलियुगनां किल्बिष' अथवा 'प्रियजन साथे कलि एटलं विग्रह कगवनार व्यर्थक' एम समजवानूं छे.

२४ दक्षिण—^१दक्षिण दिशथी वातो; ^२दक्ष, प्रिय करनार. अदक्षिण—उद्धत, अप्रिय करनार. दही दे—बाळी नांख. अग्निसखा—अग्निनौ मित्र, पवन. अनंग—अंग रहित, मृत. पंचशर—पांच बाणवाळो कामदेव. हरीजे—हरी ले, लेई ले.

विप्रलब्धा राधाना मनमां दक्षिण पवन आदिक कामोदीपक सामग्रीने लीधे प्रगटती विक्रियाथी जीवितविद्वष वडे अनुभावित निर-वेद प्रगटे छे, तेनूं अही वर्णन छे. श्लेष परिकर आदि अलंकार छे.

२५ भव—संसार. रुचे—गमे. भवन—घर. जीवन—जिंदगी. शल्य—शरीरमां सालतूं भालेडूं. आलि—सखी ! अरे—दया.

હાં, સિંચ બ્હેન જમની જમુના ! તું કારી

કાલીયનું વિષ જ આલિ ! અરે વૌસારી. ૨૫

(પ્રવંધ.)

તનમન મદને નચવી નયન ને અધર અધીરાં હરે,

તે મુખશશીં અગરરસર્થાં એતિલક શશક શું કરે;

અરચે પ્રિય એ ડરવસૌને રીઝની ઝડી વરસૌને. ધ્રુવ૦૨૬

અહીં પણ નિર્વેદની જ છાયા છવાઈ છે. સમ્બી તર્ગકેની દયા વૌસારી જમની વહેન તર્ગકેની કૃપા—નિર્દયતા સ્વીકારી તર્ગનું જલ નહિ પણ કાલીયનું પૂર્વસંચિત વિષ જ સિંચવા સમ્બીભૂત યમુના પ્રત્યે પ્રાર્થના ગવાનો જીવિતવિદ્રેષ મૂંચે છે આ અને પૂર્વના શ્લોકમાં મૃત્યુનાં સમર્થ સાધનોનો અસંસમુચ્ચય માગ્યો છે.

૨૬ તનમન નચવી—તનમનાટ ઉપજાવી. હરે—આકર્ષ્ય છે. મુખશશી—મુખ રૂપી ચંદ્ર. શશક—સસઠું. અરચે—પૂજે છે, માન વધારે છે.

અહીં નિર્વેદમાંથી પાછું અમૃતામાં પરિવર્તન છે. યમુનાનું નામ લેતાં કાલિંદીને કિનારે વિહાર કરતા ભગવાન ફરી સાંભરી આવે છે; પૂર્વોક્ત ક્રીડાની રમણટમાં લુપ્ત થયેલા શણગાર શ્રીકૃષ્ણ પોતાને હાથે પ્રતિનાયિકાને અમે જે ફરી સારે છે, તે બધું તાદૃશ નજર આગળ તર્ગ

* મૂઠમાં ગુર્જરી રાગ ને એકતાલી તાલ છે. આદિ તાલ દ્રુત ગતિથી વાગીશ્વરી વહાર રાગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

દામિની દમકે ઘનમાં, ત્યમ તે વારી જઈ નિજ કરે
મદન-હરિણના વેણીવનમાં નૂતન મુમનો ભરે; અરવે ૦૨૭
નરવર ગરવા ડર-અંબરમાં સ્તન ઘન નિકટે રસે
નવ નગ્નશશીને મુહવે ભગણે મણિમય માઝા મિષે; અરવે ૦૨૮

રહે છે: જેથી શેક્યનું સૌભાગ્ય વચ્ચાળતી પળ ખીતગમાં હાગિ દીધેગ્ય
દેહથી વલ્લતી રાધા ઉપર પ્રમાણે સસ્ત્રી આગળ અંતરનો ઉભંગે કાઢે
છે. પ્રતિનાયિકાનું રસિકશિગેમણિ શ્રીકૃષ્ણના સમાગમમાં પ્રાંદારૂપે ભોગ-
સૌભાગ્ય પૂર્વે પ્રબંધમા વર્ણવ્યું હતું, તેમ અહીં સ્વાધીનપતિકારૂપે અનુ-
કૂલ નાયકના હાથે તેનું મંડનસૌભાગ્ય ચિતર્યું છે.

૨૭ દામિની-વીજળી. દમકે-ચમકે. નિજ-પોતાનો. મદન-
રિણ-કામ રૂપી મૃગ. નૂતન-નવાં. મુમનો-ફૂલ.

પૂર્વની કડીમાં તિલકરચના વચ્ચાળી અહીં કેશસંસ્કારનું વર્ણન
કર્યું છે. ઉપમા અને પરંપરિત રૂપકની મંસૃષ્ટિ છે. પ્રતિનાયિકાના
કેશના દર્શનથી કામ ઉઝાઝો મારી નિરંકુશપણે નાયકના મનમાં વેગે
પસે છે, તે વતાવવા મૃગનું રૂપક વાપર્યું છે. વનનું રૂપક કેશનું બાહુ-
ન્ય સૂચવવા માટે છે.

૨૮ અંબર-^૧અંબર નામે વસ્ત્ર; ^૨આકાશ. નવ નગ્નશશી-નગ્નના
ડંચ રૂપી બાલેગે ચંદ્ર. ભગણ-નક્ષત્રમંડળ. મણિમય માઝા મિષે-મોતીના
હારના મિષથી.

હવે ઢાતીના શણગાર વચ્ચાળે છે. કુચને ઘનનું અને તે ઉપરના

ગતિ રતિપતિનાં કનકાસનનાં પ્રતિવિંવ નિતંવ જે
ત્યાં મદ મસમાં રસિયા રસના તોરણ રણજ્ઞણ સજે; અરવે ૦૨૯.
સેવે સહજે શ્રી રસ સહ જે, નચ્વમાણિ જ્યાં જ્ઞગમગે,
ચરણકમલ તે શ્રીપતિ અઢતે પૂજે જ્ઞલમલ દગે; અરવે ૦૩૦

અંબગ્ને ગગનનૃ રૂપ આપ્યું છે; સ્તનની વાજુ પરના નચ્વના ડંચમાં ઉદય
પામતા વાઝેરા ચંદ્રનો આગેપ કર્યો છે; તથા મણિમાલાને નક્ષત્રમંડલનું
રૂપ આપ્યું છે. ૫. રીતે અહીં સકલ રૂપક સ્વીતે છે. અંબમાં આકા-
શના આગેપથી કુચની ઉચ્ચતા ગમ્યમાન છે. નચ્વના ડંચની રતાશ
નવ શશીના રૂપકથી સૂચિત છે. મોતીની માઝા તે સત્તાવીસ મોટાં
મેતીની એક સેગની નક્ષત્રમાઝા જ છે. ને ભગળના રૂપકથી સમજાય છે.

૨૯. રતિપતિ—કામદેવ. કનકાસન—મિંહાસન. નિતંવ—પંઠ.
રસના તોરણ—તોરણરૂપ કટિમેલ્લ.

નવી કટિમેલ્લ પહેગવ્યાનું આ વર્ણન છે. રૂપક અને ઉપમા-
મંકીર્ણ છે. મિંહાસન અને ગૃહદ્વાર મંબંધે તોરણની યોજના પ્રસિદ્ધ છે.

૩૦ શ્રી—^૧શોભા; ^૨લક્ષ્મી. શ્રીપતિ—કૃષ્ણ.

પ્રતિનાયિકાનાં ચરણકમલ એવાં શોભાયમાન છે કે રૂપશોભાની
અધિષ્ઠાત્રી દેવી લક્ષ્મી જલકમલ તરીકે તે ચરણકમલને મેવે છે,
અર્થાત્ અતિશયોક્તિ યોજી છે. ચરણકમલની શોભામાં દેવી
લક્ષ્મીના અધ્યવસાનને લીધે નચ્વમાં લક્ષ્મીના સહોદર કૌસ્તુભ આદિ
મણિનો આગેપ પરંપગા પ્રાપ્ત છે. ચરણ અને નચ્વનું અસાધારણ સૌંદર્ય

મરકતમણિની કંગની અલિની લટર શી ગતિ ઘેલીં
 અરપે નલિની તુલ્ય છવિલીની વિસ સમ વાંવડલીં; અરવે ૦૩૧
 શઠ ઠગી મુજને કુંજે વિજને રમણીને રીણવે.
 વેટું અકારણ દૂખણ દારુણ દહાગણ હું હવે. અરવે ૦૩૨

મગવાનની દટ્ટિ મોહિત થવાનું કારણ હોઈ કાવ્યલિંગ અલંકાર નીપજે છે. શ્રીપતિ. અરવે, ચરુણકમલ વગેરે પદ સામિપ્રાય હોવાથી પરિકર ને પરિકરકુર અલંકાર પણ સમાયત્ય છે. ચરુણકમલ રૂપક શ્રીના નિવાસની અતિશયોક્તિની ઉપપત્તિ સારૂં છે. શ્રી જેને સેવે તેને શ્રીપતિ પૂજે જ, એવા હેતુથી શ્રીપતિ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

૩૧ મરકતમણિ—પાનાં. ઘેલી ગતિ—મોહધેત્રી વની. અરપે—પહેગવે છે. નલિની—કમલનો છાંડ. વિસ—કમલનો ઢાંઢો.

હાથના શણગારનું હવે નિરૂપણ છે. સકલ રૂપક અલંકાર છે. કંગનીમાં જે ભ્રમરના મંડલનો આગેપ છે. તે એના ધ્યામ વર્ણને લીધે તથા મધુર ગ્ણકારને લીધે છે.

૩૨ વિજન—અકાંત. અકારણ—વ્યર્થ.

અહીં તિરમ્કત નિર્વેદ અમૂયાના વચનોમાં પુનઃ પ્રગટ થઈ વે આવોનો સંધિ નીપજે છે. પોતાને છેહ દીધાથી અમર્ષમૂચક ‘શઠ’ પદ વાપર્યું છે. ‘એવાનું નામ જ ન દીધું મર્ટ’ એવો કાંક ભાવ પણ ‘શઠ’ સામાન્ય નામના પ્રયોગમાં સમાયો છે.

मळीमळ घन शो कळिमळ वणसो वचने जयदेवने,
जनम मरणनी हरणी हरिनी साधे जे सेवने. अरचे०३२
(हरिणी.)

अमीनिधि वने जेने लीधे हळाहळ, वा भीना
दहन नीवडे, होये व्हालां जने अळखामणां,
महीं ! हृदय ते कहाना काजे ज जो नीं झूरी मरे !

अहह ! अबळा प्रत्ये पूरा कुडो ज दीसे स्मरे. ३४

३३ मळीमळ—गाडानां पैडानां मळीनो मेल. कळिमळ—कळि-
जुगनां पाप. वचने—वचनना प्रतापे. वणसो—नाश पामो. जनम मर-
णनी हरणी—मुक्ति आपनारी. सेव—सेवा.

आशीर्वादिथी कवि प्रबंधनी समाप्ति करे छे. अही कळिमळने
मळीनी उपमा आपी छे. तेनी मतलब एवी छे के ते कैसे कयां जाय
नहि एवो छे. जयदेवनां वचने एटले के गीतगोविंदना पाठथी ते नाश
पामो, एम कहेवामां नवधा भक्तिना साधन तरीके ए काव्यनी उत्कृ-
ष्टतानां भाव समायो छे. उत्तमार्थ भक्तकविनी जीवन्मुक्तिनूं बोधक छे.

३४ अमीनिधी—अमृतनो भंडार चंद्र. दहन—अग्नि. स्मर—कामदेव.

अमर्ष, चिंता, निर्वेद आदि भावनों अही संधि छे. अर्थान्तर
न्यास अलंकार ते संधिने शोभावे छे. तेमां पणिकराकुर भेळो भळी
खुबीनो वधाशे करे छे. श्लोकमां कहेली श्रीकृष्णनी शंखना तेमना
अपूर्व लावण्यना चिंतनना प्रबंधनी अनुरूप उत्थानिका छे.

(प्रबंध* .)

मुर नर निज झलके लजवंत
प्रभुजी रीझवे भजी जेहने,
ते नव तममय हृदय झुरंत. ३५

तन घन सम सुंदर दरसंत
प्रभुजी रीझवे भजी जेहने,
ते न विरहदहने प्रजळंत. ३६

३५ मुर-देव. भजी-अंगीकार करी, सेवी. तममय-निराशाना
अंधकारमां मग्न.

अही वेगळेथी भगवानना रूपलावण्यनी झलकनूं वर्णन छे. 'प्रभुए
क्रांतिनी झलक मारी नझे पाडी होत, तो मारे आ निगशाना अंधका-
रमां बूडी गडवानूं न होत ' एवो भाव छे.

३६ विरहदहन-विजोगरूपी अग्नि. न प्रजळंत-बळती नथी.

पासे आवता भगवानना अंगनूं अही वर्णन छे. मेघ दावानळने
शमावे छे. 'वनःश्यामनूं दर्शन थयूं होत, तो मारे विजोगना दावाग्निमां
टळवळवानूं न गहत ' एम कहेवानी मतलब छे.

* मूळमां देशाख राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदि ताळथी
अडाणा बहार रागमां पण गाई शकाशे.

झलमल पटनीं झलेथीं हरंत
 प्रभुजी रौझवे भजी जेहने,
 ते न त्रिगुण अनिले थथरंत. ३७

रसमय नयननलिन नचवंत
 प्रभुजी रौझवे भजी जेहने,
 ते न जलजशयने टवळंत. ३८

स्मितनां नवलां फूल गरंत
 प्रभुजी रौझवे भजी जेहने,
 ते नव चंदनीं मांढि लवंत. ३९

३७ त्रिगुण—मंद, सुगंधि अने शीतळ.

लडसड थना पीतांबरुं अहीं वर्णन छे. ' लडसडती चाले जो प्रभुजी पधार्या होत, तो मोर मलयपवनथी थग्थर ध्रुजवानं न होत ' एवूं बळापानूं बोलवूं छे.

३८ नयननलिन—कमळ जेवां नेत्र. कृष्ण भगवाननं नाम ज पुंड-
 गीकाक्ष छे. जलजशयन—कमळनी पथारी.

अही भगवानना स्नेहमय दृक्पातनूं वर्णन छे. ' प्रभुए रसमय नयन नचावी निहाळ्यूं होत, तो मोर संतप्त शरीरे कमळनी पथारीमां झुगवानं न होत ' एवो आशय छे.

३९ स्मित—म्हो मलकावचूं ते, मंद हास्य.

भगवानना मंद हास्यनूं अहीं वर्णन छे. नयन नचाववां, म्हो मलकावचूं वगेरे प्रतिनायिकानी गतिनां उद्दीपक छे. ' प्रभुए पथारी स्मि-

परसे रगरग रस रेलंत
प्रभुजी रीझवे भर्जी जेहने,
ते सहीना हसवे न रुवंत. ४०

मधुर वचन अमृत बहवंत
प्रभुजी रीझवे भर्जी जेहने,
ते नव मदनशरे मुरछंत. ४१

छेह विशेष य अछेह अनन्य
गजवे जयदेव मुनेह जे,
ते उर धरी हरि दो दरसन. ४२

तहाम्यनां फूल वग्साव्यां होत, तो मारे चन्द्रनां किण्णे उन्माद पामी
त्ववानूं न होत ' एवो अभिप्राय छे.

४० सहीना हसवे—सखीना हसवाथी, उपहासथी.

अही भगवाने प्रतिनायिकाने आपेव्य स्नेहाङ्गिननो निर्देश छे.
' प्रभुए दृढ आङ्गिन देई रोमरोम रस सींच्यो होत, तो मारे सखीना
उपहासथी अंतरमां बळवानूं न होत ' एवूं उद्देगनं कहेवूं छे.

४१ मदनशर—कामदेवनां बाण.

भगवाननां चाटुवचननूं अही सूचन छे. ' प्रभुए आवी मिष्ट
वचन संभळ्ळाव्यां होत, तो मारे कामबाणथी वावरी बनी बेभान बन-
वानूं न होत ' एवी निगशानी उक्ति छे.

४२ अछेह—अनंत, अथाग. अनन्य—असाधारण, अपूर्व.

(वंशस्थविल.)

अहो जगत्प्राण ! कठोरता परी,
 करी उरे रेष दयामया धरी,
 समीर शळि ! दग्निने हरी अहीं
 क्षणेक था हारक प्राणनो सही.

४३

(शार्दूलविक्रीडित.)

नाव्यो निर्दय नेहोडो; थयुं; हवे तेमां शू शोचें तू ए ?
 वामा संग विदग्ध ए फसी पडे; ते ए सही ! शू करे ?

गीत मुजव आशीर्वादर्थी कवि प्रबंधनी समाप्ति करे छे. गधि-
 काजीनो अत्यैकिक प्रेम प्रमाणी आठमा सर्गमा भगवान तेमने शोधना
 आवे छे, तेनो अही ध्वनि समाव्यो छे.

४३ जगत्प्राण—जगनना प्राणरूप. रेष—लगाव. समीर—वायु.
 पवन. हारक—लई जनार, हरनार.

शतिल पवन शरीरे अडतां मगननी पीडा अनुभवती गधा क्षण
 भर हरिनी छेली झांखी करी लेवा टलवळती उपर प्रमाणे कहे छे.
 अही व्याधि. उन्माद अने औत्सुक्यनो संधि छे.

४४ शोचें—शोक करे छे. वामा—रूपवती स्त्रीओ. विदग्ध—दक्षिण.
 रसिक. आकर्षार्ह—आकर्षणी विद्याथी खंचार्ह. भेदी—छाती भेदीने पण.

उन्मत्त करुण प्रताप सांभळी सखीने सोसनामा पडी गयेली
 जोई पियु कला छतां न आव्या वावत तेने शोक करती समजीन

हावां आकरषाई ए जीवणजी केरा रूडेरा गुणे

व्हालाने मळशे जई तलसता प्राणो ज भेदी उरे* ४४

आकर्षी-फुरी मोह-मौलि हलवी हेली रची फूलनी-

हूलावी दग-गोपी चित्रित करी देती महा मोहनी,

गद्या उपर प्रमाणे सखीने कहें छे. असूयानूं क्रमशः औत्सुक्यमा पीग-
वर्तन आ श्लोक विशे पूर्णता पामे छे. शोक्यनी साथेना विहागने लीधे
प्रगटेनी जे ईर्ष्याए घडीक पहेलां राधाने पोताना देहनां अने प्राणनो
भोग आपवानं आतुर बनावी हती, ते ज ईर्ष्या प्रियतमने निर्दय
विशेषण लगाडवा राधाने प्रेरे छे. परंतु वसंतविलासमां सर्व गोपीओ
समक्ष तेमना स्नेहनी प्रतीति जे तेने मळी हती, ते प्रतीति ईर्ष्याने
दबावी दे छे; अने फरीने वहेता निर्मळ प्रेमथी राधा भगवानने 'नेही'
एवूं विशेषण लगाडे छे. शमती असूयानूं छेल्हं छमकटं अवज्ञावाचक
'डो' प्रत्ययमां भभूके छे. परंतु हृदयनो उदार प्रेम असूयाने नष्ट करी
समजावे छे, के हग्घिली गोपीओ प्रभुने आंतरे, त्यां भक्ताधीन भग-
वान शू करे !

४५. आकर्षी-चित्र हरी. फुरी-प्रगटावी. मौलि-मस्तक. हू-
लावी-हसावी, विकसावी. चित्रित-स्तब्ध. महा मोहनी-अत्यंत मोह
ऊपजाववानी शक्ति धरावती. डारंता-त्रास वर्तावता. दानव-असुर.

* मूळना बीजा चणमां ते दूषणम् पाठने बदले तद्दूषणम्
वांची उपर प्रमाणे भाषांतर कयूं छे,

હારંતા વઝી દુષ્ટ દાનવતણાં ટુંદોનીં ઉચ્ચાટની

સીંચો ઝ્યામનીં વંસરી રસસુધા કાલિંદીના ઘાટની. ૪૫

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽनागतनारायणो
नाम सप्तमः सर्गः ।

ટુંદ—ટોઠું. ઉચ્ચાટની—નાશ કરવાની શક્તિ ધરાવતી. મુધા—અમ્રત.
કાલિંદી—યમુના.

સર્ગની સમાપ્તિ. કવિ આશીર્વાદ પ્રયોજે છે. અહીં મુસ્લીમાં મોહની અને ઉચ્ચાટની વિદ્યાનો અધ્યારોપ હોવાથી માત્ત્વરૂપક અલંકાર નીપજ્યાં છે. એકની એક મુસ્લી ગોપી પ્રત્યે મોહની વિદ્યા બને છે અને દાનવોને વિશે ઉચ્ચાટની વિદ્યા નીવડે છે, તેથી ઉલ્લેખ ગમ્યમાન છે. ૫. ગીતે અલંકારથી અલંકારનો ધ્વનિ ઊઠે છે. પ્રથમ રૂપકનું સ્વભાવોક્તિ પોષણ કરે છે. મોહની સ્વભાવોક્તિમાં અનેક ક્રિયાના યોગપદ્યથી કાગ્કર્તાપક અલંકાર વચ્ચે છે. વિક્રિયાનું બાહુલ્ય મોહનો અતિશય મૂંચવે છે. ઉત્તર રૂપક અન્ય અલંકારથી સ્ત્રીત્યાગ્ય નથી. તે દાનવોના તાત્કાલિક પ્રાણહરણનો ધ્વનિ ઊપજાવવા માટે છે.

૫. ગીતે આ સર્ગમાં હરિ સંકેતસદને ન પધાર્યાની હકીકત છે, તેથી તેને અનાગતનારાયણ નામ આપ્યું છે. એમાં પ્રધાનપણે વિપ્રલબ્ધા-અવસ્થાનું નિરૂપણ છે.

इति श्रीगीतगोविन्दसवादे विप्रलब्धावर्णनं
नाम सप्तम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ८.

वस्तु:—प्रतिनायिकाना फंदमांथी छूटतां ज कृष्ण भगवान ऊगते दिवसे विप्रलब्धा गंधानी खबर लेवा पांशरा लताकुंजमां आवे छे. त्यां प्रियतमाने स्नेहभंगथी खीजायेली जोई प्रभु पगे पडी अम्रत सरस्वां मीठां वचनथी संकेत चूक्या बाबत माफी मागे छे. चतुरशिरोमणि कृष्णना चातुर्यथी भली गधा भोळवाय छे. परंतु जेवा भगवान ऊठे छे, तेवी नायिकानी दृष्टि प्रतिनायिकाना पगना अळते रोळायली, त्वराभां लछवी रही गयेली, भगवाननी छाती उपर अचानक पडे छे; एटले ते क्रोधथी लालचोळ थई जई मीठाबोला प्रियतमने ऊघाडा पाडी कठोर वचनथी तेमनो तिरस्कार करे छे.

(પુષ્પિતાગ્રા.)

અતનુ   વિતનુતાપથી   તવાઈ
 ડ્યમત્યમ   ગાઝી   નિશા રીસે   ભરાઈ
 મધુર   મધુર   ભાસ્વતા   પ્રભાંતે
 પ્રણત   પિયુ   પ્રતિ વોલી   સ્વંડિતા તે.   ?
 (પ્રબંધ*.)

જામિનીના જાગરણે   અરુણાં લોચનિયાં લોચાતાં
 અંતરનો તર રાગ પ્રકાશે, ઘેને ઘન ઘેરાતાં;

? અતનુ—બહુ. વિતનુતાપ—કામચ્ચર. પ્રણત—પગે પડેલા. સ્વંડિતા—સ્નેહના ભંગથી અપમાન પામેલી.

પ્રિયતમાના ચિત્તનું સમાધાન કરવાની રહેમાં ને રહેમાં છાતીપ્રત્યગેલો પ્રતિનાયિકાના પગનો અઢતો ઢલવાનું વીસરી જઈ વ્હાણું વ્હાતાં શ્રીકૃષ્ણ આવી પગે પડી સામવાક્ય યોજે છે, તેનું અહીં મૂચન છે.

૨. જામિની—રાત. અરુણાં—ગતાં. લોચનિયાં—નેત્ર. રાગ—^૧પ્રીતિ; ^૨ગતાશ. ઘન—બહુ. રાચો—ગીઝો છો. શટવાદો—દ્વેતગપંડી ભરેલાં વચન.

અહીં સમાપ્તિ પર્યંત પ્રધાન ભાવ અમર્ય છે. અઢતાના ચિન્હથી પ્રતીત થતો ભગવાને કરેલો સ્નેહનો ભંગ તેનું આલંબન છે અને હરિના

---

* મૂઠમાં માલવ રાગ ને યતિ તાલ આપેલ છે. ત્રિતાલથી ભૈર-સ્વીમાં પણ ગઈ શકાશે.

हरिहरि ! जाओ, हरिजी, जाओ. जाण्या. जूठ जवा दो.

जेथकी राचो, तेनी ज जाचो म्हेर मूकी शठवादो ? ध्रुव० २

नयनामृतनू पान करंतां अंजनरंजित आ जे
इयाम अधरमणि, ते तम तनमां भळतो भारे राजे ! हरिहरि० ३

मरकतना पटमां मनमथना जयनो लेख ज जाणे
कनके रेख्यो होय, तगे त्यम नख ग्रीवाने वाने; हरिहरि० ४

मीठा शब्दां तथा प्रणिपतन उर्ध्वपन छे. वाक्पारुष्य अनुभाव छे.
अस्या, क्रोध वगेर भाव अभर्षणू पोषण करे छे. पहेल्यां बे चण्णोमां
उप्रेक्षा छे. धेनना भारने मळती भारे वर्णनी रचना बीजा चण्णने
अंते बुद्धिपूर्वक योजेनी छे.

३ अंजनरंजित—काजळे त्परडायले. अधरमणि—माणेक जेवो
अधरोष्ठ.

आंग्व बीजा काण्णथी पण डोळाई होय एम कहेवानो अवकाश
न ग्हे, माटे ओटे प्रतिनायिकांना नेत्रनू काजळ त्याग्यानू एधाण आप्युं
छे. नेत्रचुंबन बाबत वात्स्यायनसूत्रनो सातमो अध्याय जोवो. उपमा
अलंकार छे.

४ ग्रीवा—डोक. वान—कांति.

नेत्र अने अधरनी विकृति निहाळी राधानी नीची नमती दृष्टि
सहजे सुंदरश्यामनी ग्रीवा उपर पडे छे. त्यां ते वात्स्यायनसूत्रमां

ચરણતણા અઢતાના રસથી સીંચાઈ હરિ ! હાવે
 નવતર રાગતણા અંકુર ઊર પાંગરતા દરસાવે; હરિહરિ૦ ૫
 દંતે અધર ઘવાયો તમ ને મમ અંતર ચીરાયે,
 એ જળવે હજુ એ વપુ આપણું ભિન્ન ન કેવું જરા એ ! હરિહરિ૦ ૬
 તન સમ મન પંખ મલિન જ છે તમ, કઢ્યું મેં; કૂડા કહાના !
 નહિ તો તમઘેલી તરુણીને છેલ ! છેહ દો શાના ? હરિહરિ૦ ૭
 કહેલી લેગ્વાના આકાંઠે નગ્નના ડંચ જુએ છે, તેનું અહીં વર્ણન છે.
 ઉપ્રેક્ષા અલંકાર છે.

૫ રાગ—^૧પ્રીતિ: ^૨રનાશ. પાંગરતા—ફૂટતા. દરસાવે—વતાવે છે.

અહીં છાતીએ લાગેલા અઢતાનું વર્ણન છે. પ્રતિનાયિકાના પગના
 અઢતાની દ્વાપ વામ્બ્યાયનસૂત્રમાં કહેલો ઉપીડક નામે ક્રીડાનો પ્રકાર
 સૂચવે છે. પ્રતિનાયિકા હસ્તિની જણાય છે. રૂપક અને ઉપ્રેક્ષાનો
 સંકર છે. અંકુર મોરવાનો તરવગટ સૂચવતું સ્ફારની આવૃત્તિનું વર્ણચિત્ર
 લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

૬ અહીં પ્રતિનાયિકાના દંતના ડંચથી સ્નેહભંગ સૂચવી ગદ્યા
 વિપરીત લક્ષણાથી વધારે મજબૂત રીત જુદાગીરી પ્રતિપાદન કરે છે.
 ગમ્યમાન અર્થને અસંગતિપોષિત અનુમાન દીપાવે છે.

૭ તમઘેલી—તમારા પાછળ ગાંડીઘેલી બની અંધારામાં પળ પ્રેમના
 ઉન્માદમાં અભિસાર કરતી.

काळ ज छो अवळा जनना बळवीर ! न बीजूं कांइ;
 पान करी जई प्राण बकीना शी नव दीध वधाई ? हरिहरि० ८
 श्रीजयदेव-रचित रससंचित वंचित वनिताकेरी
 वानी पीओ विबुधो ! मधुरी आ अम्रतथी अदकेरी. हरिहरि० ९.

(शिखरिणी.)

अमेली पेलीना पदकमळना जावक रूपे
 भींजी भींजी जाणे तर भीतरनो राग झगपे,

८ बळवीर-बाळरामना भाइ कृष्ण. बकी-पूतना.

‘ तमारो मारा प्रत्ये प्रेम नथी ’ एटल ज आरोपथी न अटकी
 म्वीजायली राधा कृष्णने वळी कहे छे, के ‘तमे प्रेमी ज नथी. जो तमे
 प्रतिनायिकाने पण च्हाता हो, तो तेने मूकीने अहीं केम आओ ? तमे
 तो स्त्रीओना काळ छो. बचपणमां बाळचेष्टा बतावी बिचारी पूतनाना
 प्राण पीधा; ने मोटा थई हवे प्रेमना पाश पसारी अवळानो शिकार
 शोधता वनमां भमो छो. ’

९ रचित-रचेली. रससंचित-रसना जमाववाळी. वंचित-जेने
 प्रातमे छेह दीधो छे एवी. उक्ति-वाणी. विबुधो-^१पंडितो: ^२देवो.

ए रीते मानविप्रलंभ शृंगार रसिक श्रोताने निवेदन करी कवि
 प्रबंध समाप्त करे छे. अहीं अम्रतथी जयदेवना प्रबंधनो व्यतिरेक
 बताव्यो छे.

વિલોકી એવું આ ઊર તમ મહા દ્રોહનું દુઃખે
 ભૂલી લાલા ! લાજી મરૂં પરમ હું અંતર વિશે. ૧૦

(શાર્દૂલચિકીટિત.)

આનંદે અતિ જ્યાં મહેંદ્ર વિગેરે દેવે વડા આદરે
 નામેલાં શિરના રૂંડા નીલમણિરૂપે દ્વિરેફો ઠરે,

૧૦ જાવક—અઢતો. ગગ—^૧ગંગ; ^૨પ્રીતિ. વિલોકી—જોઈ. દ્રોહ—
 સ્નેહનો ભંગ.

પ્રતિનાયિકાના નામનિર્દેશ વગર સર્વનામનો પ્રયોગ અસૂયાનો
 અતિશય પ્રકાશે છે. ' આવા તમારા ડોહ જોઈ હું ત્વજી મરૂં છું ' એ
 ઉક્તિથી ' આ તમારા વિકૃત વેશ સાથે તમે હવે અહીંથી સિધાવો ' એવા
 અર્થ સૂચવી પ્રકરણ અટપ્યું છે, ને ' હું તમને જોઈ ત્વજી મરૂં છું.
 પણ તમે શરમાતા નથી ! ' એવા આક્ષેપથી નાયકની ધૃષ્ટતા પ્રકટ કરી
 છે. નાયિકા અર્ધીરા સંહિતા છે.

૧૧ મહેંદ્ર—મોટો ઇંદ્ર. નીલમણિ—લીલમ. દ્વિરેફો—ભમરા. સ્વ-
 ચ્છંદ—યથેચ્છ. દિવ્ય મરિતા—મંદાકિની, ગંગા. પદપદ્મ—ચરણકમલ.
 નિર્ધારી—ધ્યાનથી નજર આગલ સ્વદ્વં કરી.

વઢિને છલ્લવા વિરાટ રૂપ ધારણ કરતા વામન ભગવાનના બીજા હા-
 લાનું આમાં વર્ણન છે. કવિની રતિ સ્થાયી છે. વામનના વિરાટ રૂપના
 નિરૂપણથી પ્રગટતો વિસ્મય તેનું પોષણ કરે છે. સકલ રૂપક અલંકાર છે.

ने स्वच्छंद वहत दिव्य सरिता रूपे रसे ज्यां झरे,
प्रेमे ते पदपद्म वामनतणुं निर्धारी धारुं उरे. ११

इति श्रीजयदेवाविरचिते गीतगोविन्दे विलक्षलक्ष्मी-
पतिर्नामाष्टमः सर्गः ।

ए रीत चोरी छावरतां ज क्खी थयाथी भगवान गभराटने लीधे
उत्तर सरग्वो आपी शकता नथी, तेथी आ सर्गनूं विलक्षलक्ष्मीपति
नाम ठराव्युं छे. एमां प्रधानपणे नायिकानी खंडिता अवस्थानूं
निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे खण्डितावर्णनी
नामाष्टम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ९.

वस्तुः—मुदा साथे पकडायथी अवसर ओळखनार श्रीकृष्ण गूप-
चूप खसी जाय छे. तेथी एकली पंडली राधानो रोष आपोआप धीमो
पडे छे. ते आसपास जुए छे, तो प्रेममंत्र सर्वत्र पसरी रह्यो छे. तेणे
करीने तेनूं मन विहळ बने छे. प्रीतमने तग्योडतां शूं तरयोडी हवे ते
मनमां पस्ताय छे. ते संधिमां कृष्णनी प्रेरेली सखी आवी प्होचे छे.
ते मिष्ट पण तीक्ष्ण वचनथी तेने कहे छेः—सखी ! तूं मान कर मां.
जो. आ वसंत ऋतु ग्वीली छे. कुंजविहारी श्रीकृष्ण वनमां पधार्या छे.
तूं आवो विलासनो समय एळे जवा दे मां. अरे ! तूं गडे छे कां !
झानी रहे, वहेन ! चाळ मारी साथे, हूं तने हरि भेगी करूं. अथवा ए
ज'सामा तने वीनवता आवे, पछी कंइ ! तूं मनमां ओछूं न लाव. जो
ने. प्रभु तने अंतःकरणथी च्हाय—तने वळगता आवे—तारा पगमां माथूं

(आर्या.)

बाधतां स्मरबाधा सीझाती तन, मूँझाती मन मांही,
झंखती रतिरस राधा प्रति दूती जती वदे न्यांही. ?

(प्रबंध*.)

मदभर मधुर मलयवा वाये;
विचर्या अब वन तव रसिया ए.

मान नी, मानिनी ! रूसणूं शूं पियु शूं ? ध्रुव० २

मूके, ने तू तेमने उवेखे—तेननाथी अकडाई राखे—तेमनो तिरस्कार
करे, न्यारे पछी चंदन विषरूप, हिम अग्निरूप. ने कांडा पण पीडारूप
थाय ज तो.

? स्मरबाधा—कामनी पीडा. रतिरस—प्रीतिनो रस.

चतुर कृष्ण उपेक्षार्थी स्मरबाधा वधवा देई पाछळ्ळी भेद आदि
उपाय योजवा दूतीने गथा पासे मोकळे छे, तेनी हकीकत आ सर्गमा
छे. 'मूँझाती' पद राधानी असहाय स्थिति ने तेनो पश्चात्ताप सूचवे
छे. प्रधानपणे प्रकाशतूं आत्मसुक्य उपेक्षा उपायनूं फळ छे.

२ मदभर—मद भरनार, उन्मादक. विचर्या—गया. तव रसिया—
तारो रस जेने लाय्यो छे एवा. मानिनी—हे रीसायली स्त्री !

* मूळमां गुर्जरी राग ने यति ताळ आपेल छे. दीपचंदी ताळ्ळी
काफी गगमां पण गाई शकारो.

ગ્વીલ્યા તરુ, ફૂલી વઝી વેલી;
 મુખ સર્વી શું સદને સડી. ઘેલી ? માન નીં ૩
 તાડતળાં ફઝથીં ય ગુરુ ગરવાં
 અફઝ કરે કુચફઝ શું કરવા ? માન નીં ૪

પ્રથમ પંક્તિના ઉદીપન વિભાવથી 'આ રીસામણાનો સમય નથી' એમ બતાવ્યું છે. બીજી પંક્તિમા 'મગવાન પોતે વનમા પધાર્યા છે' એવું જણાવી તેમની અનુકૂળતા સૂચવી છે. અહીં સામસિદ્ધિ રસાંતરનો પ્રયોગ છે.

૩ ઉક્ત ઉદીપનસામગ્રીથી સ્થાવર સૃષ્ટિમાં પ્રગટતા મદનવિકાર વર્ણવી વૃક્ષવર્ત્તના દૃષ્ટાંતથી રીસાયલી રાધાને પ્રણયમાર્ગનો ગૂઢ બોધ કર્યા છે. આ બધી દેશનાઓ ન ગણકારી રીસાઈ ઘરમાં મહ્યા કર્યાથી દુઃખ જ છે. ૪. ઉત્તર પંક્તિમાં કાકુથી સૂચવ્યું છે.

૨ ગુરુ-મોટાં. અફઝ -વ્યર્થ.

ચાલકૃષ્ણ તાડફઝથીં લેખાયા હતા. તે તો કુચની અપેક્ષાએ ન્હાનાં અને નિકટ હતાં. એવું કહી કુચફઝની પ્રલેખનશક્તિની પ્રશંસા કરી છે. ફઝમાત્ર ઉપભોગને અર્થ છે, તે જો ભોગીને હાથ ન જાય તો અફઝ છે. ચાલસ્વરૂપે તાડફઝથીં લેખાયલા તરુણ સ્મજ કૃષ્ણ કુચ-ફઝના ભોગી છે, તેમનાથી રીસાતાં કુચફઝ અફઝ જ છે. અલંકાર યતિરેક અને રૂપક છે.

हसके डळक डळक कां रोये ?

तुजने जुवति हसे सउको ए. मान नी० ५

शीख न दीध शूँ सखी ! फरी फरी, के

मां परिहर मनमोहन हरि ए ? मान नी० ६

पळ, पळ; नयन सफळ कर प्रियने

निरखी सजळ-कमळदळ-शयने; मान नी० ७

५ तृतीयां वचन सांभळी कलहांतरिता राधानी छाती भराई आवे
 छे ने तेनी आंखमांथी गगर आंसू पडे छे. दीनतामां डूबेथी राधाथी
 उसकाने लीधे बाँलातूं नथी. तेनूं हृदय कळी जती श्रीकृष्णनी तृती
 नायिकानी सखी बनी तेने रडती छानी राखी उपर प्रमाणे कहे छे. अहीं
 भय नर्मनो प्रयोग छे अने साममिश्र भेद उपाय वापर्यो छे.

६ परिहर-तज. मनमोहन-मनने मोह ऊपजावनार.

‘ हूं तो तारी हमेशनी व्हालेशी छूं ’ एम बतावचा तृती कहे छे,
 के ‘ अमे तो सउ तने निरंतर वार्या करतां हतां, के मोह ऊपजावी
 मन हरी लेनार हरि साथे प्रीत तोडवी नहि. मारी शस्वामण साची ज
 हती, ते हवे ते जाण्यूं हशे. ते कान न धरी, तो आज आम सहन
 करवूं पडे छे. हजी पण तूं मारूं कवूं मानीश, तो सुखी थईश. ’

७ सजळ-भीनां.

सखी कहे छे के ‘ रडवूं मूकी चाल मारी साथे; हूं तने तारा प्रीतम
 बतावूं. बिचाग विरहज्वरथी विकळ बनी कमळनी शय्यामां लेथे छे,

તાપે અતિ પરિતાપથી ઉર કાં ?
 વચન વિરહહર મમ મન ધર આ; માન ની૦ ૮
 પ્રભુ જ તને વીનવે અહીં આવી;
 શીદ સહી ઓછું રહી ઉર લાવી ? માન ની૦ ૯
 શ્રીજયદેવે વર્ણિત વિધુરી
 ગતિ રાધાની ભરો રતિ મધુરી. માન ની૦ ૧૦
 (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

રાગે તું અણરાગ રાગી શું, પગે લોટત શું રુક્ષતા,
 મીઠા શું કહુતા, અને વઝગતા આવંત શું વામતા;

તે જોઈ તારાં નેત્ર કૃતાર્થ થશે. ભગવાનને તેં તરછોડ્યા, પણ તે તો
 તને જ ઇન્ને છે.'

૮ પરિતાપ—શોક. વિરહહર—વિજોગ મટાડનારું. મમ—મારું.

કૃષ્ણ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરી નાયિકા જ મામે પગલે તેમને
 મઝવા જાય તેમાં લઘુતા હોવાથી તે વાત માંડી વાઢી સસ્વીપણાના
 હોઠથી નાયિકાનું દુઃખ જોઈ દયા સ્વાતી કૃષ્ણની દૂતી પોતે શ્રીકૃષ્ણને
 તેડી લાવવાનું માથે લેઈ રાધાનું સાંત્વન કરે છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે.

૯ પ્રીતમ સાથે મેઢાપ કરી આપવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા સસ્વીભાવથી
 લેઈ કાર્યસાધક દૂતી ભગવાનના આગમનનો ગૂઢ નિર્દેશ કરે છે, તેથી
 પ્રસ્તુત સર્ગની સમાપ્તિ અને નવા સર્ગની પ્રાપ્તિ સમીપ છે એવું સૂચવ્યું છે.

૧૦ વર્ણિત—વરણેલી. વિધુરી—વ્યાકુલ. ગતિ—સ્થિતિ.

तेणे व्हेनड ! चंदने विष बने, दर्से हिमे देवता,
 शीतांशु पण होय उष्णकर, ने पीडा ज क्रीडाकथा. ११
 मेघे मुसळधार गोकुळ भये व्याकुळ भाळी वळे
 ऊपाडी धरमूळथी अचळ, ए तोळी ज एकांगुळे

‘ विधुरी गति ’ शब्दे करीन पश्चात्तापनूं सूचन करी, नायिका कळहांतरिता छे. एम कविए प्रकारांतरे जणाव्यूं छे.

११ रागी—प्रेमाळ. रुक्षता—कडकाई. कटुता—कडवाट. वामता—
 आडाई. दर्से—देखाय. हिम—बर्फ. शीतांशु—शीतळ किरणवाळो चंद्र.
 उष्णकर—ऊन्हां किरणवाळो सूर्य. क्रीडाकथा—विल्यासनी वार्ता.

चतुर दूती अही श्रीकृष्णने केवळ प्रेममय वर्णवी गधाने तेर्ना
 कठोरता बाबत तीक्ष्ण उपालंभ आपे छे. ‘ रागी ’ वगेरे विशेषणथी ते
 सूचवे छे. के ‘ भगवाननो परमार्थिक प्रेम तो तारामां ज छे. बाकी
 बहुनां मन राखवानां, तेथी ते ते तरुणी प्रत्ये दाक्षिण्य तो बताववूं ज
 पडे. तेटल्या माटे तेमना साथे आम हाड जवूं ते बगबर न कहेवाय. ’
 आ उपालंभ, भगवान पधारे त्यारे तेमना प्रत्ये राधा तीक्ष्णता न राखे.
 एटल्या माटे छे. अही उपमा पोषित सम अलंकार छे.

१२ अचळ—गोवर्धन पर्वत. वज्री—इंद्र. विजयप्रशस्ति—जीतिनां
 वखाण करती कविता.

आशीर्वादथी कवि सर्ग समाप्त करे छे. श्रीकृष्णे इंद्रमहोत्सव अट-
 कावी गोवर्धन पर्वत पूजवानी प्रेरणा कर्याथी कोपायमान इंंद्रे मुसळ-

बज्जीनो मद मोडता हरि करो रक्षा, भुजे जेहने
तांबूळे विजयप्रशस्ति हरस्वी चूमंत गोपी लम्बे. • १२

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽमन्दमुकुन्दो
नाम नवमः सर्गः ।

धार वरसाद वरसाव्यो, ते घडीए गोप गोपी ने गायोनूं रक्षण करवा
भगवाने गोवर्धन टचली आंगळीए तोळी तेनी छायामां सउने राखी मघ-
वानो मद ऊतार्यां हतोः ते कथा भागवंतना दशम स्कंधमां विस्तारथी
आपी छे. अहीं कविनी रति प्रधान छे; भगवाननो उत्साह तेनूं अंग
छे; तेने छीधे ऊळटती गोपीनी भगवान प्रथे रति उक्त भावनी शोभामां
वधारो करे छे. आर्था प्रेय अलंकार नीपजे छे. ते उत्तर्गर्धनी उप्रेक्षाथी
संकीर्ण बनी विशेष दीपे छे.

ए रीते अही भगवानने प्रेमातुर अने विलासोत्सुक वर्णव्या छे.
तेथी सर्गनूं नाम अमन्दमुकुन्द राख्यूं छे. तेमां नायिकानी कलहां-
तरिता अवस्थानूं प्रधानपणे निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे कलहान्तर्गितावर्णनो
नाम नवम आलापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧૦.

વસ્તુ:—વિરહાતુર ગધા ગઝગઝી બની અંતરમાં શોચતી બેઠી છે. ત્યાં જઈ ભગવાન ગદગદ કંઠે મધુર વચનથી તેના પ્રત્યે વીનવે છે, કે 'બહાલી ! તું મેં પરી કરી વિરહાનઝથી બઢતા આ જીવને ઝગારી દે. હું તારે પગે પડ્યો છું. આ સંસારમાં મારું સર્વસ્વ તું જ છે. હું તારી જ મ્હેર નિરંતર ઘ્રાઉં છું. તારી આજ્ઞા હોય. તો હું તારા કૌમઢ પગની પાટલી ઉપર અઢતો ચોપડૂ. ઓરે ! તેં આભરણ કેમ ઝૂતારી નાંદ્યાં છે ! તારા ગિરિશૃંગ સરસ્વા ઝંચા સ્તન ઉપર આ કામદેવના વિજય-ધ્વજરૂપ મુંદર મોતીનો હાર ધારણ કર અને નિતંબ રૂપી દુંદુભિ ઉપર આ કટિમેઝઢા સજી તેના અથડાવાથી થતા મધુર ગર્જનથી કામની આળ વર્તાવ. અહો રમીટી ! રેમે રેમે આ શરીરે તું જ વસી છે. ત્યાં અનંગ સિવાય અન્ય કોઈનો અવકાશ જ વ્યાંથી !

(વસંતતિલકા.)

શીંચે સચીની ચટકો મનનો વીંસારી
 નિશ્વાસ દીર્ઘ મુશ્વથી મૂંઝતી વિચારી
 તે ક્ષીણ દીન રસીલી પ્રતિ ચિત્તહારી
 સાંજે મુગદ્ગદ વદે વિચરી મુરારી. ૧
 (પ્રબંધ*.)

બોલ મૃદુ બોલ બે, તિમિર અણતોલ કે
 દંતની ચંદની મિટાવે;

૧ ઉષ્ણ—ઊંઘા. ક્ષીણ—કૃશ. દીન—લાચાર. ચિત્તહારી—મીઠું.
 મુગદ્ગદ—બહુ ગઝગઝા સ્વરે. વિચરી—પથારી.

‘ સચી કહે છે, પણ ભગવાન આવશે કે નહિ ! આવશે, તો
 ક્યારે આવશે ! નહિ આવે, તો મારું શું થશે ! ગૌરવ ગુમાવી સ્વયંદંતી
 કંઈ થવાશે ! અરે ! આ વિરહ તો નથી સહેવાતો ! ’ આવી રાધાની
 સ્થિતિ તે તે વિશેષણથી ઉપર બતાવી છે. ગૌરવની હાનિના ભયથી
 જાતે જઈને મઝવા સંચારી માનિનીને મનાવવા આવેલ ભગવાનની
 દક્ષતા અને દીનતા ‘ ચિત્તહારી ’ અને ‘ મુગદ્ગદ ’ પદથી સૂચિત છે.

૨ મૃદુ—કોમલ. મંજુ—સુંદર. લેચનચકોર—નેત્ર રૂપી ચકોર
 પક્ષી. વપુ—શરીર. પ્રબલ—અત્યંત. દવ—વિરહનો દાવાનલ.

* મૂલમાં વરાડી ગગને અષ્ટક તાલ આપેલ છે. ચર્ચી કે
 પ્રતિમંટ તાલથી ગોડી ગગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

मंजु मुखचंद्र तुज स्मितसुधा माट मुज
लोचन चकोर तलसावे.

प्रिये ! म्हेर कीजे;
रीझी परी रीस करी दीजे.

अनळ अंतर जळे, प्रवळ वपु परजळे;
चूर्मा दव पान करी लीजे.

ध्रुव० २

मोह उर अर्पतां तीर कर्दपनां
नयन नीलोत्पलो आजे
हृदयने भेदतां मर्मने छेदतां
शोणिते शोग शुं राजे?

प्रिये० ३

अही साम उपायनो प्रयोग छे. 'मुतनु' पद नायिकानी अत्यंत कृशतानूं भान कराधी, तथा 'रसीली' पद नायिकानी रसज्ञताने प्रबोधी मानना पग्ल्यागनी प्रार्थनामां सहायक थई सार्थक बने छे.

३ मोह-शुद्धि हरवी ते. अर्पतां-प्रगटावतां. कंदर्प-कामदेव. नयननीलोत्पल-नेत्र रूपी भूरां कमळ. शोणित-लोही. शोण-लाल. गजे-शोभे छे.

राधानी आंख रोई रोई राती बनेली जोई भगवाननूं आ दक्षिण वचन छे. नीलोत्पल कामनां पांच बाणमांनूं एक बाण छे. छेदन भेदन आदि बाणना धर्म छे, जेने लीधे ते लोहीथी खरडाई लाल बने छे. अही नेत्रमां कामदेवना नीलोत्पल बाणना अव्यारोपथी रूपक

रूठी उर माँह जो सुतनु तूं होय, तो
 वींध नखथी ज वपु आमे;
 बांध भुजबंधने; अधर पण खंड; ने
 दंड, ज्यम चंडी! वळ वामे.

प्रिये० ४

तूं ज मुज धन अने तूं ज मुज तन मने,
 जीवन् जीवन तूं मारे,
 रीझे तुज मुज उपर थिर रहे, एज उर
 चितवे खंतथी भारे;
 चरणपल्लव धरी सरस शिर मुंदरी!
 विरहाविष विषम हरी लीजे;

प्रिये० ५

अलंकार नीपज्यो छे; तेनी साथे उत्तर भागनी उपेक्षा संकीर्ण बनी
 शोभासां वधारो करे छे.

४ नख-नख रूपी बाधनख नामे कटार. वपु-देह. खंड-चीर.
 चंडी-रूठेली स्त्री. वामे-दृग थाव, मटे.

आंखनी गती अलंकसां गेषनी कल्पना करी प्रणयापराधने अ-
 नुरूप शिक्षा मागी लेई अहीं भगवान पोतानूं वशंवदन्व दर्शावे छे.
 अलंकार रूपक छे.

५ अभिप्राय एवो छे के 'हूं तने अनन्य प्रेमथी चहानागे.
 ते कदी बुद्धिपूर्वक तारुं खंडन करूं? न ज करूं. तूं ज मारूं तन

आ न जाये कब्यो, ना य जाये सह्यो

दाह, ए शांत करी दीजे. प्रिये० ६

पद्ममर्दमदनी हृदयरसवर्धनी,

उग्र उन्माद मचवंती,

ऊँचर, उलट धरी चितरूँ अळते करी

पाटली पगनी दीपंती; प्रिये० ७

तुंग कुचशृंग शिर हाररूपे रुचिर

ध्वज विजयनो तूँ झळकावी,

मन ने धन, मारा प्राणनो प्राण छे. ' पूर्वार्धना रूपकमां कौस्तुभशी
गधाना व्यतिरेकेनो ध्वनि छे.

६ सरस-रसमीना. विरहविष-विजोगनूँ जेग.

अही नमन नामे उपायनो गूढ प्रयोग छे. रूपक अलंकार छे.
सर्पादिकनूँ विष उक्तारवा उदकुम्भविधान आदि प्रयोगमां विषघ्नी
ओषधिना पल्लव अभिमंत्रित पाणीथी भीना करी मस्तक उपर मूकी
विषनो अग्नि शमाववानो उपचार तंत्रोमां प्रसिद्ध छे.

७ पद्ममर्दमर्दनी-कमळनो मद उक्तारनारी. हृदयरसवर्धनी-
हृदयनो प्रेम वधारनारी. उन्माद-मस्तपणूँ. ऊँचर-कहे. दीपंती-रूपाळी.

आ तथा पद्मीनी कडीमां मंडन माटे प्रार्थना छे. प्रथम पंक्तिना
पूर्व भागमां व्यतिरेक अलंकार गम्यमान छे.

घमकयी पूंठना डिंडिमे मेखळा,
 आण मूँक मेननी गजावी. प्रिये० ८
 पुनित पद्मावतीरमण जयदेवनां,
 माननो मेल हरनारां,
 रसिक जनने मुदा दे सदा श्यामनां
 वेण रसरेण रसनारां. प्रिये० ९
 (हरिणी.)

शिद रसिकडो ! शंकापंके कळी ? अली आकळी !

तूँ ज रमी रही रोमे सेमे रगे रग, रंगीली !

८ तुंग—ऊचां. कुचदृग—स्तन रूपी पर्वतनां शिखर. रुचिर—
 सुंदर. डिंडिम—दुंदुभि. मेखळा—कंदोरो. मेन—कामदेव.

अहीं मंडन माटेनी प्रार्थनाना प्रसंगे दान उपायनो प्रयोग छे.
 अलंकार रूपक छे. घमकती मेखळाए वंजुकुंजे पधारी क्रीडानूँ मुग्न
 लेवानो अभिप्राय गूढ सूचव्यो छे.

९ पुनित—पवित्र. रमण—पति. मुदा—हर्ष. श्याम—श्रीकृष्ण.
 रसरेण—प्रीतिरसनूँ रेण.

खंडनने लीधे ययेला स्नेहभंगनूँ रसना रेणथी अनुसंधान कर-
 वाथी भगवाननां वचनने रसरेण रसनारां कहां छे. संप्रदाय प्रमाणे
 आशीर्वादथी प्रबंधनी समाप्ति छे.

१० शंकापंक—ज्हेमनो कीचिड. वितनु—कामदेव. परहरी—तजी.
 आंति—ज्हेम. भुजे गही—भेटी.

वितनु विण ना पामे को ए प्रवेश उरे अहीं;

भ्रम परहरी भामा ! बेगे भुजे ज लींजे ग्रही. १०

(वसंततिलका.)

बेडी जडी चरणनी, भुजबंध भीडी,

दंते विदारी, कुचचक्र्या पीडी पीडी

दै दंड चंडी ! सुखी या नयी आ खमातां

कंदर्प पारधितणां अति तीर तातां. ११

राधिकाजी बोलतां नथी, तेथी हजु ए तेमना उरमां कंइक
खूंच्या करे छे, एवो आक्षेप करता श्रीकृष्णनी आ उक्ति छे. 'वितनु'
पद कामदेवनूं प्रवेशसामर्थ्य बताववा साभिप्राय छे. अहीं रूपक अने
उत्प्रेक्षानो संकर छे.

११ चरण—पग. विदारी—चीरी. कुचचक्र—कुच रूपी चक्र.
चंडी—रूढेली स्त्री.-कंदर्प—कामदेव.

‘मारां वचन उपर भरुसो न होय ने हूं अपराधी ज भासतो
होऊं, तो गमे ते दंड देईने पण तूं तारो रोष शमाव; केमके मने
कामदेव एनां तीक्ष्ण बाणथी रीबे छे.’ आवो पंक्तिनो भावार्थ छे.
भगवाननी आ विरहकातरता प्रेमना अतिशयने लीधे छे. अलंकार
रूपक छे.

(હરિણી.)

રીંસ પરી કરી મીઠી મીઠે નિહાળ મીઠી ! જરી;
 વચન મધુરાં બોલી લીજે વ્યથા વ્રહ્મની દરી;
 તરજી ન તજી દીજે; કીજે કૃપા કંદૂ હૂં મળી;
 રતિરસમીનો જાચે જો આ પિયુ તવ તારુણી ! ૧૨
 (પુષ્પિતાગ્રા.)

ઝુકુટિ કુટિલ કારી મોહંકારી
 મુજ મન માનિની ! નાગળી જ તારી;
 વિષમ વિષ મથી ઝેગારનારી
 અધરઅમી તુજ એક પ્રાણપ્યારી ! ૧૩

૧૨ મીટ—નજર વ્રહ—વિજોગ, વિરહ. તરજી—તિરસ્કાર કરી.
 રતિરસમીનો—પ્રેમે મીનો. જાચે—બીનવે છે.

રાધાના અબોલ છંડાવવા શ્રીકૃષ્ણની આ પ્રાર્થના છે. ‘ મીઠી ’
 પદ કટુતાનો અભાવ બતાવે છે. ‘ પિયુ ’ શબ્દ નાયિકાના નાયક પ્રત્યેના
 પ્રેમનું પીછાન આપે છે. ‘ રતિરસમીનો ’ પદ નાયકનો પ્રેમ પ્રકાશે
 છે. કૃષ્ણ જેવા પ્રેમી અને પ્રીતિપાત્રની પ્રાર્થના રાધા જેવી મીઠા સ્વભા-
 વની નાયિકાને સ્વીકારવી ઘટે છે, એવો આશય છે.

૧૩ ઝુકુટિ—મંમર. કુટિલ—વાંકી. મોહકારી—શુદ્ધિ હરનાર.
 મથી—નાશ કરી, ફીટાડી.

ભાવાર્થ એવો છે, કે તારી ઝુકુટિ રોષથી વાંકી થાય છે તે દેસી

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

દીપે દંત જ કુંદ, ને અધર તે બંધૂક સ્વીલ્યું દૌસે,
નાસા તે તિલપુષ્પ, ને નયન તે નીલોત્પલો ઉલ્લસે,
ને ગંડસ્થલ તે મધૂક ફૂલ છે; એ રીત તારે સુખે,
જાણું, પંચ શરે જ આ જગતને પુષ્પેષુ જીતે ! સુખે. ૧૪
(પૃથ્વી.)

સુકેશી તવ વેળી છે, રુચિર ચિત્રલેખા ઞૂ આ,
મનોહર મદાલસા દગ, તિલોત્તમા નાસિકા,

તરુણ હૃદય ફટકી જાય છે; તું રીસી અધરાત્રત પાય છે, ત્યારે જ
જીવમાં જીવ આવે છે. અલંકાર રૂપક છે.

૧૪ બંધૂક—બેપોરિયું. નાસા—નાક. નીલોત્પલ—મૂલું કમલ.
ઉલ્લસે—દીપે છે. ગંડ—લમણા. મધૂક—મહુડાનું ફૂલ. પુષ્પેષુ—ફૂલ
જેનાં બાળ છે તે કામદેવ.

નાયિકાને પ્રસન્ન કરવા કૃષ્ણનું આ મધુર ભાષણ છે. અહીં રૂપક
અને ઉપ્પેક્ષાનો સંકર છે. જોઈએ ચરણમાં રહેલો પરિકરાંકુર તેનું પોષણ
કરે છે. સુખનાં પાંચ જ અંગના પુષ્પરૂપે નિરૂપણથી, પુષ્પબાળ
કામના ' પંચ શર ' કહેવાય છે તેની સાર્થકતા પણ દર્શાવી છે; તેથી
કાવ્યલિંગ સ્ફુરે છે.

૧૫ સુકેશી—^૧સારા કેશવાળી; ^૨સુકેશી નામે અપ્સરા. રુચિર—
સુંદર. ચિત્રલેખા—^૧ચિત્રની રેખા; ^૨ચિત્રલેખા નામે અપ્સરા. ઞૂ—ભંમર—

रूंडी उरवशी कुचच्छवि ज, जंघ रंभा; अहा!

दीपे त्रिदिवसुंदरीमयी ज तन्वी ! पृथ्वीगता. १५.

(शार्दूलविक्रीडित.)

राक्षाना मुखपद्मना मधुप, ने गोपीतगा वृंदना

प्रेला नेत्रमयूरना घन, निधि आनंदना नंदना,

मदालसा—^१मदने लीधे मंद; ^२मदालसा नामे अप्सरा. दृग—आंख.
तिलोत्तमा—^१तिल फूलथी चढियाती; ^२तिलोत्तमा नामे अप्सरा. नासि-
का—नाक. उरवशी—^१हृदयमां रमी रहेती; ^२उर्वशी नामे अप्सरा.
कुचच्छवि—स्तननी काति. रंभा—^१केळ; ^२रंभा नामे अप्सरा. त्रिदिव-
सुंदरीमयी—स्वर्गनी अप्सराओनी बनेली. तन्वी—कृश अंगवाळी ली.
पृथ्वीगता—पृथ्वी उपर छतां.

मुखनी प्रशंसाथी संतोष न पामी भगवान अहीं नायिकानी नख-
शिख शोभानां वस्त्राण करे छे. 'तन्वी !' संबोधन एवा अभिप्रायर्थी
मुख्य छे, के आवूं अत्यंत सुकुमार शरीर मान धरी विरहथी गाळी
नाखवूं घटतूं नथी, एटले के रीस छांडी मनमानता भोग भोगववा
घटे छे. ए रीते अनुनयपूर्वक अभिसारनो गूढ उपदेश सर्गनी समाप्ति
सूचवे छे. श्लेष, काव्यलिङ्ग, विरोध, रत्नावली, मुद्रा आदि अलंकार छे.

१६ पद्म—कमळ. कधुप—भमरो. वृंद—टोळूं. निधि—सागर.
ऋचाद—राक्षस. धूमग्रह—धूमकेतु. निधन—विनाश.

संप्रदाय प्रमाणे कवि सर्गने अंते आशीर्वाद योजे छे. श्रीकृष्ण

સૃષ્ટિના શણગારના નિલમણિ, ને કાઠ ક્રવ્યાદના,

ન ધૂમગ્રહ કંસના નિધનના શ્રીકૃષ્ણ રક્ષો સદા ! ૧૬

इति श्रीजयदेवाविरचिते गीतगोविन्दे चतुरचतुर्भुजो

नाम दशमः सर्गः ।

વિશે પરંપરાએ ભ્રમરના, મેઘના, સાગરના, નીલમણિના, કાઠના તથા ધૂમકેતુના આરોપથી માલારૂપક બને છે. પહેલાં બે પંચગિતિ રૂપકથી ભગવાનના રાધાજી પ્રત્યે અંતરનો પ્રેમ અને ગોપીઓ પ્રત્યે દાક્ષિણ્ય નૂચવેલ છે. ત્રીજૂં પંચગિતિ રૂપક ભગવાનનું દિવ્ય સ્વરૂપ બતાવવા સારૂં છે. એ પ્રમાણે પ્રેમીના મનમાં ભગવાન વિશે પ્રેમની, વિલાસીના મનમાં વિલાસની અને ભાવિક ભક્તના મનમાં ભક્તિની भावना પ્રગટતી વર્ણવી છે. બે રૂપકથી દુષ્ટ તથા દ્વેષીના મનમાં ભયની भावनानો ઉદય દર્શાવ્યો છે.

ए रीते राधाने मनाववामां भगवाने अहीं पौतानूं चातुर्य-दाक्षिण्य वापर्यूं छे, तेथी आ सर्गने चतुरचतुर्भुज नाम मळ्यूं छे. एसां प्रधानपणे मानिनीना अनुनयनूं वर्णन छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे मानिन्यनुनयवर्णनो

नाम दशम आल्लापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧૧.

વસ્તુ:—ભગવાન મનાવીને જાય છે. તેમની પૂંઠે જ તેમની દૂતી રાધાને તેડવા આવે છે. શળગાર સજીને બેઠેલી રાધા સસ્વી સાથે વંજુ-કુંજે ઘડીઓ ગણતા કૃષ્ણ ભગવાનને જઈ મળે છે. નાયકનાયિકાનો સમાગમ થતાં શાળી સસ્વીઓ કંદક મિષે કુંજગૃહમાંથી સ્વસી જાય છે.

(માલિની.)

પરમ પુરુષ પેરે માનિનીને મનાવી
મદનમધુર જોયે વાટ કુંજે સિધાવી;
તવ તન શળગારી સજ્જ બેઠી ત્રિયા જે,
સર્જની તિમિરપુંજે ઉચ્ચરે તે શું સાંજે. ૧

૧ પરમ પુરુષ—પુરુષોત્તમ, કૃષ્ણ ભગવાન. માનિની—રૂઢેલી સ્ત્રી.
મદનમધુર—કામદેવ જેવા મનોહર.

(प्रबंधः.)

मधुर मधुर मधुहर रटता जे लोटी तुज पदकंजे,
सेवे सुंदरी ! सुभग शयन ते मंजुल वंजुल कुंजे;
घेली ! अहीं शू रहीं ? परवरीं भुज भरौ अंक ले. ध्रुव० २
अलिगण आ अली ! गणगणीं, श्रवणे सुण, सुण, जो, समजावे;
टौकी टौकी कोयल कामनीं दे य दुवाई हावे; घेली० ३

नायिकाना अभिसारनी आ उत्थानिका छे. 'सज्ज' पद तेनू
औःमुख्य प्रकाशे छे. नायिका कृष्णाभिसारिका छे.

२ मधुहर—मधु दैत्यने मारनार कृष्ण भगवान. रटता—बोलता
हता. पदकंज—चरणकमळ. सुभग—रूढ़. मंजुल—सुंदर. वंजुलकुंज—
वेतसनी घटा. अंक—आलिंगन.

प्रीतिपानना अधीरा नायकने जई भेटवानीं नायिकाने त्वरा करा-
वतां सखी याद देवरावे छे; के 'रसना भोगी भगवान पगे पडी मधुर
वचने मनावी वसंतविलास साखूं वंजुकुंजमां पधारवा आमंत्रण देई
गया हता, ते त्यां तारे माटे फूलनी पथारी बिछावी वाट जोता बेठा
छे. माटे चाल.' मधुहर भगवानमां मधु चूसनारा—कमळमां लोटनारा—
कुंजमां भमनारा—पुष्पशय्या सेवनारा—भ्रमरनो आरोप श्लेषबळे प्रती-
यमान होवाथी अलंकारध्वनिनो आ दृष्टांत छे.

३ दुवाई—आण.

* मूळमां वसंत राग ने यति ताळ आपेल छे. आदिताळथी
पूर्वी कल्याण रागमां पण गाई शकाशे.

અણસારે દઢઅંગુલિકેરે પ્રેરે આ વનવેલી;
 મેલોં દીલ ભજોં મેઝ કેલિરસ રેલ નોં વ્હેલી વ્હેલી; ઘેલી૦ ૪
 આંતર આંદોલનથી ડોલી નચવંતા માણેમાઝા
 કુચકુંભે હરિપરિરંભણના શુકન દિયે મતવાલા; ઘેલી૦ ૫

સહી કહે છે કે ' જો આ પુરુષમૂત ભમરાઓ માર્મિક ગણ-
 ગણાટથી તને સમજાવે છે; અને સ્ત્રીમૂત કોયલ ટૌકાથી કામદેવની
 દુવાઈ દે છે. માટે ઉતાવળ કર. ' ઉપ્રેક્ષા અલંકાર છે.

૪ પ્રેરે—સાનથી સમજાવે છે. નિતંબિનો—ભારે પૂંઠવાઝી સ્ત્રી.

વેલની ડાઝના હાલવામાં પ્રભુને જઈ મઝવાની પ્રેરણાની સંભા-
 વનાને લીધે ઉપ્રેક્ષા અલંકાર છે. સહીની પ્રાર્થના, ભમરાનો ગુંજારવ,
 કોયલનો ટૌકો અને વનવેલીની પ્રેરણા, એ બધાના સમુચ્ચયને લીધે
 સમુચ્ચય અલંકાર પણ બને છે.

૫ આંતર આંદોલન—હૃદયનો થનથનાટ. કુંભ—ઘડો. પારિરંભણ—
 આલિંગન. મતવાલા—મોટા (કુચકુંભ).

રાધાના કુચ સાત્વિક કંપથી ફરકે છે, તેને અવલંબી સહીની
 ઉત્તેજના છે. કુચમાં કુંભના આરોપથી પ્રસ્થાનમંગઝની સંભાવના છે.
 કુચનું ફરકવું હરિના આલિંગનસુખની પ્રાપ્તિના શુભ શુકન છે. રૂપક
 આદિ અલંકાર છે.

स्मरना शर शा सुंदर नखर्यो मंडित, अलीं अलबेली,
 करपल्लव सखीं पर धरीं संचर, मदभर मोहनवेली ! घेली० ६
 पूरेपूरी तूं रसशूरी विश्व विशे वखणाये;
 माटे रसनादुंदुभि दमकवीं पळ सामां पगलांए. घेली० ७
 भारे नितंबभारे धीरी धारी गति गजगामा
 रुमञ्जुम झांझरना झमके मद हंसतणो हर, रामा ! घेली० ८

६ स्मरना शर—कामदेवनां बाण. मंडित—शोभता. संचर—चाल.
 मदभर—मस्त. मोहनवेली—जादुई वेल.

कामदेवनां बाणनी उपमा आपी नखनी तीक्ष्णता सूचवी छे.
 कामदेवनां बाण पुष्प छे, तेथी नखमां पुष्पनी धवळतानो पण भाव
 दर्शव्यो छे. ए रीते नायिकाना हाथने पल्लवरूपे, नखने पुष्परूपे, अने
 अंगने वेलीरूपे वर्गवी सकळ रूपक अलंकार खिलव्यो छे. सखीनो
 आश्रय लेवानूं कही नायिकानूं अत्यंत सौकुमार्य जणाव्यूं छे.

७ रसना—कटिमेखळा. दमकवी—गजावी.

अभिसारनो उपदेश दृढ करी सखी विलासने अनुरूप आभूषण
 सजवाने राधाने निमित्तांतरे प्रबोधे छे. अही रूपक अलंकार छे.

८ नितंब—पूंठ. गजगामा—हाथी जेवी चालवाळी

भावार्थ एवो छे के 'तूं धीरे धीरे छटा भेर उगल्यां भरीश ते जोई,
 अने तूं नेपुर रणकावीश ते सांभळी हंसनो मद ऊतरी जशे. ' नायि-

ઘડી ગગતા મદનાતુર હરિને મણિમય કંકણકેરે
 રણકે રૂડી દઈ વધાઈ કર રંજિત રસ ભેરે; ઘેલી૦ ૯
 રમણીથી રમણીય અને ફૂલમાલથી મંજુલ આ જે,
 શ્રીજયદેવનો વાળો રસિકને કંઠ રમો રસ સાજે ! ઘેલી૦ ૧૦

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

‘જોશે નેહભરી દગે, ઊંચરશે વાળી મુલે મીઠડી,
 લેશે અંક ધ્રુજે મોડી, રીઝ ધરી રહેશે રસે વિસ્તરી’

કાની ચાલ હંસની ચાલ સાથે, અને નેપુરનો રણકો હંસના સ્વર સાથે
 સરસાવેલ છે.

૯ મદનાતુર—કામાતુર. રંજિત—ખુશ.

‘ ઘડી ગગતા ’ પદ ઔત્સુક્યનો ને ‘રંજિત’ પદ હર્ષનો ઉદય
 સૂચવે છે.

૧૦ રમણી—સુંદરી. મંજુલ—મધુર. રસસાજ—રસની સામગ્રી.

અભિપ્રાય એવો છે, કે પુષ્પરસ ને પ્રેમરસ વસિરાવી દે એવો
 કાવિની વાળીમાં રસ છે. વ્યતિરેક અલંકાર છે. આશીર્વાદ પ્રબંધની
 સમાપ્તિના કારણથી છે.

૧૧ વદશે—બોલશે. રોમાંચી—રોમાંચિત બની. સ્વેદ—પરસેવો.

રસચક્ષુથી પ્રભુને જોતી સસી શ્રીકૃષ્ણની મદનચિંતાનું રમણીય
 ચિત્ર ચિત્રી બતાવે છે. સમાગમના રટણથી પ્રભુ સમાગમનું જાગૃત્સ્વમ

ए लहेमां सहीं आवतो अब लही रोमांचों कंपी हरि,

हस्वीं, स्वेद झरी, धसी ज मुरछे अंधारी कुंजे झरी. ११

माथे उत्पल अर्पने, श्रवणमां तापिच्छ आरोपने,

नेने काजळ कल्पने रस कुचे कस्तूरीनो लेपने,

अंगे अंबर अंधकार अब आ नीलूं लपेटी बने

आलिंगे अभिसारिणी युवतिने कुंजे घने निर्जने. १२

अनुभवे छे. रोमांच, कंप, प्रस्वेद आदि तेना अनुभाव छे. हर्ष संचारी छे. समागमनूं अवास्तविकपणूं जाणवामां आवतां निराशाथी भगवानने मूर्छता वर्णव्या छे. ए रीते अहीं प्रधानपणे मूर्छा भावनूं निरूपण छे. 'अंधारी' पद संध्याकाळ बीती रात्रि आगळ बध्यानूं बतावे छे. गतने समये वनवगडामां भगवाननी मूर्छाना निरूपणथी वगर—विलंब भगवाननी व्हारे जवानूं सखी सूचवे छे. पर्याय अलंकार छे.

१२ उपल—नील कमळ. तापिच्छ—तमालपत्र. कल्पने—करीने. अंबर—वस्त्र. आलिंगे—भेटे छे. अभिसारिणी—पियुने मळवा जती.

प्रवर्धमान गाढ अंधकारनूं वर्णन अभिसारनी अनुकूलता बताववाना उद्देशथी छे. अहीं अंधकारमां तेनी श्यामताने लीधे उत्पल अर्पवाथी आरंभी आलिंगन देवा पर्यंत नायकना व्यवहारनो आरोप होवाथी समासोक्ति अलंकार छे. अहीं ते ते पदथी अंधकारनी गाढतानो उत्तरोत्तर उत्कर्ष बताव्यो छे, तेथी करीने कालातिक्रम कविए सूचव्यो छे.

(वसंततिलका.)

घेरी रहंत तिमिरे घनघोर छानी

हावां जती वौज जशी अभिसारिकानी
राजे झले झलहळंत अहा अनेरी,

जाणे कसोटी कसी नेहसुवर्णकेरी ! १३

त्यां ते चिते टमटमी ज रहेळ चाली;

ने कुंज आभरणनां किरणे ऊंजाळी
द्वारे सलज्ज सहजे लवलेश व्हाली

ग्वंचाई ऊर्भी. ऊंचरी तव आम आली. १४

१३ घनघोर—मेघना जेवूं बीहामगं, जशी—जेवी. सुवर्ण—सोनू.
अंधकारमां अभिसारिकाना रूपलवण्यना उत्कर्षनूं आ वर्णन छे.
अहीं उपमा, रूपक, उपेक्षा आदि अलंकार एकठा मळ्या छे. अंध-
कारमां अभिसारिकानी कांति जाणे प्रेम रूपी सुवर्णनी कसोटी चमकती
होय तेवी दीपे छे, एवो वाच्य अर्थ छे. सखीनो अभिप्राय एवो छे,
के आवा बीहामणा अंधकारथी पण न डरी पियुने जई मळवूं, तेनूं ज
नाम प्रेम. दिवासंकेत के ज्योत्स्नासंकेत करी अभिसार सजवो, ते
कृष्णाभिसारनी अपेक्षा केंड ज नहि. आ प्रोत्साहनानो अवधि छे.

१४ आभरण—घरेणां. ऊंजाळी—झगझगार वनार्थी. द्वार—बारणूं.
सलज्ज—शरमाती. आली—सखी.

अही रतिने दबाववानूं करती स्त्रीस्वभावने लीधे प्रगटेली व्रीडानूं
निरूपण छे; ते मात्र रसना उत्कर्षने अर्थे छे.

(प्रबंध*.)

मदन मंदिर समा तरुकदंबे
 रम रसीली ! नाव सह, आव,
 संकडव ते सघन स्तन नितंबे. १५

मलयना मारुते मंद शिशिरे
 रम रसीली ! नाव सह, आव,
 मरकले तेह पमराव मधुरे. १६

१५ मदनमंदिर—कामदेवनूं धाम. तरुकदंब—झाडनो समूह, कुंज.
 नितंब—पूठ.

कुंजगृहमां प्रवेश कराववानी आ मधुर प्रेरणा छे. कुंज विशे
 मदनगृहना आरोपथी तेनी उद्दीपनशक्तिनूं सूचन छे.

१६ मलय—मलयाचळ. शिशिर—शीतळ. मारुत—पवन. मरकले—
 मरकलडे, स्मित हास्ये.

मलयाचळ तरफथी वाता पवनमां स्मित हास्य वडे मुखनो सुवास
 भरवाना निर्देश द्वारा मलयागर चंदनथी मुखना सुवासनो व्यतिरेके
 सूचव्यो छे.

* मूळमां वराडी राग ने मंठ ताळ आपेल छे. चर्चरी ताळथी
 केदार रागमां गाई शकाशे.

વલ્લિના પલ્લવે લપટ તિમિરે

રમ રસીલી ! નાવ સદ, આવ,
જગવ તે દંતની દીપ્તિ રુચિરે. ૧૭

ફૂલના જ્વલતા લાસ્યગેહે

રમ રસીલી ! નાવ સદ, આવ,
સુદ્રવ તે સુમન સમ મૃદુલ દેહે. ૧૮

પિકતળા પંચમે પૂર્ણ ગદને

રમ રસીલી ! નાવ સદ, આવ,
પૂર સુર વીનના વચન વચને. ૧૯

૧૭ વલ્લિ—વલ. દીપ્તિ—ચાંતી, પ્રકાશ. રુચિર—સુંદર.

‘લપટ’ પદથી, કુંજગૃહની બારુંઓ વેલના પલ્લવે ઈવી તો સ્ત્રીઓ-સ્ત્રીઓ ઢંકાઈ ગઈ છે કે માંતર ગાઢ અંધકાર જામ્યો છે, એવું બતાવ્યું છે. રાત્રિના અંધકારને લીધે તે દ્વિગુણિત થયેલો હોવાથી દંતના પ્રકાશ વડે દીપાવવાની નર્મોક્તિ છે.

૧૮ લાસ્યગેહે—રંગમંડપ. સુમન—ફૂલ. મૃદુલ—સુકુમાર.

ફૂલના માંરે લચકાઈ પવનને લીધે ઝંચી નીચી થતી ડાઝીઓ-ધાઝા કુંજગૃહને ફૂલના વૃત્તનો જ્વલતો રંગમંડપ અહીં કહ્યો છે.

૧૯ પિક—કોકિલ. પંચમ—પંચમસ્વરાત્મક ટૌકો. ગદન—ઝંડાળ, લતાગૃહનો અંદરનો માગ. વીન—વીણા.

કોયલના ટૌકાએ લીધે ગુપ્ત વાર્તા ગુપ્ત રહેવાની અનુકૂળતા બતાવી છે

मधुपना मधुमदे मत्त गाने
रम रसीली ! नाव सह, आव,
ललित किलकार ललकार ताने. २०

कुमळी कूपळतणी सुभग सेजे
रम रसीली ! नाव सह, आव,
नचव माणिमाळ कुच बीच हेजे. २१

पुनित—पद्मावती—प्रणय—प्यासी
रसविलासी सुकवि जयदेव,
बानी मृदु तेनी उर रहो ऊल्हासी. २२

२० मधुप—भमरा. मधुमदे मत्त—पुष्पासव पीवाने लीध मस्ती भरेष्ट. किलकार—आनंदनो अव्यक्त ध्वनि. तान—रसनो आवेश.

अहीं फूलनो रस (मधु) पी गुंजारव करता भमरामां मधुपाननी मस्तीमां गाता पुरुषनो आरोप छे. भमरना गुंजारवमां शब्दमात्र छाना रहेवानी अनुकूलता सूचवी छे.

२१ अशोक—आसोपालव. सुभग—सुंदर. बीच—वच्चे. हेज—हेत.

मोतीनी माळा नचाववाना कथनथी क्रीडाना संभ्रमनो जे गूढ उपदेश कर्यो छे, तेने अनुरूप कामदेवना बाणभूत अशोकना पल्लवनी शय्यानो निर्देश छे.

२२ पुनित—पवित्र. प्रणय—प्रेम. रसविलासी—रसमां मग्न. मृदु—कोमल. ऊल्हासी रहो—आनंद उपजावो.

(શાર્દૂલચિક્રીઢિત.)

મારે મન્યથ તીર તીવ્ર તડુકી, વેહાલ તેણે બની
 ઝંસ્વે અંતરમાં નિરંતર પિયુ પીવા અમી આસ્યની;
 તેને તર્પ, સર્પ અંક. ઊર આ સંકોચ જ્ઞાને, સહી ?
 એ તો તુંજ કટાક્ષના અણમૂળા છે દાસ શ્યામા ! નહીં. ૨૩

(અનુષ્ટુપ.)

ભય ને હર્ષથી લોલ લોચને તવ સુંદરી
 વિચરી કુંજમાં મંજુ ધ્વનિ નેપુરનો પૂરી. ૨૪

કવિ આશીર્વાદથી પ્રબંધ પૂર્ણ કરે છે, ‘પુનિત’ વિશેષણ પદ્મા-
 વતીનું સતીત્વ લક્ષિત કરે છે. ‘પ્રણયપ્યાસી’ પદ જયદેવ અનુકૂળ
 નાયક છે એવું સૂચવે છે.

૨૩ તીવ્ર—આક્રાં. અંતર—હૃદય. નિરંતર—હમેશાં. આસ્ય—મ્હો.
 તર્પ—સંતોષ. શ્યામા—ખુબસુરત સ્ત્રી.

વઢી સહી રાધાને કહે છે, કે ‘અલી ! તું શરમાય છે કોનાથી ?
 ભગવાન તો તારા પ્રેમના વેચાણ છે. તેમનાથી તે શરમાવું હોય ? ગુરુ-
 જનની વીડા ઘટે, પણ દાસજનની ન હોય.’ અહીં અધરમાં અમ્મતનો
 આરોપ કર્યો છે. તે તેની તૃપ્તિ-ઊપજાવવાની અને નૂતન જીવન અર્પ-
 વાની શક્તિને ઉદેશીને કર્યો છે.

૨૪ લોલ—ચંચળ. વિચરી—ગઈ. ધ્વનિ—અવાજ.

અહીં ભય, હર્ષ અને ઔત્સુક્યનું શાવલ્ય છે. ‘અરે ! આ તે
 સાચું છે કે શમણું ? રક્ષેને આ સૌ આઠપંપાઠ હોય ? અહા ! પ્રીત-

(प्रबंध*.)

खळभळी ऊठे तरल तरंगे जलधि इंदु झळकंतां,
त्यम निज मुखनी अळपझळपथी विविध विकार भजंता

निरख्या नयने रसवस रस तलसंता

नंदनंदन अनंगतरंगित सुललित अंग वहंता. ध्रुव० २५

हिमकरनां किरणोए उज्ज्वळ सजल जलद ज्यम सोहे,

त्यम अतिमुक्तनी माळथी मंडित मौलि लीधे मन मोहे. नि० २६

मनो समागम शो मीठो लंगे छे ! मारां नेत्र केवां अधीरां ने पग
केवा उतावळा बनी रह्या छे ! ' आवा विचार करती नायिका कुंज-
गृहमां पेसे छे.

२५ अनंत—अगणित. जलधि—समुद्र. निज—पोतानूं. विविध—
अनेक प्रकारना. भजंता—अनुभवता. नंदनंदन—नंदजीने आनंद
ऊपजावनारा कृष्ण भगवान. अनंगतरंगित—कामना तरंगे व्यात.
सुललित—मनोहर, बहु सुंदर.

प्रियतमानां दर्शन थतां भगवानना मनमां जे हर्ष, विभ्रम, क्षोभ
आदि विकार उत्पन्न याय छे, तेनूं अहीं निरूपण छे. उपमा अलंकार छे.

२६ हिमकर—चंद्र. उज्ज्वळ—ऊजळूं. सजल—पाणीथी भरेलो.
अतिमुक्त—मोतिया मोगरानां फूल. मंडित—शणगारेळं. मौलि—मस्तक.

भगवानना काळा केश साथे सरखावी शकाय, एटला माटे वाद-

* मूळमां वराडी राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदि ताळथी
मालकोश रागमां पण गाई छकारो.

તિમિરતણા ગણમાં ગગને જ્યમ પૂરણ ચંદ્ર ઝંજાસે,
 મુંદરશ્યામતણે નિલવટ ત્યમ ચંદનતિલક પ્રકાશે. નિ૦૨૭
 વે પડશે વે રૂપ ધરી રવિ જોય નમી મુખ જાણે,
 ત્યમ કુંડલ મણિમય મકરાકૃતિ લલકે પિયુને કાને. નિ૦૨૮
 ફાળિતણા પરપોટા ચ્છલહલ જમુનાજલમાં મ્હાલે,
 શુભે વિપુલ ડરે તે તોલે મુક્તામણિની માલે. નિ૦૨૯

લની શ્યામતા પ્રતિપાદન કરવા 'સજ્જ' વિશેષણ મૂક્યું છે. ઉપમા અલંકાર છે.

૨૭ તિમિર—અંધકાર. ઝંજાસે—પ્રકાશે છે. નિલવટ—કપાલ.

'મુંદરશ્યામ' પદ તિમિરના ઉપચારના નિર્વાહ અર્થે સામિપ્રાય છે. અહીં પણ ઉપમા અલંકાર છે.

૨૮ રવિ—સૂર્ય. મકરાકૃતિ—મકરના આકારનાં.

ભગવાનનું મુખકમલ જલકમલ કરતાં ઘટલું તો અધિક રમણીય છે, કેં કમલનો રાગી સૂર્ય જાણે ગગન તજી કુંડલરૂપે કાને વલગી મુખકમલ શુકી જોયાં જ કરે છે. એ રીતે અહીં સહેતુક સ્વરૂપોપ્પ્રેક્ષા છે તે મુખકમલના રૂપકથી જોડાઈ સંકર અલંકાર નીપજે છે.

૨૯ વિપુલ—વિશાલ. મુક્તામણિ—મોતી.

ઉપમા અલંકાર મોતીનું ઝજળાપણું ને સ્થૂલપણું બતાવવાને માટે છે. ભગવાનનું ડરસ્થલ યમુનાના વિશાલ કાળા પ્રવાહ સાથે સરસાચ્યું છે.

पीत परागपटलना पटथी नील नलिन ज्यम राजे,
 केसरवरणा अंबरथी त्यम तन घनश्याम विराजे. नि० ३०
 खंजन जेम खिलेले कमळे खलंतां मन भावे,
 मुदित मुखे नर्तत नयन त्यम मोद महा ऊमगावे; नि० ३१
 मधुरां मधुरां मरकलडांनी झलके ललित छवाई
 तरवरता अधरे तरसावे नरवर भर मद मांही. नि० ३२
 मणिमय आभरणोनां झलमल किरणे शणगारेला,
 रुडेरा रस रागे रग रग रोमे रोम रसेला, नि० ३३

३० पीत—पीळू. पटल—जथो. नील नलिन—मूळ कमळ. घन-
 श्याम—मेघना जेवू श्याम.

उपमा अलंकार छे. नखशिख शणगाग्ना वर्णननी अही समाप्ति
 थाय छे.

३१ नर्तत—नाचतां. रसभीनां—स्नेहथी चळकतां, प्रेमनी झलकवाळां.

हवे कवि भगवानना विकारनूं वर्णन आरंभे छे. प्रभुनूं प्रसन्न मुख
 प्रफुल्ल कमळ साथे सरखाव्यूं छे; अने नेत्र खंजन साथे सरखाव्यां छे.

३२ नरवर—पुरुषोत्तम, परमपुरुष श्रीकृष्ण भगवान.

कटाक्षनूं वर्णन करी अही कामना प्रबळ विकारथी पसरता
 स्मितहास्यनूं निरूपण कर्यूं छे. अधरनो तरवराट चुंबननी उक्कंठा
 बताववा माटे छे.

३३ आभरणो—घरेणां.

શ્રીજયદેવ—નિરૂપિત નવલું રૂપ રસેશ્વરકેરું
 શૃંગારે શણગારો પ્રેમી જનનું ઉર અદકેરું. નિ० ૩૪
 (શિશુરિણી.)

નિહાલંતાં નેહે તવ નવલકુંજે પિયુજીને
 અપાંગો ઓલંગી શ્રવણપુટ વીંધંત વધીને
 રસીલી રાધાનાં મદનમદધેલાં નયન બે
 પ્રમોદાશ્રુરૂપે શ્રમજલ્લતાં વિંદુ જ શ્રે. ૩૫

નાયકના તન અને મનની વિલાસોત્સુક સ્થિતિનું વર્ણન અહીં
 સમાપ્ત થાય છે. ભગવાન ભૂષણની પ્રભાથી દૃષ્ટિને અને પ્રેમના ઉત્કર્ષથી
 હૃદયને હરે છે.

૩૪ નિરૂપિત—વર્ણવેલું. રસેશ્વર—રસ(આનંદ)સ્વરૂપ ભગવાન,
 શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા. શૃંગાર—^૧આમૂષણ; ^૨રતિરસ.
 પ્રબંધ સમ્પાત્ત કરતાં કવિ આશીર્વાદ દે છે, કે આ પ્રબંધમાં કરેલા
 વર્ણનથી પ્રેમભક્તિવાળા હૃદયમાં ભગવાનનાં શણગારનાં દર્શન થાઓ;
 અને રસિક હૃદયમાં શૃંગાર રેલાઈ રહો.

૩૫ અપાંગ—નત્રના ચૂના. શ્રવણપુટ—કાન. મદનમદધેલાં—કામના
 આવેશથી વિહ્વલ બનેલાં. પ્રમોદાશ્રુ—આનંદનાં આંસૂ. શ્રમજલ્લ—પરસેવો.

પ્રબંધમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું વિહ્વલ સ્વરૂપ નેત્ર ભરી નિહાળી રસીલી
 રાધા હર્ષનાં આંસૂ શ્રે છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. ‘નેહ’ પદ પ્રભુનો
 અસુલ પ્રેમ જોઈ નાયિકાના મનમાં ઉભરાતી રતિ બતાવે છે. ‘પિયુજી’
 પદ પ્રેમ અને આદર દર્શાવે છે. ‘નિહાલંતાં.’ પદ નેત્રનો પૂર્ણ વિકાસ

सरी शय्या पासे सुतनु मदने मीणी अधूरी
दृगोए भाळंती प्रियतमतणी मूरति मधुरी;
मिषे आहूं जोई मुखहूं मलकावी खसी सही;

विलोकी ते लाजे जुवतितणी लाजी जती रही; ६६

(शार्दूलविक्रीडित.)

‘वहाली ! तूं वरमाळ अर्पीश गळे मारे ज, एवं उरे
धारी मूढ हरे हळाहळ पीधूं क्षीरोदकेरे तीरे, ’

सूचवे छे; ‘वर्धने’ पद नेत्रनी अतृप्ति जणावे छे; ‘अपांगो ओळंगी’
पद तेमनी अधीराई प्रकाशे छे; अने ‘श्रवणपुट वीधंत’ पद तेमनो
संभ्रम प्रगट करे छे. वळी कान वीधवानी संभावनाथी नेत्रनी तीक्ष्णता
पण सूचवी छे. हर्ष नामे संचारी भावनूं निरूपण छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

३६ शय्या—बिछानूं. अधूरी—अदृष्टाडियाळी. प्रियतम—प्रीतम,
वहालो. मिष—व्हानूं. विलोकी—जोई.

राधाकृष्णना समागम रूपी कार्य सिद्ध थतां कृतार्थ सखीनो निर्गम
वर्णवी कवि आगामी सर्गना एकांत विलाससुख सारूं स्नान निर्माक्षिक
करे छे. ‘मलकावी’ पद स्मनो प्रवाह वहेतो थयो जोई प्रगटलो नायक-
नायिकाना सुखे सखीनो आनंद प्रकाशे छे. ‘खसी’ पद तेनूं समयो
चित चातुर्य जणावे छे. ‘सखी चाली गई ने हूं केवी निर्यज के बेसी
रही छूं?’ एवा भावथी ‘लाजी’ पद लज्जाना संबन्धमां सूचूं छे.
उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

વાતે વ્હાલ શું વાઢી વાહી વિધ એ સર્કાવી સાડી ધોરે
 રાધાનાં કુચપત્ર લોલ નયને જોતા પ્રભુ શ્રી ભરે. ૩૭
 ઇતિ શ્રીજયદેવાવિરચિતે ગીતગોવિન્દે સાનન્દગોવિન્દો
 નામૈકાદશઃ સર્ગઃ ।

૩૭ ક્ષીરોદ-ક્ષીરસાગર. હર-મહાદેવ. કુચપત્ર-કમલ સરસા
 સ્તન. શ્રી-સમૃદ્ધિ.

નવા સર્ગનું અવતરણ કરતા આશીર્વાદથી કવિ સર્ગની સમાપ્તિ
 કરે છે. અહીં લક્ષ્મી અને રાધાની એકતાના નિરૂપણથી જુગલકિશોરનું
 સનાતન વાંપલ્ય પ્રતિપાદન કર્યું છે. સમુદ્રમંથનની કથાનું અનુસંધાન
 છે. લક્ષ્મી પ્રગટતા પહેલાં જ ‘ એ આપણને વરનાર નથી ’ એવું દીવ્ય
 અર્થ જાણી જઈ અમરુવ વીસરી જીવિતના વિદેષે આગમત્વથી હઠાહઠ
 પી જતા શંકરનો ઉગ્ર અંતઃશ્રોભ ‘ મૂઢ ’ પદે કરીને બતાવ્યો છે. ઉત્પ્રેક્ષા
 અલંકાર છે.

એ રીતે પ્રાણપ્રિયાનો સમાગમ થયાથી પ્રગટેલા કૃષ્ણ ભગવાનના
 આનંદનું અહીં નિરૂપણ છે, માટે સર્ગનું નામ સાનન્દગોવિન્દ ઠરાવ્યું
 છે. એમાં પ્રધાનપણે નાયિકાની અભિમારિકા અવસ્થાનું વર્ણન છે.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादेऽभिसारिकावर्णनो
 नामैकादश आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग १२.

वस्तु:---सखीओ सिधाव्या पछी कृष्ण भगवान राधाने 'पेरे पेरे
रीझावी क्रीडा करे छे. रसनी रमझटमां श्यामाना शणगार फीटी पडे छे, ने
वेणी छुटी जाय छे. ते सज करवा राधा भगवानने कहे छे. ते उपरथी
श्रीकृष्ण राधानी वेणी गूंथी शणगार सजावी तेना मनोरथ पूर्ण करे छे.

(हरिणी.)

मधुर मधुनी रेणी नाणी बने रस वर्षती

प्रगटी तनमां तालावेली, उरे रति ऊलटी,

रसवस दगे सेजे हेजे रमी रही तल्पती;

तव तलसती व्हाली प्रत्ये वदे हरि हर्षथी. ?

---

१ मधु—वसंत. रेणी—रात. रति—प्रीति. हेज—स्नेह.

सखी जतां करी मर्यादाथी मुक्त बनी ऊलटती राधानी गतिनूं
अही निरूपण छे. एकांत स्थळ, मनगमता प्रीतमनो समागम, अने ए-

(प्रबंध*)

कोड धरे कूंपलडी करवा करतळनी सरसाई;
अरुणा चरण ज ए शिर अर्पी दर्शविये सरसाई.

अव वशवर्ती आ तव अनुचर वरतनु ! वीनवे. ध्रुव० २

स्वेदे देह न्हवाई जई तव कांति अहह ! करमाई.

शयन सुहविये; पवन हूं नाखूं नलिनदळे सुखदायी. अव० ३

कठी मळेळी विलासनी सामग्री, सौ ऊभगती रतिनो उपचय करे छे. रतिनो
आ उत्तरोत्तर उत्कर्ष संभोगशृंगारना निरूपणनी अनुरूप उत्थानिका छे.

२ करतळ—हाथेळी. सरसाई—^१बराबरी; ^२चाडियातापणूं. अरुणा—
राता. चरण—पग. वशवर्ती—आधीन. वरतनु—सुंदर शरीरवाळी.

राधाना शृंगारी भावथी हर्ष पामी भगवान तेने शय्यामां बिराजा-
ववा नागरिकवृत्तियी नर्मवचन वदे छे, के व्हाळी ! तारा हस्तपल्लवनी
बराबरी करवा च्हाता आ कूंपळना बिछानाना माथे पग भूकी तेन पग तळे
चांपी ज नाख. प्रतीप, काव्यलिंग, आदि अलंकार.

३ स्वेद—परसेवो. नलिनदल—कमळपत्र. सुखदायी—सुख आपनार.

शय्या स्वीकाराववा हरि वळी आर्जवथी कहे छे, के तारूं शरीर
परसेवाथी न्हवाई गयूं छे. तूं शयने बिराजे, तो तारो घाम शमाववा
ह पवन नाखूं.

* मूळमां विभास राग ने आदि ताळ ओपेल छे. आधा तितालथी
शंकराभरण अथवा भूप रागमां पण गाई शकाशे.

चांपूं पाय, तळांसूं तळियां; श्रमित हईश, सुकुमारी !
 कुंजे दूर तूं रंज ऊंठावी छे मुज माट पधारी. अव० ४
 कंपे कुच अति ऊछळीं ऊछळीं श्वास अने उच्छ्वासे.
 ए तुज भार वीसाम उरे मुज. विजन बने लज्जा शे ? अव० ५
 रेछो सुख; सुख खोछो, बोलो, बोलो बोल रसाळा.
 अंतर एक, जुदां न; तदंतर कांय पटंतर बाळा ? अव० ६
 रजमां रोष सजी सजतां शूं तपीं तापी शरमाई
 नयन रसीलां पडीं छोभीलां तुज जाये लोचाई; अव० ७

४ श्रमित—थकेली. रंज ऊठावी—कष्ट बेठी.

राधा शय्यामां बिराज्या बाद पग चांपवाना निमित्ते पडखामां
 भरावानो कामी कृष्णनो आ मृदु उपक्रम छे.

५ विजन—निर्जन.

अहीं राधाने पडखामां लेवानी विनयभरी प्रयुक्ति छे.

६ तदंतर--पछी. पटंतर—^१पटनूं अंतर; ^२जुदागीरी.

अभिप्राय एवो छे, के ' तूं मारी साथे स्नेहथी बोल, एटले हू
 आ पटनूं अंतर पण दूर करी नांखूं. ज्यां खरो प्रेम छे त्यां पटंतर
 न घटे.' आळिगनमां बखनूं अंतर पण न स्वमत्ता कृष्णानी ते ग्वसेड-
 वानी आ युक्ति छे.

७ तापी—क्लेश ऊपजावी, लोचाई—संकोचाई, मींचाई.

भगवाननां नर्मवचने राधिकानां नेत्रनी कामना मदनी खुमारी

રસનાની રણઘ્ણ ને કંઠની કિલકિલ ધુની લલકારી
 કોકિલના કલબલ કલકલનું કષ્ટ કટવિયે કારી. અવ૦ ૮
 તન મન પ્રાણ પ્રજાલે દારુણ વિરહાનલ. આ બારી
 અયિ વેલી અલવેલી ! લીજે અધરઅમીથી ઝંગારી. અવ૦ ૯
 વીનવળી નમળી હરિની જે જયદેવે ઉચ્ચારી,
 રસિકતણે ઊર તે અતિ દે રતિરંગતરંગ પસારી. અવ. ૧૦

ઉદીપન પામે છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે. નેત્રનો સંકોચ અને તેમનું
 ચાંચન્ય કામના મદના અનુભવ છે.

૮ રસના—કટિમેસ્વઠા, કોકિલ—કોયલ. કલકલ—ઘોંઘાટ.

ગદ્યાની કિલકારીના રસિયા શ્રવણને કોયલનો મધુર ટોકો ક-
 ઠોર લાગે છે; તેથી કરીને કિલકારીના વ્યતિરેકનો ધ્વનિ નીકળે છે.
 અહીં સમાગમસુખની યાચના છે. રસનાના રણકારને લીધે ઝલટી
 ક્રીડા અમિમત જણાય છે. ‘કિલ ધુની’ પદે કરીને વાત્સ્યાયનમૂત્રમાં
 કહેલું પરમૃતવિરુત અભિપ્રેત છે. ઉત્તર દલના કઠોર વર્ણનો ભગવ
 કોકિલના ટહુકાની કઠોરતાના અનુભવની પ્રતીતિ માટે છે.

૯, પ્રજાલે—બાળે છે. દારુણ—ભયંકર. વિરહાનલ—વિજોગનો અગ્નિ.

અધરપાનને માટે આ પ્રાર્થના છે. ‘વિરહ’ શબ્દ કરીને માનવિ-
 પ્રલંભનો વિયોગ અભિપ્રેત છે. રૂપક અલંકાર છે.

૧૦ નમળી—નરમાશ ભરેલી, વિનયયુક્ત. ઊચ્ચારી—કહી બતાવી.
 રતિ—પ્રેમ. રંગ—વિલાસ. તરંગ મોજા.

(शार्दूलविक्रीडित.)

जोतां नेन भरी निमेष पण ज्यां पीडे, भुजे भीडतां

रोमांचे खटके, नडे मुखमुधा पीतां य सीत्कार ज्यां,

दूभे मोदतणो मदे मधु जहीं क्रीडातणूं चाखतां,

तेवी रंगभरी मची जुगलनी झंगारलीला तदा. ११

बंधाई भुजथी, वींधाई कुचथी, मडाई केशग्रहे,

कडीई रदथी, छूँदाई नखथी, झूडाई जंघा द्वये,

प्रबंधनी समाप्तिना आशीर्वादमां कवि कहे छे के. मारी वाणीथी भक्तनां हृदय भक्तिना रंगे अने रसासक्तनां रतिना रंगे रेलछेल थई र्हो.

११ निमेष—आंखनो पटकरो. मुधा—अमृत. सीत्कार—सीसकारी. दूभे—हरकत करे छे. जुगल—दंपती.

पूर्ण परिपोष पाभेली स्थायी रतिने अनुरूप जुगलकिशोरनी ली-
त्यनूं निरूपण अहींथी शरु थाय छे. निमेष पीडवार्थी लावण्यनूं पान
करतां नेत्रनी दर्शननी अतृप्ति दर्शावी छे; रोमांच खटकवार्थी एक
बीजामां भराई जवानूं करतां अंगनी आलिंगननी अतृप्ति जणावी छे;
सीत्कार नडवार्थी अधराभृत चूसी लेता मुखनी चुंबननी अतृप्ति बतावी
छे; अने आनंद दूभवार्थी क्रीडानूं मुख अनुभवता हृदयनी भोगनी
अतृप्ति प्रकाशी छे. आवी लोकोत्तर लीला केवल रसाकार वृत्ति दर्शावे
छे. ए रसनी मस्तीमां विभाव, अनुभाव, सात्त्विक भाव अने संचारी
भाव सउ ए जाणे लय पाभे छे.

१२ केशग्रह—चुंबन लेवा अंबोडो पकडवो ते. रद—दांत. जघन—

રૂંધાઈ ચરણે પીલાઈ જયને, ઘેલાઈ લીલાસવે,
રીક્ષ્યા અંતર ઓર રંગરસિયા. કામે કશો વામ છે ! ૧૨

ઙ્ગંતાં રતિરંગના રણ વિશે તન્વંગીણ તે સમે
મૌઢં સાહસ કીધ દક્ષ પિયુને પાડી નીંચે સંભ્રમે;
ત્યાં તો થર્થરીં જાંઘ, બાંવડીં પડી ઢીલી ઢલી આંચ, ને
છાલી ફર્ફડીં; સંભવે ક્યમ કરી પૌરુષ તે સ્ત્રીજને ? ૧૩
સીત્કારે વિધુરી અધૂરી નૌસરે વાળી, અને દંતની
જ્યોતી ગૌર જ્ઞગે, મૃદુ સ્મિત રમે, જાયે ઢલી આંચડી,

પૂંઠ. ઘેલાઈ—ઘેલા બની. લીલાસવ—ક્રીડાના મદ રૂપી દારુ. કશો—
કેવો. વામ—આડો, વિચિત્ર.

અભિપ્રાય સુગમ છે. અહીં વિભાવના અને વિશેષોક્તિનો સંદેહ-
સંકર છે. તેને અર્થાતરન્યાસ અલંકાર શોભાવે છે.

૧૩ પ્રૌઢં—મોઢં. દક્ષ—કુશલ. સંભ્રમ—વેગ. પૌરુષ—^૧પુરુષના
ધર્મ; ^૨મરદામી.

કુતૂહલથી પ્રસંગ્દા અને નચ્છેદ્ય આદિથી વૃદ્ધિ પામેલા વિલા-
સની પરમ કોટિ તરીકે અહીં ઝલટી ક્રીડાનું નિરૂપણ છે. જાંઘ આદિ
સ્ત્રીલિંગનાં પદનો પ્રયોગ સામિપ્રાય છે. અર્થાતરન્યાસ અલંકાર છે.

૧૪ સીત્કાર—સીસકારો. વિધુરી—દરદ ભરી. ગૌર—ઝજલી. સ્મિત—
મંદહાસ્ય. ઉચ્છ્વાસ—હાંફ. તર્ષ—તરશ.

ઉચ્છ્વાસે ઊર ઉછલે, લસલસે અંગો ઢીલાં હર્ષથી,
 તન્વી તેવી યુજે મીઠી મુલ્લલું પીણ પિયું તર્પથી. ૧૪
 તૂટી માઝ, છૂટી છટી લટ લઢી, ડોઢાઈ આંસો વઢી,
 ફીટી તાંબૂઢની ય લાલી, નસથી છાતી ઘવાઈ વડી,
 ને સેરે કટિસૂત્રની સરી પડી; તે કામબાણે તહીં
 લાગી લોચનિયેલીધું ઊર વીંધી વ્હાલાનું વ્હાણા મહીં. ૧૫
 (સ્તવધરા.)

વેળી ઢીલી પડી છે, અગરની રચના સ્વેદથી ચૂંથાઈ,
 આઢો આઢો નરો છે અધર, મણિતળી માઢ છે છિન્ન છાઈ,

પૂર્વ શ્લોકના પુરુષાયિતના અવસાનની આનંદાસ્વાદદશાનું આ
 ચિત્ર છે. હર્ષ સંચારી ભાવ છે, સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે.

૧૫ કટિસૂત્ર—કટિમેલ્લા.

નાયિકાનાં સથરવથર વસ્ત્રાભૂષણ અને તેની ડોઢાતી અદર્પિ-
 યાઢી આંસથી નાયકની રતિ દીપ્ત બને છે. તેનું અહીં સૂચન છે. ર-
 તિની દીપ્તિ ક્રીડાનો અતિપ્રસંગ સૂચવવાને અર્થે છે. છૂટી લટો, ડોઢા-
 યલી આંસ, આઢો ઓઢ, ઘવાયલી છાતી અને સરી પડેલી
 કટિમેલ્લા, એ પાંચનો જ ઉલ્લેખ કામનાં બાળ પાંચ હોવાથી કર્યો
 છે. રૂપક અને અસંગતિ અલંકારનો સંકર છે.

૧૬ સ્વેદ—પરસેવો. છિન્ન—ત્રુટિત. સુતનુસ્તવધરા—ચોઢાઈ ન્હાના

ને ક્યાં એ મેઘલા છે ગરી ગઈ; તદપિ અંગ રહે રંગ રેલી

માઝંતી ઢાંકી હાથે તન નિજ સુતનુસ્ત્રગ્ધરા લાજધેલી. ૧૬

(આર્યા.)

એ રીતે રતિપરવશ લલ્લભ પ્રતિ વ્હાલ ભેર વિનય કરી

રસ જીલી રતિઢીલી સંતર્પિત મુંદરી ઝંચરી ૧૭

(પ્રબંધ*.)

નરવર ! ગરવા મકરધ્વજના દૃઢ ગઢરૂપ પયોધરે

મકરી મલયાગરની મુહવો શીત મુધાકર શા કરે.

બની ગયેલા ફૂલના હાર ધારણ કરતી, ચોઢાઈ વીલાયલી માઢાથી શરીર ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતી.

ક્રીડાના અતિપ્રસંગના કાર્યનું અહીં નિરૂપણ છે. શ્રમના અતિ-શયથી રાધાની અધિક વિહ્વલ સ્થિતિ જોઈને ભગવાનની રતિ અધિક અધિક ઉદીપિત થાય છે. તે તેમનું ઊર્ધ્વરેતાપણ પ્રકાશે છે. મુદ્રા આદિ અલંકાર છે.

૧૭ રતિપરવશ—પ્રીતિને લીધે પરવશ વનેલા. સંતર્પિત—પૂરેપૂરી તૃપ્ત.

દહાડો ચઢતાં શ્રાંત રાધા ઉચિત શણગાર સજાવવા ભગવાનને વીનવે છે; તેની આ ઉત્થાનિકા છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૮ મકરધ્વજ—કામદેવ. પયોધર—સ્તન. મકરી—મકરના આ-કારનું ચિત્ર. મલયાગર—ચંદન. શીત—શીતલ. મુધાકર—જેનાં કિરણમાં અમ્રત છે તે ચંદ્ર. કર—હાથ.

* મૂલમાં રામકરી રાગ ને યતિ તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી સોહિની રાગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

મુજ માન પ્રીતમ ! પોશ્વિયે;

કોડ સુધડ સંતોશ્વિયે. શ્રુવ૦ ૧૮

છેક જ છિન્નભિન્ન બનિયું છે રસિયાજી ! રતિના રણે;

અલિગુણગંજન અંજન નૂતન નિરમો નેત્રશરાસને. મુજ૦ ૧૯

નયનકુરંગ છલંગ ઝલટ ગતિભંગ થઈ જહીંથી ભરે,

તે શ્રુતિમંડલના સ્મરપાશે કુંડલ લલકાવો કરે; મુજ૦ ૨૦

અહીં સ્તનમાં કામદેવના દુર્ગનો આરોપ કર્યા છે અને તે ઉપર કાઢેલા મકરના ચિત્રમાં ધ્વજચિહ્નનો આરોપ છે. રૂપક ઉપમા ને પરિકરાંકુર અલંકાર છે.

૧૯ છિન્નભિન્ન—ટુકડાઈ ગયેલું. રતિ—ક્રીડા. અલિ—ભ્રમરા. ગુણ—પણજી. ગંજન—ગાંજનાર. શરાસન—ધનુષ. નૂતન—નવીન. નિરમો—કરો.

અહીં નયનમાં કામદેવનાં ધનુષનો આરોપ કર્યા છે, તથા અંજનમાં તેના ધનુષની પળજીનો આરોપ ગમ્યમાન છે. પુષ્પધન્વા કામના ફૂલના ચાપથી અને ભમરાની પળજીથી રાધાનાં નયન અને અંજનનો ઉત્કર્ષ બતાવ્યો હોવાથી અહીં વ્યતિરેકે અલંકાર સ્ફુરે છે.

૨૦ કુરંગ—મૃગ. સ્મરપાશ—કામદેવે રચેલો પાંસો, જાલ. શ્રુતિ-મંડલ—કાનનો પ્રદેશ. વર—રૂઢા. અરપો—પહેરાવો.

કર્ણ સૂઝી પોચવાનું સૂચવી નેત્રનો વિસ્તાર બતાવ્યો છે. કુરંગના આરોપથી નેત્રની ચંચલતા જણાવી છે. જાલની દૃઢતા સારું ગોઠ કડીઓ નાંચવાની રીતિને અનુસરી કામના પાશરૂપ કાનમાં કુંડલ અર્પવાનું કયું છે. રૂપક અલંકાર છે.

श्रमजळ सबळ सकळ लई ल्होई मंजुल मृगमदना रसे
 तिलक सजो, के ऊँमगे अद्भुत अंकललाट शशी विशेषे; मुज० २१
 श्रीसदने सरसिज शा वदने भ्रमर समी भमती दीसे;
 ठीक करो लट ओळीं. ठिठोळी करशे सही मसे मसे; मुज० २२
 स्मर नृपना चमररूप केशे कुसुम भरी वनमाळी हे !
 मोरमुगटधर ! मोरकळावत वल्लभ ! वेणी वाळिये; मुज० २३
 आ तनु कल्पलताए अंबर दामिनी सम दमकाविये;
 फूलनी लटररूप रणझणती मणिरसना चमकाविये; मुज० २४

२१ श्रमजळ—परसेवो. सबळ—पुष्कळ. मंजुल—मनोहर. मृगमद—
 कस्तूरी. अंक—चिन्ह, चित्र. ललाटशशी—कपाळ रूपी चंद्र.

चंद्रबिंबमानूं कलंक तेनी शोभानो हास करे छे, परंतु कस्तूरीनूं
 तिलक राधाना भालचंद्रनी शोभामां वृद्धि करे छे. रूपक अलंकार छे.

२२ श्रीसदन—^१शोभानूं धाम; ^२लक्ष्मीनूं निवासस्थान. सरसिज—
 कमल. वदन—मुख. ठिठोळी—मश्करी.

' ठीक करो ' पदार्थी केशसंस्कारनो उपक्रम गम्यमान छे. उपमा
 अलंकार छे.

२३ स्मर—कामदेव. कुसुम—फूल. कळा—मोरनां पीछांनो भारो.
 वेणी गूथवानो स्पृहणीय प्रसंग छे. अर्थ स्पष्ट छे. रूपक अने
 उपमा अलंकार छे.

२४ तनु कल्पलता—शरीर रूपी कल्पवृक्षनी शाखा. अंबर—साडी.

श्रीजयदेवनूँ वचन मनोहर रसमय रसिक धरो उरे,
हरिचरणस्मरणामृतथी ज्वर जे किल्बिषविषनो हरे. मुज० २५

(हरिणी.)

‘ अगर रसनां चित्रो सूने कपोल मुहाविये;
बलय करमां ने नेपूरो पगे रणकाविये. ’

प्रियतम तणी मानीती ए विधे मुख उच्चरे,
रुचि रुचिर ते प्रेमे पूरे प्रसन्न रसेश्वरे. २६

दामिनी—बीजली. दमकाविये—झवकावो. मणिग्मना—भूषणीओवाली
कटिमेखला.

राधाजीना शरीर विशेष कम्पवृक्षणी शास्त्राना आरोग्यी नाजुक-
पणानी साथे भगवानना कोड पुरवानो भाव स्फूर्ति आवे छे. रूपक
अलंकार छे.

२५ किल्बिष—पाप. ज्वर—ताव.

अमृतनो जे आहार करे छे. तेने विषबाधाने लीधे ज्वर कदी आ
वतो नथी. तेवी ज रीते कवि आशीर्वाद द्वारा सूचवे छे के, मारी
वाणी जे सेवशे, तेना विशेष किल्बिष फावशे नहि. रूपक अलंकार छे.

२६ कपोल—गाल. बलय—कंकण. ए विधे—ए रति. उच्चरे—कहे
छे. रुचिर—सुंदर, उत्तम. रसेश्वर—रसस्वरूप भगवान.

प्रसाधनविधिनो अहीं उपसंहार छे. प्रस्तुत श्लोकमां ‘पूरे’ पदार्थी
काव्यनी समाप्ति पण सूचवीछे. प्रभु प्रसन्न थई प्रेमी जनोनी सर्व रुचि

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ડ્યામે અંબર ડ્યામ ને પટ પીઝૂં પ્હેર્યું હતું વહાલીએ;

પેચી કૌતુક ભેર તેહ હસતી વઢાણે સદી ભાઝીને

રાધાના નમણા મુખાંબુજ ભળી લજ્જાઢવાં લોચને

જોતા મ્હો મલકારી મંજુ રસિયા આનંદ દો વિશ્વને ! ૨૭

નાભિપદ્મ તળા મૃણાલથી રમા ઢંકારી જાતાં જાતાં,

જાણે પાય તઢાંસતી પ્રિયતપા જોવા અધીરા બની

પૂર્ણ કરો, એવો આશીર્વાદ પણ છેલ્લા ચરણનાં ગૂઢ સમાયો છે. રસો
વૈ સઃ । એ શ્રુતિમાં ભગવાનનું રસસ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેને
ઉદેશી રસેશ્વર પદ મૂક્યું છે. વ્હી કથાનાયક શૃંગમ્ રસના અધિષ્ઠાતા
છે તે પણ રસેશ્વર પદથી જણાવ્યું છે. અહીં રાધાજીની રુચિ પ્રમાણે
ભગવાનની પ્રવૃત્તિ વડે નાયિકાની સ્વાધીનભરત્કા અવસ્થા વતાવી છે.

૨૭ કૌતુક—કુતૂહલ. નમણું—નીચું નમેટું. મુખાંબુજ—મુખ રૂપા
કમલ. લજ્જાઢવાં—શરમિંદાં. લોચન—આંખ. મંજુ—મનોહર પ્રકાર.

અહીં પરમ આનંદજન્ય ઉન્માદથી થયેલા વચ્ચના પરિવર્તનનું નિરૂપણ
છે. ભગવાનના સ્મિતમાં વૈલક્ષ્ય અને દાષ્ટિમાં વ્રીહા અનુભાવિત છે.
આશીર્વાદ સર્ગની સમાપ્તિને લીધે મૂક્યો છે.

૨૮ નાભિપદ્મ—દૂંટીમાંથી પ્રગટેલું કમલ. મૃણાલ—કમલનો
દાંડો. રમા—લક્ષ્મી. સહસ્ર—હજાર. સંક્રાંત—પ્રતિબિંબિત.

सेजे शेषतणी सहस्र मणिमां संक्रांत रूपे करी
 थारे मूर्ति अनंत, ते सरवनूं रुडूं करो श्रीहरि ! २८
 इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे सुप्रीतपीताम्बरो
 नाम द्वादशः सर्गः ।

लक्ष्मीजीना दृष्टांतथी वैष्णव संप्रदायनी दासभक्ति किंवा प्रेम-
 भक्तिनूं अहीं निरूपण छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

ए रीते राधिकाजीना समागमनूं सुख पामीने भगवानने परम प्रसन्न
 थयेला अहीं वर्णव्या छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम सुप्रीतपीताम्बर राख्यं
 छे. एमां अभिसारनूं निरूपण करी प्रधानपणे स्वाधीनभर्तृकावस्थानूं
 वर्णन आप्यूं छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे स्वाधीनभर्तृकावर्णनो
 नाम द्वादश आलापः ।

ગીતગોવિંદ.

પ્રશસ્તિ.

(શાર્દૂલચિક્રિડીત.)

રાજે રિદ્ધિ રસેશની મસ, મચે મીઠાશ સંગીતની,
ભ્રાજે કાવ્યતણી ચમત્કૃતિ, વઢી વર્ષે સુધા ભક્તિની,
એ જોવા અભિલાષ જો ઊર વસે, તો નંદના નંદની
લીલા આ અતિ ભાવ ભેર સુણજો શ્રીગીતગોવિંદની. ૧

---

૧. રમેશ—રમરાજ શૃંગાર. ભ્રાજે—ચમકે છે. સુધા—અમૃત.
અભિલાષ—કોઈ નંદના નંદ—નંદજીના ત્યાડીયા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન.

આ કવિકૃત પ્રશસ્તિ છે. રસનો સમુદ્ધાસ, પ્રબંધનું માધુર્ય અને
સંવિધાનનો ચમત્કાર, એ ત્રણેનો યોગ સંદર્ભનું ગૌરવ પ્રકાશે છે. એ
ત્રિપુટીને ભક્તિના પરમ તત્ત્વમાં સમાવી કવિ કૃષ્ણ પરમાત્મામાં પોતાની
તल्लीનતા પ્રદર્શિત કરે છે. પ્રશસ્તિનો આશય ણ્વો છે, કે રસ, સંગીત,
સંવિધાન અને ભક્તિના ભોગીને માટે જ આ ગીતગોવિંદ કાવ્ય છે.

(સ્તમ્ભરા.)

જેને જોતાં જણાયે અમધુર મધુ એ, ને સુધા સ્વઃસુધા એ,

લાગે ફીકું રસાળે, પય જ વલીં પયે, સર્કરા સર્કરા એ,
દ્રાસે સ્વાદી, પ્રિયાનો અધર જ અધરે ઊતરે ઊર માંહે,

एवं शृंगारसारे भर्यु भरपूर आ गीतगोविंद सोहे. २

(ઉપજાતિ.)

વામા અને મોજથી^૧ જન્મધારી રસેશસેવી જયદેવકેરી
આ ગીતગોવિંદગિરા અનેરી કંઠે રમો બંધુતણે રૂંડેરી ! ૩

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे प्रशस्ति. ॥

૨ અમધુર—મોઠું. મધુ—મધ. સુધા—ચૂનો. સ્વઃસુધા—સ્વ-
ર્ગનું અમૃત. રસાળ—આંબાફળ, કેરી. પય—પાણી. પયે—દૂધ પળ.
સર્કરા—રેતી. સર્કરા એ—સ્વાંડ પળ. અધર—હલકો, ઊતરતાં. અધર—
નીચલો ઓઠ પળ. શૃંગારસાર—શૃંગારસનું તત્ત્વ.

આ કોઈ અન્ધ કવિએ કરેલી ગીતગોવિન્દની પ્રશસ્તિ છે. આમા
કાવ્યની અંદર જમાવેલા રસની પ્રશંસા છે. વ્યતિરેક આદિ અલંકાર છે.

૩ જન્મધારી—જન્મ પામેલા. ગિરા—વાણી. અનેરી—અનુપમ. બંધુ-
^૧બાંધવ; ^૨ધર્મબંધુ, ^૩સાહિત્યબંધુ.

માતાપિતાના નામસંકીર્તનપૂર્વક કવિ રસિક બંધુજનને કાવ્ય
અર્પણ કરી કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે. રસ અને ભક્તિના યોગને લીધે
' અનેરી ' વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे प्रशस्त्यालापः ॥

परिशिष्ट.

प्रबन्धना उतारा*.

बङ्गाली गीतगोविन्द, इ. स. १७३६

कर्ता गिरिधर.

ए सखि सुन्दरी युवती जने हरि नाचत कत प्रकार.
पवने लवङ्गलता मृदु विदलित शीतल गन्ध बहाय.
कुहु कुहु करि कोकिलकुल कूजित. कुञ्ज भ्रमरीगण गाय.
बकुल फूले मधु पिये मधुकरगण ताहे लम्बित तरुडाल.
प्रति दूरे जार, तार प्रति मनोरथ मनमथने हय काल.
प्रगमदगन्धे तमाल पल्लव व्यापित हडल सुवास.
युवजनहृदयविदारिते कामेरे नख किवा हडल पलाश.
यदन नृपेर छत्र हेमनिर्मित कि नागेश्वर फूल.
शिलीमुख सदृश बाण निरमाडल पाटली फूल अतूल.
देखि विलक्षण जगत फूलछल तरुण करुण किये हासे.
केतकी कर सदृश करि निरमिल विरही विदारण आशे†.

* सरस्वाती गी. गो. पृ. १६-२१, लघु गी. गो. पृ. १५-२०

† आटलां ज उतारो Dinesh Chandra Sen's History of Bengali Literature (p. 90)मां आय्यो छे.

हिन्दी गीतगोविन्द, इ. स. १७७५.

कर्ता रायचन्द.

ललित लवङ्गलता लागि मलयज पवन चलत सुखदाई.
मधुकरपुञ्जनि गुञ्जति कुञ्जति. कोकिलकल धुनि छाई.
विहरति हरि इहि सरस वसन्ते,
निरतत युवतिजननके सङ्ग सुविरही जनहि दुरन्ते.
बिलपति पति परदेश कामिनी काम—कामना—माती,
कुसुमित बकुल मधुपकुल आकुल लखि व्याकुल बिलखाती.
तरुण तमाल मानके परिमल मृगमदको मद छीन्यो.
किंशुक कुसुम विरहिहियदारन मनसिजनखबपु लीन्यो.
केसर कुसुम मदन क्षितिपति शिर कनकछत्रछावि छाजै.
पाटलिपटल सरस मिलि अलिकुल मदनतृणरुचि राजै.
ऋतुमदनिलज लोक लखि मानो हँसत करुण जो फूल.
विरही जन दुख देन कितक इनके कित साजे शूल.
मालति माधविका मिलि परिमल जुही सुगन्धगुही सी,
मुनिमनहूँहो मोहनकारण युवजन हिये पुही सी.
मुकुलित सरस रसाल पुलकि मनु भेदन मुकुतलताते.
वृन्दावन बनि रही सरस छावि श्रीयमुनाशोभाते.
श्रीजयदेव—भणित यह शोभित हरिचणस्मृति—सारम्
सरस वसन्त समय बनवर्णन उपजत मदनविकारम्.

मराठी गीतगोविन्द, इ. स. १८८९.

कर्ता चेतोहर्गदेव.

मुरस वसन्ती हा हरि खेले,
 विरहिणिच्या सखि जवळिच नाचत सवे सख्यांचे मेळे.
 मधुर लवङ्गलतांतुनि सुटले जुळजुळ दक्षिण वारे.
 भ्रमर जमति किति वृक्षकोटरीं. कोकिल बोलत सारे.
 मदनवासना उपजुनि पथिकस्त्रिया करिति किति किति हाहा.
 भ्रमर जमुनि कुमुमा वरि बैसुनि झोंवति बकुलसमूहा.
 कस्तूरि गन्ध येतां फुटले कोमल कोंव तमाला.
 पळश दाविती तरुणचित्तभिद् मन्मथनखरङ्गाला.
 मदन नृपाचे कनकदण्ड शी केसर कुसुमें फुललीं.
 पाटलि पुष्पे भ्रमर वसुनि तत्तूणीर जणो बनलीं.
 जगांत दिसतां लाजुनि झुःझुनी हसें करुण जनिं झाले.
 विरहिमनांते खोंचति अग्रे केतकिचीं जणु भाले.
 परिमळ लोटत सुगन्ध सुटला मालति जाइ जुईचा.
 मुनिजनमनही मोहुनि टाकित सहज मित्र तरुणाचा.
 अतिमुक्तलता वेष्टनि कलिकापुलक येति आंव्यांना.
 प्रान्तीं यमुना पावन करि ज्या वृंदावनि ह्या कान्हा.
 गाडनि एसे जयदेव कवी हरिचरणीं मन ल्यावी.
 मधुर बसन्तसमयिं वनवर्णनि मदनक्रीडा दावी.

